

Видання з
Українського Університету
в Празі.

Степан Рудницький.

Основи
земельна
України
т. II.

Літографовано
в Празі
Луга 1923.

ДРУГА КНИГА.

АНТРОПОГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ.

СХХІV. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ЯК АНТРОПОГЕОГРАФІЧНА ОДИНИЦЯ.

Перша частина цієї книжки присвячена розслідуванню й описови України як фізично-географічної одиниці, друга займеться Україною як антропогеографічною одиницею.

Антропогеографія або географія чоловіка розслідує землю яко місце пробування людського роду й усі людські справи, які остають у виразній тісній звязи з землею як цілістю й її поверхнею. Сама по собі є антропогеографія поруч з фітогеографією й зоогеографією тільки одною з віток одноцільної географії життя на землі або біо^{гео}графії. Та вже хочби з цієї причини, що географія як і вся инша наука є витвором людського духа, її антропогеографічна галузь займала завсігди місце без порівняння вище не тільки як географія рослин чи звірят але в багатьох періодах розвитку географічної науки просто приглушувала всі инші галузі землезнання в загалі. В цих часах визначного антропоцентризму антропогеографія була череном усього землезнання.

Перед сотнею років в останнє настав такий стан, коли великий німецький географ Карло Ріттер досліджував і описував землю як "дім виховання людства", розумів географію як науку про "земно-виповнений простір" і шукав тривких прикмет усякої території шляхом досліду історії народів, що цю територію заселяли й заселяють. Не диво тому, що репрезентована його учениками географія, описуючи якийсь край, коротко лише збувала його природу, зате його населення легко і широко описувала, подаючи багато-прегато всіляких з географічного боку зайвих дрібниць.

Росію. В Австрії етнографічні межі Українців були пізнані доволі добре, хоч і тут переписи населення були роблені на некористь Українців. В Угорщині на урядові переписні дані ще менше можна було покладатись і що йно посторонні наукові дослідники дозволяли пізнати дещо ліпше етнографічні межі Українців на Угорщині. А вже в Росії докладне пізнання розміщення Українців було майже не можливе. Перша загальна перепись населення на європейський спосіб була в Росії переведена що йно 28.січня 1897. Всі попередні урядові обчислення й оцінки мають лише проблематичну вартість. Але і ся перша перепись не дала, хоч повинна була, докладного образу розміщення українського народу в російській державі. Ось усіх Українців мнської губернії (Пиньчуків) причислено до Білорусинів, Українців північної Чернігівщини до Москалів, на Підкавказзі й у Каспійщині величезні простори суцільної української території зроблено на папері великоруськими і т.д. і т.д.

Томуто й ці межі української території, що їх тепер подам, не можуть бути так докладні, як би цього вимагала стисла наука. Ще довго мабуть підіждемо на цю хвилю, коли знатимемо обсяг української території так докладно як знають свої території щасливійші від нас народи.

Мимо цих очевидних недомагань австроугорських і російських урядових статистик, які з такою послідовністю аменчають скількість Українців і вкорочують межі їх суцільної території, опиратиму мій огляд меж і національної статистики України на урядових статистичних джерелах. Тільки там, де безсторонні наукові дослідники навели поправки, мусітиму ними покористуватись.

Межі української території починаються в дельті Дунаю. Майже на цілім її просторі, навіть на добруцьким березі, сидять до нині потомки славних наших Запорожців, промишляючи рибаль-

ством. Оттут і зачинається наша границя з Румунами або Молдаванами, що проходить потім крізь Бессарабію, Буковину й Закарпатте.

Національно Бессарабія дуже різноманітна. Ця країна залягнлась густіше що йно в минулім столітті і творить дійсну етнографічну мозаїку. Майже половину населення творять Румуни, одну п'яту часть Українці. Тільки ці два народи мають тут суцільні території, крім цього порозкиданими оселями або в роадріб сидять тут Жида, Москалі, Болгари, Німці й Турки. Їх оселі перемішались посполу так, що етнографічних границь Українців годі провести з належною докладністю. Приблизно вони представляються так: озеро Разельм, Тульча, Ізмаїл, далі озеро Калябух, північна межа ізмаїльського повіту аж до ріки Ялпуж, горі цев рікою аж поза м. Комрат, потім попри мм. Чимшилія і Лейпцігська, в кінці північно-західня границя акерманського повіту аж до р. Дністра. Далі йде межа адовж правого берега ріки аж понимаше Сороків, щоби звідси завернути на захід на: Згурицю, Марамонівку, Городище, Дондошани, східню межу хотинського повіту до м. Корпач. Звідси йде границя адовж течви Прута до Новоселиці на давній границі Буковини. Тим способом оба кінцеві простори довго простягнутої Бессарабії: північно-західній і південно-східній мусять вважатися частинами суцільної української території.

По українській стороні багато на усім просторі Бессарабії румунських етнографічних островів, по румунській стороні українських.

На Буковині йде румунсько-українська етнографічна границя спершу на південь адовж давньої границі держави аж поза Серет і творячи уакий півостров вертає опісля знов під Чернівці попри мм. Липовени, Гатна, Данила, Калинівці, Гаврени, Шербівці, Ботушаниця, Гропана, Балківці, Не гостинна, Серет, Черепківці, Климівці. Біла Кер-

Найгарніший примір без порівняння більшої тривкості й вищості народів і народніх границь над державами й державними границями бачимо на Україні. Українська державність упала вже в XIV. столітті. Друга українська державність - козацька, була майже тільки зародком із якого при гарних умовах могла вийти могутня національна держава. Вона не вийшла. Та український нарід остав українським народом, його етнографічні границі оказались без порівняння тривкішими як політичні границі його держави. Вони мало подалися ба навіть розширились у двох під час його політичної несаможитності.

Супроти цього являється вповні оправданим, навіть практичним, творити в описовому землезнанні антропогеографічні одиниці не на основі держав і політичних границь, а на основі народів і етнографічних меж. Цей засад держиться й ця книжка. В ній формулюємо як антропогеографічну одиницю України - суцільну етнографічну територію українського народу.

Робимо це тим сміліце, що суцільність територіі України оперта не тільки на мові й етнольогічних прикметах народу, що її в збитій масі заселяє. Українське народне живло приносить усій територіі, яку воно заселяє, цілком самостійні й окремішні прикмети з погляду всіх царин антропогеографіі, прикмети дуже виразні й дуже тривкі, яких вікове чужинецьке панованне не змогло не тільки знищити, але й навіть видатно перемінити.

Український нарід надав цій частині Східної Європи, яку він замешкує й якій він приніс назву України, цілком своєрідні прикмети з огляду на: розміщенне населення й його густоту, розміщенне й типи селитьб, господарське відношенне населення до землі, рух населення в часі й просторі. Наслідком того форми так матеріяльної культури (селитьби, домівки, ноша, їда, всі господарські и почастя суспільні чиньки) як і умової культури

(мова, віра, обичаї, родина, товариські форми, право, мистецтво, знання, політичні чинники) мають на Україні своє пигоме обличчє, дуже відмінне від обличчя таких же справ в Румунії, Польщі, Білій Русі, Московщині і т.п.

Отсі оботавини, які докладніше будуть обговорені в дальших главах отсеї книжки, дають нам повну основу вважати Україну, себто землю суцільно заселену українським народом, окремою антропогеографічною одиницею, яка має свій самостійний і окремішний антропогеографічний тип.

XXXV. ЕТНОГРАФІЧНІ МЕЖІ УКРАЇНИ.

Перше завдання антропогеографії є дослідити розміщення чоловіка по земній поверхні. Досліджуючи Україну, мусимо тому наперед дослідити як далеко вона сягає, себто як далеко сягає своїми суцільними селитьбами український нарід.

Вже описуючи географічне положення України я подав в головних обрисах його розміщення. Тепер час подати докладно границі, котрими обмежена суцільна територія, населена українським народом.

Подати етнографічні границі одного з западно- або середно-європейських народів це дуже легка річ, бо вони здавна докладно просліджені й ніхто не думає навіть їх затирати, промовчувати, фальшувати. Зі всім инакше у нас. Український нарід ані не має політичної самостійности як пр. Німці, Французи, Італійці і т.и. ані навіть більшого політичного значіння. З усіх більших народів Європи тепер (поч. 1923.р.) одні тільки Українці не мають своєї національної держави, а їх суцільна територія розділена між Польщу, Чехо Словаччину, Румунію й Совітську Росію.

До світової війни й східньо-європейської революції Українці були розпілені тільки між дві держави: Австро-Угорщину і

Розводилося довго й широко над усякими етнографічними дрібницями, розписуванося навіть про чисто політичну історію країни, її форму влади, її військо, флоту, сипано статистикою на всі заставки й сторони. Вичислювано дрібонькі, зівсім маловажні місця, навіть села зі скількістю населення як найдокладніше, з усіма будівлями, історичними пам'ятниками і т.д. і т.д. Землезнавство, з особняк антропогеографія стали сухими збірницями назв і чисел.

Таке вузьке розуміння землезнавства в загалі мало на диво також фатальний вплив на саму антропогеографічну його гілку. Вона виявилася дуже швидко. Що йно праці Пешеля, Рекля, Рацеля, Кірхгоффа і м. в другій половині минулого століття вдвинули антропогеографію з занепаду й указали їй нові, слушні шляхи.

Нинішня антропогеографія розсліджує чоловіка як твір природи серед інших земних предметів і явищ. Взаємини чоловіка з природою так усеї землі як з окрема краю, який він мешкає, це головний предмет дослідів сучасної антропогеографії. Вона розсліджує розміщення й густоту населення, форми його матеріальної культури (господарство, промисл, торгівля, лучба, селитьби і т.и.) й умової культури (держава, віра, мова, мистецтво, наука і т.и.) все і всюди з огляду взаємин всіх оцих елементів з землею як цілістю, на якій живе ціле людство, згідно з краєм, у якому поселилась дана частина людства.

Беручись до розсліджування й представлення антропогеографічних відносин України, - мусимо собі так само як при фізично географічних дослідках аясувати основи самостійности й окремішности України. Ми навели в першій книзі природні дійсности, які приневолюють усякого безсторонного землезнавця признати Україні окреме й самостійне становище серед шести головних одиниць східноєвропейського комплексу країв.

Дотеперішнє описове землезнання творило з антропогеографічної точки погляду одиниці сливе тільки на основі державних границь. Таке поступованнє легко зрозуміле та з наукового погляду не багато вартне. Воно оправдане властиво тільки в політичній географії, подекуди теж і в економічній. Та при глибшій розсліду всьди показується, що границі держав не все годяться з границями політично-географічних чи пак економічних областей. А вже в інших галузях антропогеографії: в географії населення, культури, лучби, в історичній географії, нинішні державні границі мають тільки дуже мале значіннє.

Це впливає з того, що держави а з осібна їх границі це твори дуже короткотривалі. Переміщує границі сливе кожна війна; кожна більша політична заверха нищить одні держави - будує другі. Остання світова війна дала зайвий раз повний доказ непостійности держав і їх границь. Томуто мусить теперішнє описове землезнання при поділі земної поверхні на антропогеографічні одиниці оглядатись за иншими критеріями поділу.

Далеко тривкіші від держав і їхніх границь є раси й народи. Мимо всеї еволюції й постійного ріжничковання держаться головні раси людства, як знаємо з досвіду, довжезні тисяч-ліття. Народи, і ті без порівняння довговічніші як держави, їхніх границь не може перемістити аби яка собі війна чи навіть більша світова заверха. Инди, Вірмене, Ірляндці, Греки, Болгари, Поляки і т.д. і т.д. потратили свого часу свої держави та вдержали в більшій чи меншій мірі свої національні території. На них пізніше, в пригожий час, відновлювалась питома державність. Упадок давньої Польщі під кінець вісімнадцятого віку знищив організм польської держави й вичеркнув її границі з карт Європи. Та польський народ остав при житті й його етнографічні межі остали. Аз прийшов слушний час відбудовувати державности.

ниця, Вовчинець, Камінка, Глибока, Мигучени, Кичера, Кучурів великий, Камінна. Від околиці Черновець йде наша межа неправильною дугою на південний захід і полудне, полшаючи в українській території верхівя Серета, Сучави, Молдави і Золотої Бистриці. Граничні місцевості по українським боці є: Нові Брошківці, Панка, Давидени, Банилів волоський, Фальків, Фрасин, Арджеаь, Чумурна, Руська Мольдовиця, Бряза, Кирлибаба.

Українська етнографічна межа в Бессарабії й на Буковині носить виразні ціхи моledости й неготовости, з масою етнографічних півостровів і островів. Вона тут аж до найновіщих часів йшла на перед.

Тим старша є наша межа в давній Угорщині, яка в переважній частині є продуктом пачення українського жигла й корчення його території. Вона йде від Кирлибаби здовж границі давньої Угорщини з Галичиною аж до Будіївської гори й далі вододілом між річками Вазир і Руськовою. Далі вона переважно держиться долини Вишевої й лівого берега Тиси, виходить на Гутинський хребет і спускається на великий Угорський низ. Тут кінчиться наша межа з Румунами й починається малярське еусідство (попри мм. Руська Поляна, Гор. Вишів Руськово, Вишню Руну, Крочунів, Миків, Верхню Апшу, Грушово, Тересву, Урме зово, Ремету, Буштино, Велятин, Дубовинку й Сивлющ.)

Наша границя з Мадярами прямує клесами на північний захід попри Вуйлок, Берегсас, Мукачево й Ужгород. Вона держиться південної обноги Карпат та забирає то більші то менчі частини угорського низу (М.м. Сивлюш, Шашфалу, Гимлівці, Чома, Шашвар, Карачфалва, Егреш, Кумнята, Квасово, Ремета, Шаркад, Макаріово, Барбово, Пістрячово, Фогараш, Лялово, Ділок, Куштановиця, Кендерешів, Росвигово, Підгород, Ключарки, Горонд, Лучки, Дубровка, Комарівці, Глибоке, Гедьфарк, Коритняни, Дравці, Радванка, Підгородде, Ужгород.

Між Ужгородом та галицькою границею є нашими сусідами Словаци. На цім просторі границі українського живля дуже попятились за останні століття. З особна мирокий підгірський простір між Ужгородом та Пряшевом був грищем сильного винародовлення Українців. Цему процесови дуже пособила мала різниця між граничними українськими й словацькими діялектами. Нині від "Срібної землі" Спишу до Ужгороду дуже багато Словаків, яких грецький обряд виразно зраджує їхню колишню українськість.

Межа словацько українська переходить біля одіх місцевостей: Конош, Хлівце, Поруба, Валашківці, Гонківці, Снина, Берестів, Валків, Петківці, Зборів, Габолтів, Бардіїв, Жатківці, Сабінів, Штельбах, Ториска, Ольшавиця, Годермарк, Якубяни, Камінка, Липник, до галицької границі.

Межі української території в закарпатських землях в загалі ще дуже не виразні й мало просліджені. Подані тут межі, основані на дослідях В. Гнатюка, С. Томашівського й М. Кордуби, зазначають тільки мінімальний обсяг української території Закарпаття.

В Галичині сусідуєть Українці з Поляками. І тут протягом пів тисячліття попятились межі України дуже значно. Колись сягало тут українське живло аж недалеко під Краків, у кожному разі по Дунаць і великі ліси надвислянського низу. Та польська експанзія на Схід, перта від заходу німецькою, відібрала від упадку галицько-володимирської держави (XIV. в.) до нинішного дня, українській національній території значні простори. Тільки в горах удержалося українське живло на далеко на захід висуненому лемківському півострові. На Підгіррі й на низу за те польська територія дуже значно поширилась на некористь української, головно задля сколонізовання давних граничних лісових пущ головно німецькими колоністами, які пізніше спольщились. Томуто межа української суцільної території в Галичині починається в Кар-

патах недалеко самого Дунайця і йде спершу загально на схід здовж обноги верховини. В околицях Сянока починає ця межа держатись лівого берега Сяну й остає при цій ріці аж до границь Холмщини. Граничні українські місцевости в Галичині ось які: Шляхтова, Чорнавода (пов. Новий Торг), границя краєв, Віркомля, озера мала, Складисте, Матійова (пов. Н. Санч), Білянка, Ропиця, Менщина, Розділі, Боднарка (пов. Горлиці), Цеклінська воля, Перегримка, Березова, Скальник, Дошниця (пов. Ясло), Мисцова, Гирова, Тростяна (пов. Коросно), Завадка, Балутянка, Волтушова, Синява, Одрехова, Новосільці, Костарівці, Пакошівка, Ялин (пов. Сянік), Грабівка, Кінське, Лодина, Улч, Грошівка, Яблоньця, Володь, Селиська (пов. Верезів), Солонне, Руське село, Іскань, Вахів, Скопів, Середня Мацьковичі, Косиничі (пов. Перемишль), Боратин, Заміхів, Радимно, Висіцько, Ярослав, Гарбарі, Конячів, Ршкова воля, Цетуля, Радава, Лежахів, Сінява, Пискоровичі, Дубровиця (пов. Ярослав), Дубно, Ржухів, Ожання (пов. Ленцут).

Холмщина так само споконвішня українська територія як Галичина. І тут українське живло зміло довгі століття опиратися польському напорови на схід, сягаючи своїми межами аж недалеко середньої течви Висли. Що йно в останньому півстолітті процес польщення почав поступати дуже швидко наслідком внесення церквисної унії. Українські Холмщани не бажаючи переходити на російське православіє масово приступили до римського католицизма (головно в 70-их роках ХІХ. в. і по 1905. р.) і пропадали для рідної народности. Щоб спинити масову польонізацію утворив російський уряд 1912. р. з останків тутешньої української території окрему холмську губернію. Її внесла пізніше австрійська й польська оккупація.

Західна межа холмської губернії зазначує і до нині західну межу суцільної української території в цих сторонах досить до-

кладно. Тільки на самому півдні вона загортає теж деякі відпри-ски суцільної польської території. Томуто мінімальну етногра-фічну межу треба повести від галицької границі ось як: Біща, Княжпіль, Лукова, Осухи, Сопітський Майдан, Тарнаватка, Криниці, Ко-марів, Снятичі, Котличі, Горішів, Грабовець, Войславичі, Раколупи й звідси на північ адовж західньої межі холмської губернії.

На Підляшші, яке обіймає південний виступ давної Городнян-ської губернії, проходить західня етнографічна границя України від р. Буга по при мм. Мельник, Дорогичин, Земятичі, Боцьки до Страблі над р. Нарвою. Тут кінчається zarazом західня межа Укра-їни й сусідство з Поляками, а починається північна межа й сусід-ство з Білорусинами. Вона йде тут попри Семенівку адовж горіш-ньої течви Нарви, аж до її джерела, обіймаючи тим робом цілу Бі-ловехську пушу в межі України й прямус потім на: Велике, Пружа-ни, Сілець, Картузьку Березу до Чорного озера на границях Минщини.

Вже на Підляшші визначення межі українського живла трудне, бо на півночі від наведеної саме границі нарід говорить перехо-довими українсько-білоруськими діалектами.

Те саме в ще більшій мірі зустрічаємо на Поліссі, яке обни-має цілий південь Минщини й гомельський повіт Могилівщини. Здавна прийнята й визначена Ріттіхом і ин. північна мінімальна межа у-країнського живла йде на Вобровичі, Вигонівське озеро, Ганцевичі, східньою межею пинського повіту аж до устя Цни в Припять коло Луниця, потім же Припять аж понизше Мозиря, східньою межею мо-зирського повіту, вкінці межами давних губерній: Волинської, Ки-ївської й Чернігівської аж під Мглин.

На північ від цієї лінії простягається широка полоса згада-них переходових діалектів. Вона сягає на півночі аж під Новго-родок, Слуцьк, Бобруйськ. Заки основні діалектологічні дослідн не переведуть у цих сторонах докладного розмежування Українців

і Білорусинів, найбільше вказаним буде поділити цю переходову полосу на дві рівні ширини смуги, з яких південну привнамо українською, північну білоруською. Тим способом дістанемо як максимальну північну межу українського живла на Поліссі лінію, яка йде по північних межах повітів: Пинського, Мозирського, Річицького й Гомельського й переходить опісля на північну межу Чернігівської губернії. Туди й проходили державні межі України 1918 р.

Коло Мглина (зглядно Молоткова) кінчиться наше сусідство з Білорусинами й починається сусідство з Москалями або Велико-росами. Що правда російська перепись 1897.р. числить чотири північні повіти Чернігівщини білоруськими згл. московськими (так само як усіх українських Поліщуків Минщини числить Білорусинами). Та для науки мусять бути більш міродатні етнографічні карти й досліди такого Ріттіха та О. Русова, що населення північної Чернігівщини вважали безумовно українським, як маніпуляції російських чиновників, що переводили перепись 1897. року.

Границі поміж українською та московською етнографічною територією теж дуже трудні до докладного визначення. Не тому, щоб тут були переходові діяльоти як пр. на білоруській границі. Навпаки - їх тут не має нде. Українські й московські села, навіть части сіл дуже виразно від себе відділені й нема ніякого сумніву, куди причислити їх населення. Трудність лежить у чім иншій. Гранична полоса між українським та московським живлом, яке простягається від борів Чернігівщини по степово-пустинні береги Каспія, почала густіше заселяватись що йно в XVII. і XVIII. віках. Кольонізаційні струї Українців, що плили з заходу на схід, перехрещувались з московськими кольонізаційними струями, що плили з півночі на південь. В результаті повстала довжезна й широка мішана полоса, в якій зустрічаємо величезну скількість обосторонних

етнографічних півостровів і островів.

Само собою розуміється, що подана понизше границя обіймає виключно тільки суцільну етнографічну українську територію. Де є які небудь більші сумніви що до шляху етнографічної границі (так з огляду на лиху й несправедливу офіційальну статистику, як з причини слабого прослідження цієї частини краю і тд.), подаю дві границі: мінімальну й максімальну.

Українська етнографічна границя в Курщині починається коло м. Амонь і йде на Ломакино й Куренево (пов. Рильськ) з двома виступами до Глушкова й під Льгов, далі на Суджу й Довгий Колодязь (пов. Суджа), Богатий, Кочетівку (пов. Обоянь), Підвільхи, Корочу (пов. Корсча), Орлик, Козачок (пов. Ст. Оскол). У Вороніжчині наша границя йде на Городище, Шаталівку, Розсоші, Репіївку аж до устя Потудані в Дін коло Коротояка (пов. Коротояк), потім здовж Дону на Ліски, Маслівку, Мечетку, Нижню Кислю, Коалівку, Василівку, Бурлаївку, Красне, Цяхівку, Банну.

В Донщині виходить потреба потягнути дві межі української території. Мінімальна межа обіймає собою простори, які після переписі 1897 суцільно заселені українським народом. Вона йде від Банної здовг ^Взахідної межі Хоперського повіту на Гарячий, Краснопілля, Круглий Абазів, Березники, Казанську, Мегулинську (пов. Донець), Лиховидів, Дукмазів, Березову (Манькову), Риковський, Проциків, Голову, Калитвенську, Дубовий, Погорілів, Усть-Білокал^Итвенську, Болданиа, Каменське, Гундоровське, Дарівський (пов. Черкаськ), Кутейники, Грушівку, Ростів (пов. Ростів), Новоботайськ, Маннчське, Орлівку, Мартинівку, Харитонівку, Протопопівку, Ремонтне, Ілннку, Крилів до границі Астраханської губернії.

До переписі 1897.р. всі географи й етнографи вважали Донщину переважно українською. Бо є загально відоме, що тільки т.н. Верхові донські козаки є дійсними Великоросами. Донці - Середни-

ці говорять що правда також по великоруськи та вже з великою примішкою українського. Зате в Низових Донських Козаків "великоруський діалект" - по Семенову - вповні подавлений "малоросійським". Коли ще зважимо, що крім української мови ці Низівці держать ще й переважно українські звичаї, мусимо прийти до переконання, що давніші погляди на етнографічний склад населення Донщини були правильні й що територію Низових Донських Козаків треба зачислити бодай до максимальної української території.

Максимальна межа Українців у Донщині піде супроти цього ось як: від Банної до Березової по мінімальній границі, з відси на Чудаків і р. Кумшак аж до її устя, на Романівку, Нижній Ширів, Ілинку, Крилів, межу Астраханщини.

Дальший шлях мінімальній межі суцільної української території зазначуть: західна межа Астраханщини і східна і південно східна межа Ставропільщини, Кубанщини й Чорноморщини. Що правда кочевий Кімликів, Кіргізів, Ногайців і т.д. переходять ці межі місцями дуже значно, та годі цієї обставини брати в рахунок при означуванні суцільної території осілого народу. В Кавказькій верхівині сусідують Українці з Чеченцями, Кабардинцями, Черкесами, Карачаївцями й Абхазами.

Максимальну етнографічну границю України в надкаспійських і кавказьких землях дістанемо, обнявши ці простори Астраханщини й Терщини, в які йшла останніми часами до великої війни така сильна колонізаційна струя, що тамонні землі дістали абсолютну українську більшість. В Астраханщині проходить межа цих недавно зукраїнізованих земель від Крилова вздовж губерської межі аж під Сарепту, звідсіля на південь на Цацу, Тундутову, вздовж озер і болот Хамата, Заганнор, на Брханборо й Комоти до давніх українських осель коло Шуралінська: Михайлівки, Павлівки, Промі-

слової, Тернівської і до берегів Каспія.

Дальшу максимальну границю України творить беріг Каспія аж до устя Тереку. Тут починається південна межа України, яка йде гори Тереком і його притокою Малком аж до гори Ельбруса й меж Кубанщини й Чорноморщини.

Між Гаграми й Адлером доходять межі України знов до Чорного моря.

Відсіля на цілому просторі аж по дунайську дельту творить південну границю України беріг Чорного й Озівського моря. Лише Крим, зосібна південний, до недавна оставав поза межами української території. Однак в міру цього як тамешні Татари почали переселяватись у Турцію, поширилася у Криму українська колонізація так сильно, що вже в 1914. році меж було цілий північний Крим повноправно вважати українською землею. Ще більші зміни принесли часи великої революції. Безталанні кримські Татари потерпіли від голоду й пощестей такі великі втрати, що зробилися на Криму невеликою меншістю. Основна маса етнографічної мозаїки Криму нині без ніякого сумніву українська.

Отсі саме подані межі обіймають собою територію, що заселена українським народом в одній суцільній масі. В цих межах лежить етнографічна Україна. Як бачимо з її меж, обіймає вона північну і западну Буковину, північно-східне Закарпаття, цілу Східну Галичину і південно-східну частину западної Галичини, цілу холмську губернію, південну частину городнянської, південну полосу минської і кусник могилівської губернії, цілу волинську, київську, подільську і херсонську губернію, полуднево-східну і північно-західну частину Бессарабії. Лівобіч Дніпра обіймають межі України в цілості губернії чернігівську, полтавську, харківську, катеринославську, таврійську, Кубанщину, Ставропільщину і чорноморський округ. Крім цього ще: південну третину Кур-

щини і південну половину Вороніжчини, західну третину земель донського війська, південно західний кут астраханської губернії і північну полосу терської області. Це територія величезна. Україна в Європі жадній іншій національній чи державній території крім великоросійської не уступає. Простір етнографічної України виносить мінімально 905000 Км.², максімально 1056000 Км.²

XXXVI. УКРАЇНЦІ ПОЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ.

Крім цієї суцільної сутоукраїнської території живуть Українці ще в багатьох інших землях і творять там численні, часом навіть дуже значні етнографічні острови. В Бессарабії зустрічаємо цілий ряд українських етнографічних островів адовж Прута і давньої російсько-румунської границі, в Румунії в Добруджі при устях Дунаю, на Буковині коло Сучави й Кімполонгу; на Угорщині в Бачці, коло Ніредьгазів і Великого Кароля, на Словаччині коло Пряшева, на Спиші коло Гнілця над Гернадом; на холмщині між Луковом а Желеховом, між Сідльцем та Калущином, коло Соколова. Уздовж московської границі, де оба народи виразно від себе відокремлені й навіть дуже рідко живуть в однім і тімсамім селі, українських островів дуже багато. В Курщині бачимо їх коло Фатежа, цілим рядом від Дмитрієва по Обоань і при джерелах Сейма. У Вороніжчині є кілька українських островів біля Землянська і коло Борисоглібська. Кілька колоній підходить аж під Блец і Тамбов. Донщина має серед пограничних земель України це велике значіння, що вона є головною переходовою країною нсвітньої української колонізації на схід і південний схід: на Поволжє, південну Сибір, Туркестан, Підкавказє, Кавказ і Закавказє.

На самій Донщині зустрічаємо більший етнографічний острів

на верхівях Бузулука й над сусідною частиною течви Медведиці, коло Пятнізбянська, на донсько-волжанській переволоці, повище устя Цимлі і т.д. На Поволжі (Саратівщина, Самарщина, Астраханщина) живе до 2/5 мільона Українців у великих етнографічних островах коло Балашова, Аткарська, Баланди, над Еманю і Медведицею, далше коло Миколаївська, Хвалинська, Самари, Богуруслана. Від Хвалинська доли Волгою аж по її дельту займають Українці стількиж само з лівого берега ріки що й Москалі. Великі простори займають вони напротів Саратова, Камішина, Дубівки, Чорного Яру, коло Царева, крім сего на верхівях Бруслана і Великого Узеня, коло Бьлтонського і Баскунчакського озера й над Иловлею. Саратівщина мала 1914.р. Українців 202000 (6·2%), Самарщина 163000 (4·3%), Астраханщина 50000 (13·3%). В Оренбурщині, де колись наш Тарас пропадав з туги за рідним краєм і рідною мовою, маємо нині звиш 56000 українських кольоністів (10% в оренбурьскім, 5% в ореськім повіті, в цілій губернії 2·6%).

В кавказьких краях поза межами суцільної української території, зустрічаємо також дуже багато наших кольоній. В Дагсетані було 1914.р. (мінімальні числа!) 4000 Українців (0·5%), в Баку 4000 (0·4%), в карській губернії 7000 (1·8%), в еріванській 3000 (0·3%), в кутаїській 4000 (0·4%), в тифліській 8000 (0·6%). Після переписі 1897.р. творили Українці в губерніях еріванській, кутаїській, дагсетанській і карській 17 - 19% "русского" населення, в тифліській 7 1/2%, в близаветпольській і бакінській 5%.

Крізь надволжанські й кавказькі землі поплила одна струя української кольонізації в центральну Азію й розсіяла українські етнографічні острови аж по межі Персії, Афганістану й Китаю. Який обсяг і яка численність цієї кольонізації, про це знаємо дуже мало. Ось процентові дані з 1897: абсолютні цифри об-

числені на цій основі: Уральщина 0·5 % (4000), Закаспія 1·4 , (7000), Сирдарія 0·4 % (8000), Фергана 0·1 % (2000), Тургай 1 % (7000), Семипалатинськ 0·5 % (4000), Акмолинськ 7·5 % (114000), Семиріченськ 1·9 % (241000), Самарканд 0·2 % (2000). В сирдар^йській області творять Українці до 29 % "русеского" населення, в акмолинській області 23 %, в закаспійській, семиріченськ^й, тургайській, самаркандській і ферганській області 10 - 20 %.

Дуже енергічно взялися Українці останніми часами перед великою війною до колонізації Сибіру. Довжезною смугою простяглися українські колонії вздовж південної границі цього величезного краю, що має таку велику будучність перед собою. Найбільший процент становлять Українці у Приморській області на ріках Уссурі і коло Владивостока (звнш 60 %) і в Амурській області (звнш 50 %), що до числа найбільш їх є в південних повітах томської, тобольської і енісейської губернії. Вже перепись 1897.р. рахувала Українців в губерніях: тобольській 2·6 % (на 1914 - 53000), томській 5·2 % (208000), енісейській 3·8 % (38000), іркутській 0·4 % (3000), амурській 17·5 % (44000), приморській 14·9 % (90000).

Ці числа напевно вже в 1897.р. не були вірні. Ще менше вірні вони будуть для нинішних відносин, з особна коли спогадаємо, що до великої війни що річно коло 5000 Українців з одної Київщини переселявалося на "Зелений Клин" над Амуром і Тихим Океаном (Нечуй-Левицький). В часах революції утворилася була на Амурсьчині й Приморщині певного роду українська державність, що спиралася на 1 1/2 мільона Українців, які мали творити аж 80 % населення Амурсьчини й Приморщини. Примінивши як найбільшу критичність до цих звісток, можемо всетаки прийняти, що в цих величезних краях вже вироста перша українська колоніяльна земля "Зелений Клин".

Її статистичний образ виглядає по сирій оцінці ось як: простір 1091000 Км., населення (1914) 857000:Українців 500000 (58 %), Великоросів 200000 (23 %), Китайців 60000 (7 %), сибірських інородців 50000 (6 %), Корейців 30000 (3.5 %), інших 17000 (1.9 %).

Друга українська колоніальна земля росте в південно-західній Сибірі. По інформаціям Українців-землемірів, що розмірювали землі для колоністів мали вже в 1914.р. українську більшість отсі повіти: челябинський (оренбурської губернії), курганський (тобольської губ.), каїнський, барнаульський, зміногорський, бійський і південні частини томського, кузнецького й маріїнського (томської губ.), мінусинський і південна частина ачинського пов. (енісейської губ.); крім того цілі губернії Семипалатинська, Семирічинська й Акмолинська. Та тутешні відносини навіть для сирій оцінки ще за мало ясні.

Крім цих етнографічних островів, розкинутих на широких просторах європейсько-азійського материка, бачимо також українські острови в Новім Світі. Голод на землю і шукання зарібку приневолив сотки тисяч Українців шукати щастя за морем. Зарібкова еміграція звернулася головню у З'єднані Держави Північної Америки, де наші емігранти, в числі близько 3/4 міліона, розсіпані дрібними групами по промислових центрах, головню в Пенсільвенії. Осаднича, хліборобська колонізація звернулася натомісць у Канаду і Бразилію. В Канаді зустрічаємо дуже поважні українські етнографічні острови в Манітобі, Саскачевані й Альберті, поменчі в Онтеріо, Квібек, Колумбії. В Канаді живе загалом поверх 1/3 міліона (350000) Українців. В Бразилії розселились Українці головню в державі Парана, сягаючи кількома колоніями в держави: Ріо Гранде до Суль, Санта Катаріна, Сан Паульо та в сусідну Аргентину (100000 разом). Деякі українські емігранти по-

пали навіть на далекі Гавайські й Новозеландські острови серед Тихого Океану.

Усі ті українські колонії в Азії і в Америці відірвані від рідного пня - від суцільної української території і суцільної маси українського народу. Наш нарід, не маючи власної держави, не зміг ще утворити колоній, на котрих би він, зайнявши значні суцільні простори, міг собі утворити справді нову вітчизну і нову сильну свою парість. Ще неосязно далеко нашому народови до того, що має англійський нарід. Він пустив дуже сильні парости в північній Америці, Австралії, південній Африці, де утворились нові суспільности, звязані з матерним народом передівсім спільною мовою і культурою. Не є однак виключене, що колись і наші колонії в Азії а може і в Америці зможуть мати гарну будуччину, коли наша емірація туди буде ведена пляново, коли наші переселенці будуть займали значні суцільні території і своєю більшою масою хоронитись від винародовлення. В Азії й у Бразилії хліборобська культура нашого переселенця значно вища як культура його сусідів. Там моглиб колись повстати краї, значні простором і природними богацтвами, заселені українським народом - немаче дочки України у великої матери - України.

В нашій книжці не будемо займатись географією українських колоній. Предметом нашого досліду буде виключно суцільна українська територія.

XXXVII. СКІЛЬКІСТЬ УКРАЇНЦІВ І ЇХ РОЗМІЩЕННЯ

ПО УКРАЇНІ.

Яке є загальне число усіх Українців на землі та скільки їх живе на суцільній українській території?

Відповідь не легка і то з тих самих причин, які не позво-

ляють нам докладніше, як це ми зробили, означити границі української землі. Політичне поневолення українського народу з одної, а величина його і його території з другої сторони справляє, що сусідні народи, що мали політичну владу над українським народом, переводили статистичні обчислення на свою користь. Українців дотепер або просто записувалося як приналежних до иншої, звичайно пануючої нації, або всіляком пресієм приневолювалося їх до того, що самі вони подавали чужу розговірну мову, хоч у дійсності були і є Українцями. На території давньої Угорщини цілі села й околиці зазначені статистикою як малярські, показуються при блищим досліді як чисто або в більшості українські. В Галичині по-верх 2/3 міліона Українців записано як Поляків. Головно робиться таке з Українцями-латинниками, які в подавляючій більшості навіть зівсім не знають польської мови, хоч в статистиці фігурують як Поляки. На Буковині теж немало Українців записано на Волохів.

Однак таки австрійська статистика позваляє нерівно ліпше збагнути дійсний стан річи як російська. Як це без сумніву констатував Кошовий, перепись 1897.р. була роблена для Українців дуже некорисно. Іменно по містах мало кого записувано як Українця, а всіх тамошних або підтягано в загальну рубрику "русских", або просто таки записувано як Великоросів. Те саме роблено в численних українських колоніях та етнографічних островах на південнім сході і сході України, в Сибірі, в Кавказії, Туркестані. А вже цілком лишаємо на боці тих малосвідомих Українців, що самі подали себе за "русских".

Мимо цих очевидних недостач офіційальної статистики візьмемо за підставу обчислення скількості Українців дані урядових переписей Австрії, Угорщини і Росії. Тільки найбільш яркі хиби й недостачі цих обчислень будуть справлені. Основу до цих справок дадуть нам наукові статистичні й етнографічні досліді й кар-

ти Шафарика, Черніга, Ріттіха, Чубинського, Величка, Русова, Гнатюка, Нідерлього, Томашівського, Кордуби й інших. Всі понижче подані числа зведені до стану 1914. року, примінено до них процентові числа Українців з перепису 1897. (згл. 1900. в Австрії).

Наш етнографічно статистичний огляд українських земель пічемо від заходу, від українського Закарпаття.

На території давньої Угорщини займають Українці суцільну територію 14700 Км. простору. Українське Закарпаття обіймає: північних дві третини мармароської столиці, північно-східну половину угочанської, майже дві третини березької, половину уханської столиці, північні окраїни земненського, третину шарншського та північно-східні межовини спішського комітату. Скількисть населення на цій суцільній території виносить 569000; з того є: Українців 441000 (77·5 %), Жидів 69000 (12·2 %), Мадярів 33000 (5·8 %), Словаків 13000 (2·2 %), Німців 6000 (1·1 %), Румунів менше тисячі (0·1 %). На цій суцільній території творили Українці після офіціальної угорської статистики ось які часті населення: в мармароськім комітаті 75·6 %, в угочанськім 79·6 %, березькім 77·5 %, уханськім 77·8 %, земненськім 77·3 %, шарншськім 82 %, спішськім 77·5 %. На сході Румуни, на заході Словаки творять невеликі етнографічні острови. Дуже значний процент творять Жиди, повсередно дуже густо розсіяні, менчий Мадяри і Німці, що живуть головно по містах. Українці сидять збитом суцільною масою хліборобського населення переважно в гірських, рідко заселених частях вище наведених комітатів. Поза суцільною українською територією Закарпаття знаходиться на просторі давньої Угорщини до 40000 Українців, порозкиданих по більших і менших етнографічних островах.

На Буковині займають Українці 5300 Км. (на 10000 Км. загального) простору. На цім просторі є 460000 населення; з то-

го 301000 Українців (65·4 %), 73000. Жидів (15·9 %), Румунів 31000 (6·8 %), Поляків 27000 (5·9 %), Німців 21000 (4·6 %), великоруських Липованів 3000 (0·6 %). Займають Українці цілий повіт заставненський (89·4 %), вашковецький (82 %), вишницький (76·4 %), кіцманацький (87·4) і майже цілий черновецький (55 %), половину середького (42 %), третину сторожинецького (26 %), та окраїни довгопільського, радовецького і сечавського повіту. Між українським населенням і ту густо розсіяні Жиди, дещо Німців, Румунів, Вірмен та Поляків, переважно по містах. Загальний процент українського населення на Буковині є поверх 38 %.

В Галичині займають Українці етнографічно суцільний простір 55000 Км.², на 78500 Км.² загального простору колишнього австрійського "коронного крав Галичини й Володимирії з Великим Князівством Краківським і Князівствами Освенцімським і Заторським". Суцільна українська територія обіймає цілу східню й середню частину цього штучного новоствореного австрійської державної політики, сягаючи лемківським клином здовж карпатської верховини глибоко на захід. Історична Галичина й до нині майже вся заселена суцільно українським живлом, т. н. західна Галичина це території давніх польських князівств краківського й сандомірського, які Австрія 1772 згл. 1849 злучила в одну адміністративну цілість з українською Галичиною. Аж до розпаду Австрії залишилася ця офіційна Галичина неподіленою з великою шкодою для Українців.

Офіційна статистика (перепись з 1910.р.) нарахувала в цій цілій Галичині 4672500 Поляків (58·55 %), 3208092 Українців (40·2 %), 90114 Німців (1·13 %) і 9771 (0·12 %) інших, разом 7980477, в чужинцях 8025675 душ. В т. н. Східній Галичині (судовий округ Львів) нараховано 5317158 населення, з того Українців 3132233 (58·9 %), Поляків 2114792 (39·8 %), Німців

64845 1·2 %, інших 5288 0·1 %. Ці офіційні статистичні дані не мають ніякої наукової вартості, бо причисляють до польського жидва: 1) усіх галицьких Жидів, які є без сумніву самостійною народністю, 2) 170000 греко католицьких Українців, 3) 587000 Українців латинників.

Суцільна українська національна територія Галичини обіймає по дослідям В.Охримовича, М.Кордуби, С.Томашівського й інших 5378650 населення, з того 4002000 Українців (74·4 %), Жидів 661490 (12·3 %), 656000 Поляків (12·2 %), 47380 Німців (0·9 %). Поміж Українцями є 3415000 (63·5 %) Українців греко католиків, а 587000 (10·9 %) Українців латинників (р.1914).

Найбільший процент українського населення бачимо в частях повітів, що становлять лемківський клин (Н.Торг 99·5 %, Грибів 94·1 %, Горлиці 92·7 %, Коросно 91·9 %).

Від 80 до 90 % населення творять Українці в повітах переважно верховинських: Ясло (частина) 87·7 %, Печеніжин 87·4 %, Косів 85·6 %, Богородчани 84·9 %, Старий Самбір 82·6 %, Турка 82·4 %, Долина 81 %, Сколе 80·9 %. Однак зустрічаємо такі високі проценти також в повітах підгірських та покутських (пр. Калущ 87 %, Товмач 85 %, Снятин 84 %, Городенка 81·6 %), подільських (Борщів 82·6 %, Збарж 82·5 %, Залішки 80·4 %, Зборів 81·7 %, Тереховля 80·7 %), опільських (Підгайці 83·4 %, Рогатин 81·7 %,) та рогатських (Яворів 85·7 %, Жовква 80·9 %, Рава 80·2 %) . Найбільша скількість галицьких повітів числить 70 - 80 % українського населення (Городок 79·7 %, Бібрка 79·4 %, Жидачів 79·2 %, Гусятин 79·1 %, Ярославська частина 78·7 %, Рудки 78·6 %, Лісько 78·4 %, Тернопіль 78·3 %, Скалат і частина Ланцута 78 %, Добромилів 77·7 %, Сокаль 77·1 %, Березани 76·8 %, Чортків 76·7 %, Золочів 75·9 %, Перемишляни 75·7 %, Самбір 75·3 %, Камінка Стр. і Новий Санч частина 75 %, Бучач 73·4, Броди 73·3 %,

Коломия 71·2 %, Сянік ч. 71 %). Поназше 70 % складає число Українців тільки в повітах граничних від заходу (Чесанів 67·2 %, Перемішля ч. 64 %, Березів ч. 63·8 %), або в таких повітах, де є великі міста чи промислові осередки, до яких стягається польське й жидівське населення (Станиславів 65·8 %, Стрий 65·7 %, Дрогобич 64·3 %, Львів повіт 56·3 %). Одинокі адміністративні одиниця української Галичини, в котрій Українці творять меншість (24·2%), є місто Львів з його 45·2 % Поляків (головно державних урядовців і слуг), 27·8 % Жидів і 2·7 % Німців.

Всі ці цифри, оперті на критичнім розсліді офіційальної статистики, дуже значно різняться від цифр, які вона сама подає, зосібно тому, що ми числимо Жидів окремою нацією й Українців-латинників числимо Українцями, а не Поляками, як це робить офіційальна статистика.

Вільні міста української Галичини переважно жидівсько-польські (по офіційальній статистиці 19 міст української Галичини, є в них 38·5 % Жидів, 35·5 % Поляків, 24·8 % Українців), менчі містечка мають звичайно українську, рідше жидівську більшість. Дуже замітне є постійне кріпшання українського живла в містах Галичини за останні десятиліття. Від 1881. до 1910. року зросло українське населення Львова о 149 %, Станиславова о 224·5 %, Перемішля о 155·1 %, Стрия о 130·5 %, Коломиї о 107·5 %. Це значить, що українське живло починає щоразто сильніше залізати міста, до тепер чужі острови серед українського моря. Поляки Галичини тільки в одній шестині осілі хлібороби, в одній третині урядовці й вільні фаховці, в половині ремісники, робітники й слуги. Жиди розсіяні головно по містах і містечках, живуть торговлею й промислом. Німці майже виключно хліборобські кольтоністи й ремісники.

В обсязі давньої російської держави займають Українці величезну суцільну територію, якої простір виносить мінімально 830000 Км.кв., максимальна 981000 Км.кв., відповідно до того чи максимальну, чи мінімальну етнографічну межу візьмемо за основу обчислення. Означити вповні докладно цю територію можна буде що йно тоді, коли будемо розпоряджати докладною етнографічною картою і доброю статистикою України. Наразі простір поодиноких просторів української території мусить бути лиш з грубою оцінюваний. Усі процентові статистичні дані є з урядової переписи 1897 з приміненням результатів обчислення 1914. року і наукової статистики.

Зачнемо від західних окраїн, від Холмщини. Холмська губернія обіймала в цілості 13500 Км.кв. з 1088000 населення, з того 483000 (44·4 %) Українців, 4·4 % Москалів, 33·8% Поляків, 14·3 % Жидів, 3 % Німців, 0·1 % інших. Суцільна ^{мінімальна} українська територія Холмщини є дещо менша: 10456 Км.кв., 842000 населення, 443000 Українців (52·6 %), 31000 Великоросів (3·7 %), 203000 Поляків (24·1 %), 129000 Жидів (15·3 %), 34000 Німців (4 %), 3000 інших (0·3 %). Поляки живуть враз з Жидами не лише по містах а й по селах Холмщини і в поблизу західної межі України творять дуже значний процент людности повітів. Процентові числа Українців і Поляків (в скобках) виносять в повітах: Грубешівським 55·7 (25·9), Томашівським 44·1 (41·1), Холмським 41·9 (27·6), Володавським 62·6 (14·8), Більським 55·5 (15·7), Константинівським 68·4 (14·2). Жида складають по повітах 11 - 23 % населення, Німці в Холмським повіті 13%. У містах Українців доволі багато, в Грубешові навіть абсолютна більшість.

На Підляшші в Городненській губернії (38669 Км.кв., 2048 т.м.) Українці творять до 23 % населення і займають повіти:

Берестейський (64·4 % Українців), Кобринський (79·6 %), складно половину Більського (39·1 %, зглядна більшість) з окраїнами Пружанського (7 %), разом простір 14002 Км.кв. з 699000 людности суцільної української території.

З того в Українців 499000 (71·4 %), Жидів 115000 (16·4 %), Великоросів 45000 (6·4 %), Поляків 25000 (3·6 %), інших (головно Білорусинів 15000 (2·2 %)).

На Поліссі розрізнили ми, як відомо, дві етнографічні межі України: мінімальну й максимальну. Мінімальний етнографічний простір українського Полісся обіймає цілий Пинський і південну частину Мозирського повіту Минської губернії: 19944 Км.кв., 470000 населення, з того: 356000 Українців-Пинчуків (75·8 %), 86000 Жидів (18·3 %), 13000 Великоросів (2·8 %), 11000 Поляків (2·4 %), 3000 (0·7 %) інших. Максимальний простір українського Полісся обіймає цілі повіти Пинськ, Мозир, Річиця й Гомель т.є 46010 Км.кв., 1307000 населення, Українців 985000 (75·4 %), Жидів 203000 (15·5 %), Великоросів 96000 (7·3 %), Поляків 21000 (1·6 %), інших 2000 (0·1 %).

Волинська губернія (71736 Км.кв., 4189000 м.) належить в цілості до української території. Українці становлять тут 70·1 % всего населення цебто 2936000. Жиди 553000 (13·2 %), Поляки 260000 (6·2 %), Німці 239000 (5·7 %), інші, головно чеські колоністи, 54000 (1·3 %). Різниці між поодинокими повітами невеликі, Українців є: в Овруцьким 83·4 %, Крем'янецьким 80·7 %, Ковельським 78·5 %, Заславським 76·9 %, Староконстантинівським 76·9 %, Острозьким 76·7 %, Володимирсько волинським 72·1 %, Дубенським 68·2 %, Новгородсько волинським 65·5 %, Житомирським 62·4 %, Рівенським 60·5 %, Луцьким 57·1 %. Головну примішку творять тут Жиди, процент котрих колибається по повітах від 10 - 16. Німецьких колоністів найбільше в середній Волині

(Луцьк 12 %, Новгород 10·9 %, Житомир 10·8 %). Поляків найбільше в Луцькому повіті (9·7 %), Ровенському (9·2 %), Володимирському (8·2 %), Великоросів у Житомирському (5·9 %) і Луцькому (5·2 %), Чехів у Дубенському (5·3 %). Великороси, ^{живуть головню} Жиди й Поляки по містах, де всьди вони переважають Українців, за виїмком Кремянця. Німці й Чехи це хліборобські колоністи по селах.

В Київській губернії (50957 км.кв., 4793000 м.) творять Українці 79·2 % населення цебто 3796000. Жидів є 580000 (12·1%), Великоросів 283000 (5·9 %), Поляків 91000 (1·9 %), Німців 19000 (0·4 %), інших 24000 (0·5 %). По майже всіх повітах процент Українців переходить 80 %. В Чигиринськiм є їх 89·4 %, в Канівськiм 88·7 %, Звенигородськiм 88 %, Таращанськiм 87·6 %, Уманськiм 85·4 %, Черкаськiм 84·9 %, Васильківськiм 83·6 %, Сквирськiм 83·5 %, Липовецькiм 82 %, Радомиськiм 78·4 %, Бердичівськiм 67·1 %, Київськiм 56·2 %. Останні низькі процентові числа виходять з поспільного числення міської людности, яка є переважно чужинецька. Головну чужу примішку становлять і в Київщині Жиди (Бердичівськiй повіт 23·1 %, Липовецькiй 15 %), Великороси (Київськiй 27·3 %) і Поляки (п.Бердичів 5·8 %). В Києві творять Українці більше чим 1/5 часть людности — тільки само, що Жиди і Поляки в купі. Абсолютну українську більшість мають міста: Васильків, Канів, Тараща, Звенигородка й Чигирин; в Бердичеві, Черкасах, Умані, Липівці, Сквирі і Радомисли переважають Жиди.

В Подільській Губернії (42017 км.кв., 4057000 м.) становлять Українці 80·2 % населення, цебто 3254000. Жидів є на Поділі 495000 (12·2 %), Великоросів 134000 (3·3 %), Поляків 93000 (2·3 %), Румунів 37000 (0·9 %), інших 45000 (1·1 %). Повітові проценти Українців хитаються дуже незначно (Гайсин

86·3 %, Ямпіль 85·7 %, Ушиця 84·6 %, Літинь 83·1 %, Брацлав 82·6 %, Ольгопіль 81·6 %, Летичів 80·8 %, Могилів 80·5 %, Камянець 79 %, Проскурів 78·2 %, Балта 76·9 %, Винниця 74·5 %). З подільських міст тільки менші пр. Ольгопіль, Ямпіль, Ст.Ушиця, Хмельник мають українську більшість; в Гайсині, Винниці, Літині і Барі Українців стількиж що Жидів; у Камянці, Балті, Брацлаві, Летичеві, Могилеві, Проскурові переважають Жида. Жидівське населення розміщене досить рівномірно (від 10·4 % в Гайсинському до 14·5 % в Могилівському повіті, переважно по містах), так само великоруське, яке тільки в Винницькому повіті доходить до 7·2 %, звичайнож хитається від 1·8 - 4·1 %. Поляків найбільше в Проскурівському (6·4 %) і Винницькому (5·1 %) повіті, впрочім хитається між 0·9 % та 2·7 %. Румунів є 2·9 % в Ольгопільському і 4·5 % в Балтському повіті.

В Херсонській губернії (70799 км.кв., 3745000 м.) населення є нерівно більше мішане як в попередніх трох. Українці становлять тут офіційально лиш 53·5 % населення, цебто 2003000. Причину цього найдемо передівсім у великих містах Херсонщини, де переважають "руськіє" та Жида, а потім в численних колоніях Молдаван, Болгарів, Німців. Число Великоросів виносить по переписі 1897 аж 21·1 % (на 1914.р. 790000) та його по критичнім розгляді треба обмежити до 408000 (10·9 %), причислюючи останок 382000 до Українців, яких число зростає тим робом до 2385000, цебто 63·7 %. Жидів є в Херсонщині 442000 (11·8 %), Румунів 202000 (5·4 %), Німців 169000 (4·5 %), Поляків 41000 (1·1 %), Болгарів 34000 (0·9 %), інших 63000 (1·4 %). Мимо всього творять Українці: в Олександрівському повіті 85·1 %, Бясаветському 66·1 %, Херсонському 55·1 %, Анаїївському 62 %, отже абсолютну більшість, в Тираспільському 33·3 % (24·9 % Молдаван) згляду білошесь. Тільки в однім Одеському повіті є

дає процент Українців до 21·9 % а то в наслідок почислення разом повіту (де є Українців зглядна більшість 47 %) і міста Одеси. Одеса це правдива вавилонська вежа народів. Переважають "руські" і Жиди, Українців дещо більше як одинацята пайка, крім цього заступлені всі інші саме вчислені народи, до того є ще Греки, Французи, Англійці, Альбанці і т.д. В Миколаєві Українців ледви 1/13 пайка, в Херсоні 1/5 пайка, і Єлисаветі звиш 1/4. Абсолютну перевагу мають Українці над Москалями в Александрії, Ананієві, Бобринци, Вознесенську, Ольвіополі, Очакові, Бериславі, Дубосарах.

Огляд правобічної України закінчимо оглядом Бессарабії (45632 Км.кв., 2657000 м., з того 1265000 (47·6 %) Румунів). Українці займають у Бессарабії суцільний простір 17213 Км.кв. з 102000 населення. На цім просторі живе 426000 (41·8 %) Українців, 111000 (10·9 %) Великоросів (у 3/4 паперових!), 193000 (18·9 %) Румунів, 102000 (10 %) Болгарів, 94000 (9·2 %) Жидів, 62000 (6·1 %) Німців, 27000 (2·6 %) Туркотатарів, 5000 (0·5 %) інших. Цей суцільний український простір у Бессарабії обіймає майже цілі повіти Хотинський і Акерманський та окраїни сумежних повітів, головно Ізмаїлського й Сороцького. Вся остання Бессарабія належить до суцільної території румунського народу. Абсолютну більшість творять Українці лиш у Хотинським повіті (53·3%), при 23·8 % Молдаван і 15·6 % Жидів. В Акерманським повіті Українців 26·7 %, ^{Болгар} 21·3 %, Німців 16·3 %, Молдаван 10·4 %, Турків 3·9 %. Українці сидять над морем і Дністром. В Ізмаїлським повіті Українців 17 % (Молдаван 47 %, Болгар 11 %, Турків 9 %, Німців 3 %). В Сороцьким повіті Українців також 17 % (Молдаван 67 %, Жидів 11 %). В інших повітах Бессарабії Українців багато менше: в Білецьким 12 %, Бендерським 9 %, Оргіївським 6 %, Кшишинівським ^{лиш} 2 %. По містах мають всюди перевагу Жи-

ди і "русскіє". Абсолютну більшість мають Українці лиш в Аккермані, згляду в Ізмаїлі та Килії.

Огляд лівобічної України зачемо знов від пограничних областей,щоби потім перейти до чисто українських. В першу чергу піде Слобідська Україна. В Курщині (46456 Км.кв., 3257000 м.) займають Українці суцільну територію з простором 18029 Км.кв. і населенням 1349000. З того є 743000 (55·1 %) Українців, 599000 (44·4 %) Великоросів і 6000 (0·5 %) інших. Ця територія обіймає майже цілі повіти: Путивльський (52·5 % Українців), Грайворонський (58·8 %), Новооскольський (51 %), Білгородський, південну половину Суджанського (44 %), південні части Рильського (33 %), й Корочанського (35 %) повіту. Крім цього є ще Українці більшими етнографічними півостровами й островами розміщені в Обоянськiм (12 %), Старооскольськiм (9 %) і Льговськiм (5 %) уїзді. Одинокими сусідами Українців у Курщині є Великороси, вони поза своєю територією мешкають теж по містах тутешної України. Однак є ту чисто або переважно українські міста пр. Миропілля (98 % Українців), Суджа (65 %). Грайворон і Короча на половину українські.

В слідувчій Слобідській губернії - Вороніжчині (65895 Км. кв., 3681000 м.) займають Українці суцільну територію на півдні цієї губернії. Вона обіймає 31199 Км.кв. простору, 1637000 населення, з того 1262000 (77·1 %) Українців, 371000 (22·7%) Великоросів і 3000 (0·2 %) інших. Ця територія обіймає цілі повіти Острогожський (90·3 % Українців), Богучарський (81·8 %), Бирюченський(70·2 %) і майже цілий Валуйський (51·6 %), крім цього половину Павловського (43 %) і південні окраїни Бобровського (17 %), Коротоякського (17 %) і Новохоперського повіту (16 %). Етнографічні острови є головню у Землянськiм повіті (4 %). Одинокі сусіди й тут Москалі. По містах вони теж всь-

ди переважають, лиш в Бирючі, Богучарі та Острогожську творять більшість Українці.

Слідуюча гранична область - Донського війська (164606 Км. кв., 3876000 м.) показує подібні відносини розселення Українців як Курщина чи Вороніжчина. Як там українські частини областей прилягали до сусідніх сутоукраїнських земель Полтавщини чи Харківщини, так і українські частини Донщини безпосередно прилягають до чистоукраїнської Харківщини та Катеринославщини. Українці становлять в Донщині офіційально 28·1 % населення, цебто звиш 1089000 душ і займають мінімально 46000 Км.кв. простору. Населення на цім просторі, обнятим мінімальною етнографічною границею України, виносить 1722000, з того є Українців 986000 (57·3 %), Великоросів (донських козаків) 618000 (35·9%), Німців 37000 (2·2 %), Вірмен 36000 (2·2 %), Жидів 22000 (1·2%), інших 20000 (1·1 %). Найгустіше сидять Українці в південних повітах Таганрогським (69 % , Ростовським (52 %) і західній половині Дніпропетровського (40 %), менше їх є в Черкаським (23 %) і Сальським (31 %). В першім Донським (12 %), другім Донським (9 %), Усть Медведицьким (11 %) і Хоперським (7 %) округах, Українці живуть на висунених етнографічних півостровах і островах серед донських козаків. В Сальським повіті згляду більшість творять Кімляки (39 %), впрочім всьди сусідами Донці. Загалом дані переписи 1897 року для Донщини дуже непевні. Сеч загально звісна річ, що т.н. низові донські козаки є властиво таки української народности. Коли причислимо їх до українського живла, дістанемо в Донщині максимальну українську область, якої границі визначено вище. Ця територія займає 84411 Км.кв. простору, 2692000 населення, з того Українців 2070000 (76·9 %), Великоросів 436000 (16·2 %), Німців і Кімляки^В по 48000 (1·8 %), Вірмен 43000 (1·6 %), Жидів 22⁰⁰⁰ (0·8 %), інших 25000 (0·9 %).

По містах Донщини Українців дуже небагато пр.в Ростові ледви 1/8 пайка. Тільки оден Озів переважно український.

З Донщиною сусідує Астраханщина, якої південно західню окраїну ми вище зачислили до максимальної української території. Українська територія Астраханщини представляється в числах ось як: простору 55720 Км.кв., населення 173000, Українців 121000 (70 %), Великоросів 9000 (5 %), Кіргізів 26000 (15 %), Кімликів 17000 (10 %). В Царівські^М повіті є навіть офіційально 38 %, в Чорноморськім 43 % Українців.

Кубанщина (94903 Км.кв., 2985000 м.) має офіційально тільки згідну більшість українську - 47·4 % на 42·6 % Великоросів, а 9 % різних інших, головню дрібних кавказьських народів. Та ці числа мають дуже малу вартість. Уже в 70-их роках минулого століття числив Чубинський 60 % Українців на Кубанщині. Та само високо оцінював процент Українців О.Русов. Опираючись на ціх двох авторитетах і на окремих вивідах числимо цілу Кубанщину до суцільної української території. Вона має 1791000 (60 %) Українців, 895000 (30 %) Великоросів, 102000 (3·4 %) Кавказців, 81000 (2·7 %) Туркотатарів, по 33000 (1·1 %) Німців і Греків, 50000 (1·7 %) інших. По переписі 1897. року мають повіті: Ейський 74 % Українців, Темрюцький 75·2 %, Катеринодарський 51·8 %, в Кавказькім повіті Українців 47 % - стількиж, що "Русских", в Майкопськім Українців 31 %, Русских 58 %, Черкесів 6 %, Кабардинців 2 %, в Лабинськім Українців 20 %, Русских 77 %, в Баталпашинськім Українців 28 %, Русских 39 %, Карачаївців 13 %, Абхазів 5 %, Кабардинців 4 %, Ногайців 3 %, Черкесів 2 %.

В Ставропольській губернії (54309 Км.кв., 1329000 м.) становили Українці до 37 % населення (по офіційальній переписі 1897.р.). Та Чубинський і Русов числять їх тут 80 % і всі ин-

ші інформації, зібрані мною 1916 - 22 р., велять їм уповні вірити й причислити цілу Ставропільщину до суцільної української території. Вона статистично виглядає ось як: Українців 1063000 (80 %), Великоросів 159000 (12 %), Туркотатарів 58000 (4·4 %), Кімликів 16000 (1·2 %), Німців 13000 (1 %), Вірмен 8000 (0·6 %), інших 11000 (0·8 %).

Чорноморський округ (8338 Км.кв., 153000 м.), хоч 1897 р. офіційально мав лише 16 % Українців, можна йні зачислити в цілості навіть до мінімальної етнографічної території України. Від 1897 до 1914 число населення Чорноморщини майже потроїлося. Значне подавляюча більшість нових кольоністів були Українці. Вже в 1905 числив відомий етнограф Нечуй-Левицький в одній північно західній половині Чорноморщини 30000 Українців. Відносьми 1914 року мож оцінити ось як: Українців 92000 (60 %), Великоросів 31000 (20 %), Греків і Вірмен по 8000 (5 %), Кавказців 5000 (3 %), інших 9000 (7 %).

В Терщині (72913 Км.кв., 1261000 м.) творили Українці (1897 офіційально) лише до п'ять процент населення, хоч Нечуй-Левицький числив їх на 50 % й від цього часу дуже багато українських кольоністів поселилося в Терщині. Мимо цього числимо тільки північну третину Терщини по Терек і Малку й то тільки до максимальної етнографічної території України. Ця територія по сирій оцінці числить 28147 Км.кв., 430000 населення, 258000 Українців (60 %), 129000 Великоросів (30 %), 21000 Туркотатарів (5 %), 9000 Німців (2 %), 13000 інших (3 %). Сусідами Українців у Терщині є крім Москалів Кабардинці, Татари, Осетини, Інгуші, Чеченці, Аваро-андійці, Кумики і Ногайці.

Найважнішою граничною областю на півдні України є безперечно Таврія (60375 Км.кв., 2059000 м.). Українці становили 1897 р. офіційально зглядну більшість населення 42·2 % себ-

то (1914) звиш 869000 д. на 605000 (27·9 %) Москалів, 284000 (13·8 %) Татар, 111000 (5·4 %) Німців, 78000 (3·8 %) Жидів, 142000 (6·2 % інших, в тім до 3 % Болгар, звиш 1 % Вірмен і т.д.) Абсолютну більшість творили Українці в повітах: Дніпровському (73·6 %), Бердянському (58·8 %) і Мелітопольському (54·9 %), дуже значні меншости в Евпаторійським (27 %) і Перекопським (24 %) повіті, де Українці мешкають головно в північній та північно-западній частині. Крім цього було записано Українців у Феодосійським повіті 13 %, Симферопольським 10 %, Ялтинським 2 %. Ці цифри переписі 1897. року мають дуже малу наукову вартість навіть на свій час. Ще менше вони підходять для 1914. року супроти великого напливу українського живла в межичасі до Таврії, зосібна до південної. На Криму навіть зглядна більшість вже в 1897.р. не належали Татарам (38·6 %) супроти 41·5 % українців і (переважно шалерових!) Великоросів. Основну масу кримської мозаїки народів творять таки українське живло й велить нам цілу Таврію з Кримом причислити до суцільної етнографічної території України. Чужі примішки до Українців творять у Таврії передівсім Великороси, що сидять головно по містах. В 1897. році було їх офіціяльно: 16 % в Дніпровському, 32 % в Мелітопольському, 18 % у Бердянському повіті, 24 % у Перекопському, 17 % у Евпаторійському. Татари найгустіше сидять на півдні Криму (Ялтинський повіт 71 %, Симферопольський 51 %, Феодосійський 45 %, Евпаторійський 40 %, Перекопський 24 %). Крім цього заслуговує на увагу Німці колоністи пр.: в Перекопським повіті 24 %, Евпаторійським 12 %, Бердянським 8 %, Мелітопольським 5 % і Болгари в Бердянським повіті (10 %). Подав ці офіціяльні числа, хоч уже в 1914. році вони не були стійні, тим менше вони вартні нині. На 1914.р. оцінюю скількість Українців у Таврії на 65 %, Великоросів на звиш 12 %.

Остали ще нам до розглянення ще тільки сутоукраїнські лівобічні області: Катеринославщина, Харківщина, Полтавщина і Чернігівщина.

В Катеринославщині (63393 Км.кв., 3456000 м.) становлять Українці по офіційній статистиці 1897.р. 68·9 % населення, себто (на 1914.р.) 2381000, Великороси 17·2 % (594000), Миди 4·7 % (162000), Німці 3·8 % (131000), Туркотатари 1·2 % (41000), Поляки 0·6 % (21000), Румуни 0·4 % (14000), інші 3·2 % (111000), з того Болгари і Греки по 1 %. Ці цифри мають невелику наукову вартість, з особня цифра Великоросів тут таксамо надто висока, як і в інших землях південної України. По моїй оцінці треба число Великоросів Катеринославщини обмежити до поверх 6 %, натомість число Українців збільшити до 80 %. Деякі повіти Катеринославщини мають авиш 90 % Українців пр. Новомосковський 93·2 %, Верходніпровський 90·3 %, інші менче: Александрівський 82·5 %, Павлоградський 79·7 %, найменче Катеринославський 55·7 % (враз з містом рахований, 22·2 % Великоросів, 13 % Мидів, 58 % Німців, 2·2 % Поляків), і південно-східні повіти зі значною чужою кольонізацією: Бахмутський 58·2 % (31·9% Великоросів), Славянськський 50·5 % (46·3 % Москалів), Маріупільський 46·1 % (19 % Греків). Чужинці Катеринославщини живуть головно по містах, де переважають Українців значно. Пр. в Катеринославі Українці творили 1897.р. ледве 1/7 часть людности, зате в Александрівську, Верходніпровську, Новомосковську і Бахмуті переважають Москалів, у Славянську і Павлограді їм дорівнують.

В Харківщині (54493 Км.кв., 3417000 м.) Українці творять 80·6 % населення, себто 2754000 при 605000 (17·7 %) Великоросів, 17000 (0·5 %) Мидів, 14000 (0·4 %) Німців, 7000 (0·2 %) Поляків, 21000 (0·6 %), інших. Наслідком доволі значної москов-

ської колонізації, що розсілася островами серед нашого народу, деякі повіти мають значно менчий процент Українців (Харківський 54·9 %, Зміївський 63·7 %, Вовчанський 74·8 %), як другі (пр. Старобільський 83·4 %, Ізюмський 86·2 %, Купянський 86·6 %, Ахтирський 87·6 %, Богодухівський 88·2 %, Сумський 92 %, Лебединський 95·3 %, Валківський 97·2 %. Зате бачимо тут вперше цікаву появу, що у всіх повітових містах Харківщини мають перевагу Українці, а в Харкові становлять звиш 1/4 людности (1897).

Полтавщина (49804 Км.кв., 3792000 м.) ~~може~~ бути названа серцем України, бо наш нарід становить тут 93 % (3527000) населення. Українське живло розміщене доволі рівномірно, бо хитання є лише між 80·3 % в Кременічуцькім та 98·7 % в Зінківськім повіті. Інші повіти мають Українців: Константиноград 86·1 %, Полтава 88·2 %, Ромен 93·5 %, Переяслав 93·8 %, Прилука 94·6 %, Лубні 95 %, Пирятин 95·2 %, Золотоноша 95·6 %, Лохвиця 95·8 %, Хорол 96·6 %, Гадяч 96·9 %, Миргород 97·1 %, Кобеляки 97·3 %. Останок населення Полтавщини творять Великороси (99000 (2·6 %)), Жиди 152000 (4 %), Німці й інші (по 8000 (0·2 %)). Тут лежить і одинокий губерський город України, що має абсолютну українську більшість - Полтава. Всі повітові міста губернії мають теж українську більшість, з виїмком Кременчука, де переважають Жиди.

Чернігівщина (52306 Км.кв., 3132000 м.) теж дуже чиста українська територія, бо має 85·6 % (2681000) української людности (по Русову й Ріттиху). З виїмком скрайно-північних повітів, які перепись 1897. року зазначила ^{як} неукраїнські: Суражського (що має 19 % Українців, 67 % Українців-Білорусів переходового діалекту, 11 % Москалів), Новоамбківського (66 % Українців, 30 % Москалів, 2% переходових Білорусів) і Стародубського (75% Українців, 22 % Москалів) усі інші повіти Чернігівщини суцільно

їнські з дуже високим відсотком української лідності: Чернігівський 86·2 %, Городнянський 86·8 %, Конотопський 90·9 %, Новгородсіверський 91·1 %, Глухівський 91·6 %, Ніжинський 91·8%, Остерський 92·5 %, Борзенський 93·8 %, Сосницький 94·2 %, Козелецький 95·3 %, Кролевецький 96·3 %. Числа чужих народів виглядають у Чернігівщині ось як: Великоросів в 282000 (9 %), Жидів 153000 (4·9 %), Німців 12000 (0·4 %), Поляків і інших по 3000 (0·1 %). Також усі повітові міста з виїмком Новомильков, Стародуба, Суража і Мглина мають українську беззагядну більшість, сам Чернігів згядну.

На сім кінчимо огляд розміщення українського народу по його території. Зчисливши разом двацять дві області мінімальної етнографічної території України дістанемо ось який образ: простір 905000 Км.кв., населення 51249000, з того Українців 36605000 (71·3 %), Великоросів 6384000 (12·5 %), Жидів 3884000 (7·5 %), Поляків 1449000 (2·8 %), Німців 975000 (1·9%), Туркотатарів 493000 (0·9 %), Румунів 479000 (0·9 %), Болгарів 196000 (0·4 %), Греків 140000 (0·3 %), ~~Кавказців~~ Кавказців 112000 (0·2 %), Чехословаків 52000 (0·1 %), Вірмен 52000 (0·1 %), інших 428000 (0·8 %).

Максимальний етнографічний простір України представляється ось як: простір 1056000 Км.кв.; населення 53906000; Українців 38737000 (71·7 %), Великоросів 6439000 (12 %), Жидів 4035000 (7·5 %), Поляків 1623000 (3 %), Німців 984000 (1·8 %), Туркотатарів 588000 (1·1 %), Румунів 479000 (0·8 %), Болгарів 196000 (0·4 %), Греків 140000 (0·2 %), Кавказців 112000 (0·2 %), Вірмен 59000 (0·1 %), Чехословаків 52000 (0·1 %), інших 462000 (0·8 %).

Ці числа доказують нам, що Україна етнографічна територія по просторі друга, по населенні третя поміж національними територі-

ями Європи (по великоруській і німецькій).

— — : — — —

Щоби означити загальну скількість Українців на земській кулі, мусимо до скількості Українців на їх суцільній території додати числа Українців по колоніях і інших етнографічних островах та в діяспорі. Число їх (мінімальне) є в середній Європі 145000, в європейській Росії 421000, в степовій російській Азії 389000, на Сибірі 302000, на Зеленому Клині 500000, на Кавказі 30000, в Зєдинених Державах Північної Америки 750000, в Канаді 350000, в Бразилії і Аргентині до 100000, разом 2987000. Додавши це число до числа Українців на мінімальному і максімальному просторі етнографічної України, дістанемо для загального числа Українців на світі 39,592000 зглядно 41,724000 душ (1914). В кожному разі кругла цифра 40 мільонів Українців вповні відповідає вимогам наукової докладности.

Порівнувши це число Українців з числом інших європейських народів, бачимо зі здивованнем, що ми є що до численности четвертим по черзі народом Європи. Лише Німці, Великороси и Англіїці перевищують нас числом, Італійці дорівнують нам (і то не цілком, ледви по причисленню до них Лядінів, Фурлян, Ретороманів і Мальтійців). Всі ті великі народи Європи мають свої могутні держави, що рішають політичні та економічні судьби світа. Сорок мільоновий український народ не то що не має власної самостійної держави, але і в тих державах, між котрих його розшматувала історична доля, ледви животіє, не маючи ніякого політичного ні економічного значіння. Серед славянських народів Українці займають що до численности друге місце по

Великоросах (яких є тільки двічі більше). А прецін як їм ще дуже далеко до того значіння, яке мають народи чеський чи польський, не говорячи вже про сербський чи болгарський народці, що кілька разів менчі від нашого народу числом! А як прямо недосяжним ідеалом є для нас Норвежці! Їх є не цілих півтретя мільона, в гарній але мало родючій, холодній країні. А прецінь вони мають свою державу, котрої прапор шанують по усіх континентах і морях, їх фльота одна з найбільших на світі, їх просвіта і культура взагалі стоять на найвишнім ступени, їх література має світове значіння, їх наука високорозвита, їх енергія проторила відкриття північного бігуна й відкрила полудневий та записала імя дрібного народця на віки в історії людства.

Про нас ледви починає тепер "довідуватись" світова наука й публіцистика. Наша просвіта одна з наймарнійших в Європі, наша культура, наука, література, штука ставлять від віків завжди тільки перші непевні кроки...

Правда, ні оден з великих народів Європи не зазнав ні в малій частині такого лихоліття як український нарід, якого раз у раз заливали кочові азійські повені, якому раз у раз ставали на груди щасливіці сусіди. Та всетаки кожний безсторонний чужинець киває на нас головою.

Не пора нам отже дивитись з гордістю на наших сорок мільонів! Не пора уповати на чудесне пробудження сплячого велетня! Саме наведені порівняння показали нам наглядно, що число само має дуже малу вартість для оцінки значіння народу. Число набирає вартости dopiero тоді, коли його творять національно свідомі й національно культурні одиниці. З них треба зложити нарід, коли він має зайняти належне йому місце у великій сімї європейських націй, коли він має відіграти цю велику ро-

лю в світовій політиці й у світовім господарстві, яку йому обіцяє його величина й велика вага його національної території. Всі наведені статистичні числа тільки в грубім приближенні відповідають нинішнім відносинам. Від 1914.р., на який зредуковані всі ці числа, підпали всі українські землі видатному обезлюдненню від війни, революції, голоду й пошестей. Означити числами втрати, які понесло населення України, поки що майже не можливо. В кожному разі скількість населення в 1923.р. не більша як у 1914, а менша. Бо пропав не тільки весь природний приріст (за 9 років), але мабуть теж доволі з давнього народнього пня.

XXXVIII. ГУСТОТА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ.

Густота населення етнографічної України переходить на мінімальній її території 56°6, на максимальній 51 душ на 1 Км.кв. Україна творить отже перехід між густо заселеними краями західної і середньої Європи та рідко заселеною східною Європою.

Розміщення густоти населення по Україні показує широку полосу густого населення, що сягає приблизно здовж 51.рівнобіжника від Сяну аж поза Дніпро. В ній лежать ось які землі України: Галичина (густота 98°6 д. на 1 Км.), Холмщина (80°5), Поділля (96°5), Київщина (94), Полтавщина (76), Курщина (74°8). По обох боках цієї полоси густого населення йдуть дві рідше заселені. На півночі: Підляшє (49°3), Волинь (58°4), Полісся (мінімальне 23°5, максимальне 28°4), Чернігівщина (59°7), Харківщина (62°7), Вороніжщина (52°4). На півдні: Закарпатте (38°7), Буковина (57°1), Бессарабія (59°3), Херсонщина (53°3), Катеринославщина (54°5), Таврія (34°1). Найрідше заселені південно східні окраїни: Кубанщина (31°4), Донщина (мінімальна 31°9, максимальна 37°7), Ставро-

пільщина (24·5), Чорноморщина (18·3), Терщина (15·2), Астраханщина (3·1).

Різні поменчі повіти й округи цих земель України різняться також дуже сильно між собою що до густоти населення. Найгустише заселений повіт України Черновецький (238·9), далі йдуть галицькі повіти: Станиславів 190·2, Перемишль 165·1, Коломия 161·9 і по одному повіті Київщини й Харківщина - Київ 158·4, Харків 154·3. Ця велика густина спричинена разом численними великими містами цих усіх повітів. Дійсно найгустише заселеним являється на всій Україні снітинський повіт (149). Дуже густо заселені (повище 100) повіти: Львівський замійський 136·3, Кіцманський 131·6, Печеніжинський 131·6, Товмацький 129·7, Стрийський 127·8, Дрогобицький 126·7, Тернопільський 124·8, Подільсько Кам'янецький 122·1, Городенський 120, Буцацький 119·6, Терехівський 117·9, Самбірський 116·9, Вінницький 116·1, Проскурівський 114·2, Рогатинський 113·3, Руденський 112·8, Бердичівський 112·4, Чортківський і Гусятинський по 112·1, Мостиський 110·9, Могилівський 109·5, Заліщицький 106·9, Борщівський 106·7, Скалатський 106·1, Вапківський 105·1, Канівський 104·6, Брацлавський 104·1, Ушицький і Заставненський по 103·8, Староконстантинівський 103·4, Хотинський 102·9, Грубешівський 102·7, Черкаський і Бобрецький по 102·5, Золочівський 101·5. Переважна частина повітів Галичини, Поділля, Київщини, Полтавщини, Волині враз з Одеським, Катеринославським і Ростівським повітом південної України мала густоту 75 - 100, інші хиталися між 50 - 75. Переважна частина повітів південної України мала густоту 30 - 50, Мозирський, Дніпровський і Евпаторійський повіт хиталися між 10 - 30, Перекопський мав 11, а Сальський 6 душ на 1 км.кв. Так само понижше 20, навіть 10 спадають області найвищих частин Кавказа і Крплат. Найрідше заселені пустинні степи

над Каспієм.

Вже цей короткий розгляд доказує нам, що Україна має в царині густоти населення своє питома типове обличчя. На значних просторах густота населення доходить до середньої густоти Німеччини й Італії й значно перевищує густоту населення Франції. При тім бачимо, що розвиток лучби, торгівлі та промислу на Україні має тільки дуже малу вагу для густоти її населення. Україна є ще на тій первісній точці розвитку, де густоту обусловлює давність заселень і потрохи родючість ґрунту. Галичина, Київщина, Поділля з їхнім так незначним промислом і торгівлею є дотепер центрами загушення лідности України, коли не будем рахувати штучно витворених густот округів, що мають в своїм обов'язі великі міста. Давня історія України до нині впливає на розміщення густоти її населення. Колишні червоні області давньої київської й галицько володимирської держави є до нині найгустише заселені, південні й східні окраїни, що найбільше потерпіли від 500-літнього татарського лихоліття, найрідше. Томуто Галичина, поміж землями України одна з найбільш розвинутих, з мало розвинутим промислом і торгівлею, є на всю Україну найгустише заселена.

Так-само велику первісність і неподібність до західноєвропейських обставин зраджує відношення сільського до міського населення України. Тільки дуже малий відсоток населення України мешкає по містах а навіть місточках. В Галичині (1900) коли в селітьбах ліднійших як 5000 душ тільки 14.5 % населення, коли-ж візьмем під увагу міста повще 10000 м. то тільки 9.5 %. Подібні відносини панують і в останній Україні. Рідко де перевищує міське населення 10 %, звичайно держиться навіть нище цієї міри прикметної і для всієї Східної Європи. Поділля має міського населення 7.9 %, Волинь 7.3 %, Чернігівщина 8.5 %, Полтавщина 9.7 %, Кубанщина 11 %, Катеринославщина 12.1 %, Ки-

івщина 15·4 %, Харківщина 15·2 %, Холмщина і Підляша 20 %. Лише недавно заселені простори південної України з їх великими містами мають великі проценти міського населення: Таврія 22 %, Херсонщина 27·9 %; середно для черених земель України 13·6 %, причім до міст зачислено багато селитьб, які не є містами в європейському й географічному розумінні. Населення дійсних міст України недоходило 1914.р. навіть до 10 %. Це правда має цей малий процент міського населення й свою добру сторону, бо в містах, з осіб європейських, люди дуже дегенерують-ся й муршавіють, так що в западній Європі тепер добре собі голову ломлять, якби спинити наплив людей до міст і обезлюдненне сіл - але заразом дає він образ загально низької культури на Україні. Ще яркїше виступить ця обставина, коли згадаємо, що лиш в одній Галичині мешкає в містах і місточках над 14 % українського населення краю. В Харківщині мешкає по містах лиш 10 % всіх Українців губернії, в Херсонщині 9 %, Кубанщині 8 %, Чернигівщині 7 %, Полтавщині 6 %, Таврії 5 %, Київщині і Катеринославщині злих 4 %, на Поділлі 3 %, на Волині 2 %; середньо в черених землях України 5·6 %. Правда статистика спеціально що до міст для Українців вєрде дуже неприхально роблена, але виразно вказує, що саме огнища культури та економічного життя, якими повинні бути міста, полишило українське населенне на поталу чужинцям. Коли український нарід хоче добитись ліпшої будучини, мусить здобути для себе міста. Це не трудна річ, бо міське населенне, нездібне до ~~природного~~ природного приросту, держиться лишень припливом сільського населення з околиці. Вона ціла українська, тож при зрості національної свідомости у простоядненє всі міста на Україні можуть дуже швидко стати таксамо українськими, як німецькі колись міста Чехії стали чеськими.

З огляду на густоту населення й її розміщенє рiзниться Україна дуже видатно від країв Західної й Середньої Європи. Та рiзниться вона теж і від останніх країв Східної Європи. Рiзниця полягає тут на в двое (на загаль) бiльшій густоті населення України. Давня європейська Росія мала 1914.р. тільки 25·9 густоти, вже по причисленні до неї України. По відчисленню України останє для останньої Східної Європи цифра для густоти населення ледве 13.

XXXIX. УКРАЇНСЬКИЙ НАРІД ЯК АНТРОПОГЕОГРАФІЧНА

ОДІНИЦЯ.

Загальні замітки.

Для кожного свiдомого Українця нема найменшого сумніву, що український нарід є окремим народом, рівнорядним з другими європейськими народами. Навіть зі сусiдними славянськими народами: Поляками, Словаками, Вілорусинами і Москалями не дучать Українців як нарід ніякі тісніші звязи крім спільного славянського походження. Для того мусить український нарід бути уважаний окремим антропогеографічним одніцею, яка має повні права на рівновартність і самостійний розвиток між усіма ~~іншими~~ іншими народами світу.

Отсе загальне пересвідчення у всіх свiдомих Українців дає їм найвиразніше і безсумнівне право уважати свій нарід самостійним народом. Це почуттє національної окремішности, що жило в різних формах і розмірах протягом довгих століть, спалахнуло ярким полум'ям в XX. віці і дуже швидко і постійно зростає, мимовсяких внутрішніх чи знішніх перепон. Українці доказали, що хочуть бути окремим народом і мати своє окрему національну дер-

жаву. Цю всенародну волю треба вважати головною основою самостійності української нації. З нею без найменшого сумніву повинна числитися і політика і наука.

До тепер на жаль ні одна ні друга з цих всенародних волею Українців як слід не числилась.

Причин тому доволі.

Вже при обговорюванні України як самостійної природної одиниці я мав нагоду зазначити, що фізично географічні одиниці широкопростірної й одноманітної Східної Європи, з легке зрозумілих причин не можуть являтися так добре обмеженими і індивідуалізованими як аналогічні одиниці країв Західної чи Середньої Європи. Тесаме дотичить і антропогеографічних одиниць у Східній Європі. Тільки що в безпорівнянні більшій мірі.

Антропогеографія Східної Європи ще так мало znana, так мало й хібно розроблена вітка географічної науки, що навіть такі великі антропогеографи як Рацель, Кірхгофф, Геттнер, Брэн і т.п. оцінювали антропогеографічні відносини Східної Європи переважно цілком фальшиво. Щож і казати про менчих adeptів землезнавця! А вже про політиків і публіцистів!

Для цього так поширеного незнання антропогеографії Східної Європи є багато причин. Перша причина це загально невелика сума знання, яку дотеперішні дослідники успіли добути на цій царині. Друга це дивна недостача інтересу до Східної Європи в учених серед найбільш культурних ^{народів} світу; Англіосаксів, Німців, Французів і т.п. Кілько то груботомових книжок вони написали про різні екзотичні народи й народці, коли ні оден зі східноєвропейських народів не має своєї монографії, хочби й куценської! Третя причина низького стану антропогеографії Східної Європи це мале поширення східноєвропейських мов серед повнокультурних народів Заходу, яке не дозволяє їм сягнути як слід до наукових джерел. А

навіть коли й дехто тамонній має спромогу їх використувати, стає йому на перешкоді четверта причина: квантитативна перевага російської й польської наукової й публіцистичної літератури над іншими східноєвропейськими. Через те критика джерел дуже трудна й фактично зводиться до абсурду.

Та найважливіша причина низького стану антропогеографії Східної Європи лежить у самому її предметі. Східноєвропейський гурт народів є в своїм етні й розвитковому ході так дуже відмінний від гурту народів Середньої й Західної Європи, що антропогеографічні закони й методи, які (наскільки стосуються культурних народів) збудовані на західноєвропейських відносинах, у Східній Європі вповні недописують. Виступав тут у антропогеографії підібрана трудність як ця, що виступила свого часу в геології, коли вона зі самим знанням європейської стратиграфії хотіла досліджувати Південну Африку чи Індію. Геологи, які природописці швидко дали собі раду. Антропогеографи, що думають переважно категоріями гуманістичних наук, розгубилися в хибних поглядах і фальшивих загальниках.

Не дивно тому, що антропогеографічну одиницю України довелося ставити аж у XX-ому столітті й до тепер ця одиниця що йне тільки в стислій науці сяк так поставлена. Ще довго мабузь прийдесться підіждати, поки вона буде таксамо загально признана як пр. хочби Польща чи Угорщина.

Всі саме наведені причини незнання антропогеографії Східної Європи стосуються у повній мірі антропогеографії України. Вона є майже цілком не розроблена. В переважній кількості ділянок антропогеографії України нема ні одної друкованої стрічки! Інтересу до українського народу на заході є ще менше, як до інших антропогеографічних одиниць Сходу Європи. Української мови сливе ніхто на Заході не знає. Не дивно тому, що майже

вся ця невелика сума знання, яку має Захід про українську землю й український нарід походить від польських і московських джерел. Вона є тільки більше чи менше вірним, більше чи менше критичним зіставленням польських і московських поглядів на антропогеографічні відносини України.

Ці погляди не є безсторонні й тому не можуть мати претенсії на наукову вартість. Вони є в найтіснішій зв'язку з державними ідеями єдиної невідомої Росії й великої Польщі від моря до моря. Погляди великоруських учених, публіцистів і т.п. вважають цілу Східну Європу просто російською, польські погляди значну її частку просто польською. Оба ці погляди хибні та вони мають одну дуже добру рису: простоту. При малій сумі знання про Східну Європу серед західних Європейців, при малій інтересі до неї, були ці погляди і є до тепер дуже вигідні й легкі до запам'ятання. Тому ці "узагальнювачі" й "об'єднувачі" погляди легко прийнялись і до тепер панують на Заході Європи. З особня вміло ведена під час великої війни й після неї пропагандистична робота польських і російських публіцистів і політиків дуже причинилася до затемнення ба й цілковитого перекирчування наукової правди про антропогеографічні відносини Східної Європи.

Погляди польських і московських учених і публіцистів годяться між собою в одному ключі: Нема ніякої України, нема ніяких Українців, є тільки Польща й Росія, тільки польська й російська нація.

Ця повна згідність громадської думки двох народів, яких держави боролись цілі століття за верховладу в Східній Європі є легко зрозуміла. Україна це споконвіку природними скарбами найбільш богата країна Східної Європи, її нарід другий по величині, українське дітями в кожній державі, що панує в Схід-

ній Європі мусить бути найважливішим життєвим питанням. А український народ був півтисячлітнім татарським лихоліттям і чукинецькою кормигою так ослаблений, що обом щасливішим сусідським народам видалося легкою річчю заперечити навіть існування українського народу, а тим часом зупинювати його розвиток і його на користь власного народу винародовити.

Поляки, по втраті самостійности своєї вітчизни, докладали геройських зусиль, щоби оружними повстаннями вибороти собі знов незалежну Польщу. Мимо неудач не понехували своїх мрій про відбудовання вітчизни аж до хвили її сповнення 1918.р. А все мали на думці відбудувати Польщу не в її етнографічних а в давних історичних границях, від Балтійського моря по Чорне. Тому те географічне поняття Польщі навіть у найбільш скромних польських географів обіймало, не числячи цілої Литви й Білорусі, також сливе всі українські землі правобіч Дніпра.

І тут виринула дуже вчасно "українська квестія". Як погодити поняття Польщі з антропогеографічним чи хочби й етнографічним поняттям України?

Первісне розв'язання цієї квестії виглядало дуже легке. Польські учені і політики ХІХ. віку просто констатували, що Українці це лише частина польського народу, що їх мова є діалектом польської мови і лише віра та деякі звичаї, пісні то що ділять Українців від чистокровних Поляків. Окремі звичаї, обряди, пісні ба й мова можуть остати простолюдини і на даліше, таксамо український інтелігент може в приватнім життє уживати своєї мови чи там инакше акцентувати своє українське походження. Але він повинен бути Поляком в своїх політичних почуваннях, в своїй культурі та літературній мові. Бо українська мова це лиш хлопська мова, діалект одної частини польського хлопства, української культури нема!

Ця польська розв'язка українського питання виходила від ідеї польської великодержавності. Мимо цього, що історичний розвиток національних відносин у Східній Європі вже в другій половині ХІХ. віка показав повну нестійкість цього погляду, то все-таки він дотепер панує майже неподільно серед польської інтелігенції. Учені й невчені думають, що український народ повинен стати тільки погноєм для зросту польської державної ідеї й культури. Польська державність, відбудована в 1918.р. почала відразу переводити цей погляд у дійсність.

Польська розв'язка українського питання була для розвитку українського народу на дуже небезпечна. Що Українці не є ніяким племенем польського народу, було ясне кожному Українцеві вже від Х.віку, себто від початків історичних польсько українських зносин. У простолюддя було почуття національної окремішності завжди дуже живе й сильне. З інтелігентів вірили в польську розв'язку тільки ці спольонізовані Українці, які брали участь у польських тайних організаціях і повстаннях. Польонізація, яка в ХVІ., ХVІІ. і ХVІІІ. століттях ваяла стільки жертв серед вищих шарів українського народу, в ХІХ. віці сильно ослабла й в останньому п'ятидесятилітті мала тільки поглядно невеликі успіхи. І то мимо цього, що Західня Україна є до нині під значним польським впливом.

Далеко небезпечніша була для українського народу друга розв'язка української "проблеми" — московська. Вона виходить таксамо як польська від державної ідеї, "єдиної неділимої Росії", єдиної правної спадкоємниці держави Володимира Великого. Уже московські великі князі вважають себе правними наслідниками київських великих князів і заявляють від кінця ХV. віка свої виключні права до всіх земель, що колись належали до староруської київської держави. Довгі три століття витривало стремлять москов-

ські царі до здобуття цих земель на польсько-литовській державі, кожду війну з нею зачинають і кінчать во імя ідеї "собирання русских земель". Для улегчення цієї великої цілі почала вже від часів Петра Великого поволі творитись теорія єдності "русского народа".

Опираючись на державні традиції давньої руської держави, котрої правним наслідником має бути російська держава, голосить ця теорія, що усі три східно-славянські народи, себто московський, український і білоруський це тільки три головні племена одного невідомого "русского народа", яких мови різняться між собою тільки діалектично. Спільна "русська" літературна мова вже - мовляв - усі ці племена в одну цілість, раса, обичай, історія, політичні й суспільні змагання, культура є - мовляв - спільні усім трем "різновидностям" русского народу. Україна, Українець це просто тільки локальні назви. Та вони заносять національним і політичним сепаратизмом і є тому небезпечні й недопустимі.

Ця теорія єдності русского народа творить від більше як двісті років основу політики російської держави і нації супроти української державності й української нації. Ця політика старється український народ спинити в його розвитку й перемінити його на сирю, етнографічну масу, яка має спровола винародовлятись і тим причинуватись до зросту сили й політичної експансії російської держави.

Російська об'єднательна теорія принесла величезні шкоди, так антропогеографічному знанню як українському народови. Перші назавбом зовнішніми, другі внутрішніми, (вийшлими з її практичного примінення російським урядом і народом.).

Внутрішні шкоди російської об'єднательної теорії були для українського селянства доволі незначні. Український селянин від-

чуває свою національну окремішність супроти Москаля може ще сильніше як супроти Поляка. Етнологічна культура українського селянина на^{ст}ільки вища від великоруської, що Українець селянин згідно дивиться на малокультурного "кацапа". Це, так сказати етнографічне почуття окремішності, має наш люд всюди, чи на суто українській території чи на найдальших сибірських і туркестанських колоніях. Це почуття й є головною причиною великої відпорності українського люду проти русифікації. Лише мала частина т. н. сільської аристократії пр. вислужені воєнки, старшини і писарі, бувші міські робітники і т. д., що де-що підвчилась московської мови, стараються говорити по "благородному" і удавати "русских". Вся остання маса українського сільського населення ставиться до російської мови й обичаю неприхильно й держиться вперто своєї національної окремішності. Її головним виразником є попри мову, своєрідна дуже висока етнологічна культура, про котру говорити мемо в одній із сліду-ючих глав цієї книжки.

Багато гірше стоїть справа серед міського пролетаріату. Втративши зв'язь зі селом і опинившись у зросійщених міських центрах, український міський пролетаріат дуже швидко й сильно внародовлюється, так що в обов'язі російського культурного впливу міські пролетарі, що залишились Українцями, є майже етнографічними феноменами.

Значно краще стоїть справа в передміщанством і міщанством дрібних міст і містечок. Воно ще переважно задержало своє українське обличчя. Інтелігенція, з осібна від революції 1905. і 1917. зробила величезні поступи в самоукраїнізації, та на жаль тільки в малій мірі встигла скинути зі себе російський культурний покій.

Російська об'єднательна теорія нашла прихильників тех

серед цих Українців, що жили поза межами давньої Росії; в Галичині, на Буковині й на Закарпатті. Вона потворила там т.н. староруські й "москвофільські" партії з їхнім "язичієм", "тисячлітньою етимологічною" правдою, пропагандою російського православ'я і т.н. Перейняті цю теорію москвофільські інтелігенти успіли своєю рухливою агітацією поширити свої погляди навіть серед селянських мас.

Ще багато важніші є внішні шкоди, які українська національна ідея терпить від об'єднителів. Вони моглиби декому видаватись маловажними однак так на жаль не є. Ці внішні шкоди дадуться зібрати в однім висказі: Наслідком безподільного пановання російської об'єднательної теорії в географії, статистиці, історії Східної Європи ці в і л і з о в а н и й с в і т не знає, що є в Європі велика географічна одиниця, що зоветься Україна, і що на ній живе самостійний сорок мільоновий народ, що зоветься Українці.

Правда в останніх роках появляються в чужих часописах: англійських, французьких, німецьких і т.д. статі про Україну й Українство, писані авторами, що ліпше чи гірше ознакомлені з українськими справами. Однак статі в денниках і місячниках це все ефемерні появи, що читаються або й ні і тривкого значіння не мають. Ледви час від часу політичні круги, коли їм треба, заінтересуються цю чи тою статтю про українське питання. Наукові круги того роду публіцистику мусять з коначности нехтувати, бо вона звичайно основана на мутних джерелах або хоч добрих та неуміло використаних, так що сторонньому зерно від половини відріхнути трудно. Молода українська наука ще не спромоглася на стале научне спецізування українського народу

яко самостійної одиниці між іншими славянськими народами Європи. Лише з історичного огляду окремішне становище українського народу серед сусідних є дещо краще зазначене завдяки Костомарову, Антоновичу, Грушевському і іншим. На язиковім, антропологічнім, етнологічнім, етнографічнім полі є що правда багато роботи, зробленої і чужими і своїми, але систематичного представлення українського народу як самостійної цілоти з огляду на ці галузи наук дотепер нема. З антропогеографічного боку першу пробу становила моя Коротка Географія України I. II. 1910/14.

До того майже всі дотичні праці появлялись виключно в українській і російській мові, недоступній для подавляючої більшості європейського ученого світа. З тих причин світова наука мусить поки що опиратись на т.ск.урядових поглядах. Офіційна російська географічна наука признає Українців лиш одним з трох племен "единого русскаго народа". Офіційна московська статистика подає це світові. Томуто й світова, географічна наука англійська, німецька, французька і т.д. числить Українців звичайно просто до Росіян. Уживані чужими ученими терміни *Kleinrussen*, *Petits Russes*, *Little Russians* не означають окремого народу а лиш одне племя російського народу. У всіх загальних енциклопедіях і лексіконах, у всіх підручниках географії і статистики фігурують Українці як частина "русскаго" народу. Дотепер в останніх роках починає пияво свитати і в європейській науці.

Давних австро-угорських Українців, котрих тутешня статистика числила як окремий нарід "Рутенів", уважається в широкім світі часто теж частинно "русских" лише католицькою по вірі або що цікавіше зівсім окремим 4 мільоновим народцем: „*Ruthenen*” відмінним від *Russen* і *Kleinrussen*.

Наслідки того непризнання Українців в науковім світі окремим народом є для них дуже прикрі. Кожний важнійший політичний чи культурний їх виступ не має по широкім світі належного зрозуміння.

Чого хочуть ці люди зі своєю борбою проти офіційної Росії, обрусительної політики і т.д.? подумав кожен освітаний Європейець XIX. віку. І поясняв це політичними, суспільними, економічними причинами а ніколи національно-культурними, чи пак національно-політичними. Бо не знав, що тут бореться великий самостійний народ за національні права і власну державність а не якась політична чи суспільна партія за значіння в державі. Борба колишніх австрійських Українців проти уряду і Польків була мало що менше незрозуміла для посторонних як змагання колишніх російських Українців. Найбільше незрозумілою являлася і тут борба Українців з москвофільством. Її довгі часи уважали нещирим ба навіть неіснуючим і це мабуть було причиною оцих виїмкових законів, якими загороджено австрійським Українцям дорогу до нормального політичного і культурного розвитку.

Цілком не краще стояла справа, коли 1917. і 1918. наслідком революції в Росії й розпаду Австрії уконституувалась українська державність. Національного підкладу цієї державности в західній Європі не зміли й не хотіли розуміти. І знов шукано в цілій українській проблемі (не без нашої власної вини!) переважно соціальних, економічних, територіяльних і т.п. основ а не як слід було національних. Не дивно, що симпатії для української держави було на заході дуже мало, антипатії багато.

Все з цього короткого огляду могли ми пізнати, які великі труднощі зустрічають Українці в своїх змаганнях поставити свою націю як рівновартний чинник серед інших народів Європи. Політично й культурно сильніші сусіди не тільки через винародовлю-

ванню Українців розривають їх між себе, але й заперечують Українцям права існування як самостійний народ. Проти цих забірних змагань бореться зі всіх сил нечисленна й не вироблена як слід ще українська інтелігенція, півсвідомо підпирана величезною, сірою масою українського люду. Національна свідомість, почуття самостійности українського народу серед сусідних, змагання до національної державности є основою цих ідей, за котрі ведеться борба. Але на жаль національна свідомість Українців інтелігентів спочиває звичайно на дуже нетривких основах. Український простолюдник далеко краще (по свому) відчуває окремішність свого народу і, заховуючи свої національні п'ятоменности навіть на найдальших і найбільш розкинутих колоніях, у найбільше чужому середовищі, дав привід до знаної російської поговорки: "Хохолъ вездѣ хохолъ".

Для інтелігента оттаке етнографічне почуття національної окремішности рішучо не вистарчає. Не вистарчає тепер сказати: я Українець, бо відчуваю свою окремішність від Поляків, Білорусів, Москалів, Словаків, Румунів, Угрів і т.д., бо хочу бути Українцем, бо мені дорога українська мова, пісня, історична традиція. Вистарчалоб так сказати для Німця, Француза, Англійця, Москаля чи Поляка, що має свою державу, котрому ніхто в світі не може сказати: твоєї народности нема! вона не є самостійна! ти сам в дійсности належиш до иншої народности! Українець є в тім положенні, що його сусіди чужинці не хочуть признати самостійности й окремішности його рідного народу. І тому є обовязком кожного інтелігентного свідомого Українця добути собі настільки відомостей з українознавства, щоби могли науково уґрунтувати свої погляди на самостійність і окремішність українського народу і стійність української національної ідеї, щоби зясувати собі, як слід поступати кожній українській оди-

ниці, щоби розвинути українську національну культуру й добути українську національну державу, щоби могли кожному ворогові української національної ідеї на його настійні, фантастичні закиди відповісти поважними науковими аргументами. До цього не вистарчать відомості з історії, літератури, фольклору. Так тісно понамає українознавство не має вартости в нинішнім віці. Нинішнє українознавство мусить бути в рівній мірі оперте на природознавстві, географії, антропології, етнології, бо инакше таксамо буде з огляду на світову науку безплідне як було дотепер.

Справа самостійности й окремішности українського народу це одна з найважливіших проблем антропогеографії Східної Європи. Позитивне рішення цієї проблеми ставляє Україну як самостійну антропогеографічну одиницю серед інших країв Сходу Європи. Негативне рішення приневолилоб нас шукати на антропогеографічному полі якоїсь иншої одиниці, яку оправдувалаб фізично-географічна суцільність і єдність українських земель.

Це останнє безумовно абсурд. Сучасна наука категорично велить нам вважати український нарід самостійним і окремішним народом серед інших народів Східної Європи. Розглянемо його єство в слідувчих главах цієї книжки.

XI. АНТРОПОЛОГІЧНІ ЗНАМЕНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ.

Самостійним народом або нацією зове нинішня біологічна географія зглядно її вітка: антропогеографія самостійну відміну породи *Homo Sapiens* цебто велику групу людства, що має певні своєрідні прикмети, котрі вяжуть її членів в одну цілість. Ї це передівсім власна територія, спільні питомі антрополо-

гічні цілі, спільна мова, спільні історичні традиції, спільні політичні змагання, в загальні спільна питома культура і культурні стремління. Державна самостійність є важков прикметов нації, однак вона не коначна. Політичні завершення й суспільні змелетруси можуть і найбільші народи на довгий чи коротний час позбавити панциря власної державности. Бувало таке з німецьков, італійськов, польськов, чеськов і т.п. націєв. Таке бувало тек і з українськов. У неї все була й є величезна, суцільна територія, богата усякими підоямами економічного і туснільного розвитку, у неї питома антропольогічна расовість, у неї окрема мова, рівнорядна иншим великим славянським мовам, у неї спільні й одноцільні історичні традиції й одностайні політичні змагання до власної державности на своїй рідній землі, у неї є дуже стара, висока, рідна культура у простолюддя і твориться та розвивається надійно питома культура серед інтелігенції. Етнопольогічні прикмети української нації серед сусідних народів дуже вравно зазначені, етнопольогічне життя дуже богате і зовсім відмінне від такогом життя сусідних народів. А хоч некорисне географічне положення на границі між культурами Європи і кочевим варварством Азії завчасу позбавили в татарським ляхолітте українську націю її питомої держави, хоч пізніші історичні злидні дозволили лиш на коротке спаложженне самостійного державного життя в XVII. і XX. столітті, то все таки Українці потрафали удержати свов національну окремішність і витворити свов питому культуру. Тим дали вони найліпший доказ, що поняття: нація і держава не потрібують покриватись, що нація означає своврідну природну й культурну єдність, котрої не може здептати ніяка тиранія, навіть як її удасться зірвати народови панцир державности. Чим сильніше є у такої недержавної нації почутте поспільности і чим сильніша воля до спільного життя, тим успіш-

ніще вона боротись буде за свою самостійну національну державу.

Впрочім антропологеографія не оглядається на теорії і дефініції народу, геломані з кафедр державного права чи зі сторінок хочби найповажніших політичних і соціологічних творів. Антропологеографія питає народи самі про їх єство і творбу.

Сміло тому розглядаймо прикмети Українців як самостійної нації.

Першу головну ціху самостійного народу - е д н е ц і л ь - н у т е р р і т о р і ю посідає український народ безсумнівно. Територія, ним заселена, більша від території якої небудь європейської великої держави з виїмком одної Росії. Вона два рази більша як Німеччина чи Франція, звиш трічі більша як Англія чи Італія. Україна найбільш родючий край Європи, не єстас так позаду за кимими в мінеральних богатствах. Підейм промислу має українська територія богато. Так само дуже гарні завдатки на дуже знатне колись становище в світовій торгевлі й лучбі. Українській території присвячена ціла перша частина нашої книжки, про відносини української землі до українського народу будеме геверити в дальних главах цієї другої частини.

Територія цебже питама рідна земля є першою умовою й основою істновання самостійного народу - нації. Навіть Інди, розсипавшись ще в старину зі своєї вітчизни по цілім світі і втративши свою землю, тепер, коли національний рух (т.н. сієнізм) обхопив їх сильніше, конче стараються прийти знов до своєї колишньої землі, щоби там заснувати свою самостійну державу. Це найліпший доказ як коначною підставою істнування для кожного народу є суцільна територія.

Другою головною ціхою самостійного народу є його окремі антропологічні прикмети. Вони полягають на тих дрібних сповядно відмінах загальної будови тіла

отже: зросту, об'єму грудий, довжини рук і ніг, будови черепа й кістяка загалом, лиця, носа, краски шкіри, волосся, очей і інших відмінках, які помічаємо і в буденнім житті, зустрічаючи представників чужих народів.

Як витворились ті дрібні різниці в будові тіла, що різняться між собою народи, як витворились великі різниці, що різняться між собою раси? На це не дала до тепер наука вичерпуючої відповіді, однак уже від кількадесятьох літ вона знає дорогу, котрою мож дійти до розв'язання цього питання. Цю дорогу вказує її теорія еволюції в розвитку органічних еств. Дідачність і примінєння, мутація, менделізація і т.д. не лишень витворивали протягом геологічних ер щораз то нові ростовні і збірні породи але протягом поглядно короткого віку людства на землі успіли покласти на ній незатерті плями. Великі раси людства: т.н. біла або атлантийська, монгольська, полярна, маляйська, американська, різні чорні раси (Негри, Австральці, Папуаси і т.д.) повстали без сумніву вже в дуже давну давнину, на багато тисяч-літь перед початками історії. Спричинили їх творбу передовсім географічні чинники. Моря, пустині, гори повідділювали поодинокі великі групи давного людства і виключаючи мішаннє з чужими елементами, пособляли дідиченню а тим самим і розвиткови різних спеціальних тілесних прикмет через безконечний ряд генерацій. А витворивалися ці тілесні прикмети під впливом отручної природи. Ми є що правда дотерва в початках дослідів над впливами географічних відносин на чоловіка. Та прецінь маємо вже стільки певних даних, що можемо без обиняків стазати, що географічне положєннє, відносини моря до суші, прямова будова і геологічний склад, гидрологічні відносини, клімат, рістня і збірня кожного краю множеством невидимих та глибоко сягаючих звязей сполучені з людством, що цей край замешкує. Впливи цих

відносно повільні але непереможні і по віках відбиваються не лише на розвитку матеріальної й умової культури але прямо на будові тіла. І так пр. вікове перебування в рівнинковій горячі дає шкірі Негрів спеціальну здібність перспірації, котра втворює значну холодність шкіри, отже відпорність на горяч. Величезна діяльність печінки в виділяванні жовчи, парализує впливи пропасниці, цього найгіршого бича рівнинкових околиць. З цим обставинам (а не зі спеком) зв'язана і темна краска шкіри.

Дідичність, половий і природний добір wraz із різними температурними (земними) впливами обусловили не лиш різниці між великими Групами людства - расами. Вони ділали також серед самих рас, котрі розсілися були так широко, що географічні чинники поділяли їх на багато поменчих Груп, з котрих пішли людські кокла і поодинокі народи. Розуміється, що тілесні різниці меж різними народами тої самої раси, не будуть так сильні як різниці між різними расами, але все таки закон еволюції і тут оправдується на кожнім кроці. І так звісно є, що моряцькі народи мають короткі ноги а довгі руки, що степовики відзначаються жидавістю, сухістю і бистротом змислів, що верховинці пересічно вищі зростом від долинян, що європейські кольоністи в північній Америці дістають вищий зріст а рідший заріст, що Тибетанці, Мехіканці і Перуанці дістали в своїй рідкій височинній атмосфері найбільш обемисті груди і т.д. і т.д. Таксамо й різні інші антропологічні прикмети у різних народів є тільки наслідком природної еволюції. Тільки що молода антропологічна наука не вєпіла ще прослідити, які впливи викликає ці а які знов впливи інші прикмети.

Антропологія це поглядно ще дуже молода наука. Ледви одно століття минуло від початку її видатніщих робіт. Матеріал зібраний нєв, хоч декому здавався величезний, є в дійсності

це незначний і дуже нерівномірно зібраний. Для деяких рас і народів розпорядкає антропология богатство тисячами помірив, инні раси та народи знані її лишень у кількох чи кільканацяти помірив. Томуто тепер ми ще дуже далекі від докладного антропологиячного пізнання та спрецізовання рас і народів; це що дотепер антропология зробила, являється що йно її першими кроками.

Навіть в Европі, де антропологиячні дослідя обняли найбільше число людських індівидуів, до дуже ще недавня наука не могла зрозуміти розміщення різних антропологиячних признак у різних народів та племен. Дотепер дослідя французьких антропологиячів Денікер-а, Гаміого і т.д. дозволили на (тимчасовий бодай) поділ населення Европи на т.н. антропологиячні раси.

Чистокровних народів, де усі одиниці мають тісамі антропологиячні прикмети, нема ніде. Ледви в неприступних закутках земної кулі найдуться дрібні племена на низькім культурнім степени, що наближаються до ідеалу чистокровности. Усі великі культурні народи є більше або менше змішані з різних елементів і мають в собі більше число антропологиячних типів. Навіть такі Китайці, що всякому Европейцеві видається такими одноманітними в цілій своїй півчвертастаміліонній масі, втягли в себе безліч дрібніших і більших монгольських племен. А що вже говорити про западноевропейські культурні народи: Французів, Англіяців, Еспанців, Італіяців, навіть Німців! Там сама історія розповідає про масу різноманітних елементів, що потонули в морях цих народів. Ці змішання вепіли в значній мірі затерти первісні, дуже питомі признаки расовости цих народів. Дятого антропологиягеографія при розріжнюванні націй не кладе великої ваги на антропологиячні прикмети. Во вона видать їх малу вартість на примірах найблизших: на западноевропейських націях.

Однак ми дослідяючи одну зі східневропейських націй -

українську, не можна з таким легковажним відноситись до антропологічних дослідів. Як фізично-географічні відносини східної Європи відмінні від таких же відносин середньої та західної Європи, так і антропогеографічні відносини обох просторів відмінні. І як не можна одної міри прикладати до обох просторів у фізичних відносинах, так не можна цього робити в антропогеографічних. Бо западно-європейська різноманітність будови земної поверхні переходить на Україні в східноєвропейську одноманітність. І за цим йде й така ж одноманітність в антропогеографічному згляді. Широкі простори без видатніших перепон не pozwalали на відособлення і тому не пособляли втворенню локальних тілесних різниць. Цього не було в Середній, Західній і Південній Європі. Друга велика різниця між Україною та згаданими частинами останньої Європи в достача більших чужих примішок.

Від цієї хвилі, коли український народ, виїшовши зі своєї прабатьківщини, яка лежала по найбільшій правдоподібности між Карпатами, Прип'яття, Вислов й середнім Дніпром, розселився в перше (IV. до VI. століття по Хр.) сливе по цілій нинішній території України, бачимо цікавий і типовий образ. Одна за другою немаче хвилі погоню переходять через південно-східну Україну різні преріжні народи: Гуни, Авари, Болгари, Мадари, Хозари, Печеніги, Тюрки, Берендії й інші, Чорні Клобуки, Полевці, Татари, Кімляки і т.п. Це тривало аж до XVIII. віку з малими змінами. Потім настала остання колонізаційна фаза українського народу.

Основувчись на цих дійсностях чужі історики, головню польські й російські кількома наворотами висловлювали тезу, що Українці це славянсько-монгольські мішанці.

Ця теза неправдива. Бо всі згадані народи були в першу чергу кочівниками, які з осілою українською хліборобською масою не мішались а навпаки, їм знищували. Далі були всі ці народи нагнати

малочисленні, щоб могли сильно змінити антропологічний тип численного вже тоді українського народу. До того всі ці народи приходили на Україну як люті вороги, з якими мирних зносин майже не було а примішка їх крові можлива була тільки в цих кольоніях воєнних полонянників, які в так великому числі закладали наші колишні князі головню на західній Україні.

Так само дуже незначні могли бути примішки Поляків, Москалів, Німців і т.д. З тих причин український нарід повинен виказувати з антропологічного огляду значно більшу одноманітність як народи середньої або западної Європи, куди протягом віків заходили безчисленні народи і там міналися між собою у мирі чи війні. Коли отже у цих народів антропологічні прикмети не мають великого значіння, то у Українців та деяких інших східно-європейських народів вони набувають великої ваги яко ціла самостійности і окремішности.

Та це скаже нам найкраще огляд антропології України.

Досліди над антропологією України почались доволі вчасно, перед більш як півстоліттям, однак роблені були переважно дорічно, без системи, в різних околицях, вибраних без плану і тому не давали належних результатів. Тому погляди на антропологічну расовість Українців були до недавня дуже хиткі й змінчиві. Дперва в останних часах погляди на антропологічні прикмети Українців дещо усталились. Хоч далеко ще до основного розслідування нашого народу на цім полі, то все таки бодай головний антропологічний тип Українців здебільша вже пізнаний. Головні дослідники на цім полі були: Маєр, Коперніцкий, Проценко, Велькер, Попов, Гильченко, Краснов, Прохоров, Сахаров, Антишов, Лебедов, Петров, Еркерт, Емме, Талько-Гринцевич, Дібольд, Білодід, Кондрашенко, Крижанівський, Руданко, Івановський, Вовк і Раковський. З ~~цїх~~ дослідів виходить ось що:

Українці є так само антропологічно мішанов расов як і всі інші народи Європи. Однак вони становлять мішанину дуже давню, без більших пізніших приміток, своєрідну мішанину, зовсім відмінну від польської, білоруської чи московської.

Першою антропологічною прикметою, якою будемо тут займатися є зріст. Українці належать загалом до найвищих зростом народів Європи, бо їх середній зріст виносить 1685 мм. Вищі Українців у Європі тільки: Шведи, Норвежці, Данці, Англійці, Шкоти, Сербохорвати та й то не багато. Німці й Чехи посполу високі середно на 1667 мм. Серед сусідних народів Українці виразно найвищі, бо середній зріст Білорусів виносить лише 1667 мм., Великоросів лише 1657 мм., Поляків лише 1629 мм. Крім цього в Українців є на 100 людей 53 вищих над середню міру а 47 нищих, натомість у Поляків і Москалів зарівно 51 % вищих, 49 нищих від середньої міри. Все тут бачимо велику різницю між Українцями з одної а Москалями, Білорусами і Поляками з другої сторони. Всі ті три народи між собою зростом досить подібні, Українці від усіх трох дуже відмінні. Правда, мігби хтось сказати, що тих кільканацять чи кількадесят міліметрів різниці нічого не значать, бож прецін в найтіснішійм кружку знайомих є люди найрізнійшого зросту. На це замітимо, що подані нами цифри це середні цифри, взяті з тисячів мірених людей, цифри, що подають нам пересічний зріст цілого народу.

І серед Українців в різних околицях України зріст досить різномірний. Загалом найвищий середній зріст мають Українці східної Катеринославщини (1716 мм.), Кубанщини (1709 мм.), Таврії (1706 мм.), західної Катеринославщини (1700 мм.), мабуть тому, що це прямі потомки Запорожців, цього вищівіту фізичної сили українського народу. Мало що нищі від них є Гуцули (галицькі (1690), буковинські (1696) і закарпатські (1700)). Взагалі

зріст розміщений на Україні трома довгими полосами. Найвищий (1693 мм.) він у південній полосі, що обіймає Гуцульщину, Буковину, майже ціле Поділля, Херсонщину, Катеринославщину, Таврив і усю надозівську й підкавказьку Україну. В середній полосі, що обіймає Закарпаття, галицькі рівні, майже цілу Волинь і північні окраїни Поділля, Київщину, Полтавщину, Харківщину, Вороніжщину обнижується зріст середно до 1669 мм. (Полтавщина всетаки ще 1702). Натомість північна полоса (Холмщина, півн. Волинь, півн. Київщина, Чернигівщина, Курщина) виказує тільки 1656·3 мм. висоти. З цього бачимо, що найнижчий зріст мають Українці в сусідстві Поляків, Білорусинів і Великоросів. А все-таки і там на самих границях України її нарід виразно відбиває своїм високим зростом, а себна від змішаних з Фінами Великоросів. З дослідів московського ученого Анучіна виходить, що там де в яку великоруську губернію хочби незначним клином входять своїми межами Українці, зараз пересічний загальний зріст новобранців нагло більшає. Задля поставности беруть у всіх державах дуже значний процент Українців до війська, в Росії набирають їх богато до гвардії й кінноти.

Хоч Українці на загал відзначаються високим ростом і стрункістю, то не хібує їм теж кремезности. Тонкий стан лучиться з широкоплечістю й великим обємом грудей. З ~~цих~~ матеріалу при-
збраного Івановським, ^{виходить} що пересічна окружність (обвід) грудей вносить у Українців 55·04 % довжини цілого тіла. У Поляків середній обєм грудей менчий - 53·94, ще менчий у Білорусинів - 53·36, найменчий у Москалів - 52·34, (Німці 52·94, Чехи 53·73)

Що до довжини рук і ніг займають Українці теж зовсім самостійне і окремішне становище від інших східно-європейських народів. Довжину рук і ніг означається в відношенні до довжини цілого тіла. Руки коротші у Білорусинів (45·76), Українців -

45°63, довші у Поляків 46°21 і в Москалів (46°06). Натомість ноги найдовші у Українців - 53°6, дещо коротші у Поляків (52°1) і Білорусинів (51°2) найкоротші у Москалів (50°6), що вказує знов на велику у Москалів примішку фінсько-монгольської крові (пр. у Мордві довжина ніг є 49°1, у алтайських Татар 48°6).

Найважливішим антропологічним явищем вважалось довгі часи (та й тепер подекуди звичайно вважається) форму черепа.

Українці як і всі проці Славяне належать до круглоголових. Їх середній показчик є 83°3. І всі сусідні народи є круглоголові, однак в иншій степені. Найменче круглоголові є Білорусини (81°87) і Поляки (82°35), потім йдуть Москалі, в котрих форма черепа сливе тасаму що у Поляків (82°41), потім у більшій відстані Українці (83°3). Висота черепа найбільша у Українців 70°3, менча у Москалів 70°1, найменча у Білорусинів 66°1.

Показчик черепа Українців майже таксамо розміщений в різних сторонах України, як і зріст. У південній полосі України, де зріст найвищий, є й круглоголовість найбільша, середно 84°1 (Гуцули зак. 85°0, Бук. 85°1, гал. 84°4, півд. Бойки 84°6, Подоляки н. Дн. 85°2, над Богом 84°0, Херсонці 83°7, Катеринославці 83°3, Таврійці 84°5). Тільки одні Кубанці виломлюються з під цього правила. В середній полосі обнижується індекс до середно 83°2 однак і тут зустрічаємо місцями високі числа (пр. Закарпатці й середні Бойки, південно східні Кияне - 84°5). В північній полосі індекс опадає до 82°9. Крім цього круглоголовість Українців менчає всьди в сусідстві Поляків, Білорусинів і Великоросів, розуміється через вікові впливи їх сусідства. У Москалів круглоголовість мала, через примішку таксамо не дуже круглоголових Фінів, у Поляків через престару фінську примішку й пізніші впливи литовських і германських племен.

З усього того ~~виноситься~~ як найвизначніше, що і під зглядом

форми черепа представляють Українці цілком самостійний тип між своїми сусідами. Те саме бачимо у дальшій антропологічній прикметі, у формі носа. Ніс у Українців у пересічі простий і узкий. Носовий показчик є $67\cdot7$, дещо більший як у Поляків ($66\cdot2$). У Москалів ніс ширший та коротший (показчик $68\cdot5$). Найширший ніс у Білорусинів ($69\cdot2$). Тут знов бачимо близьке посвоячення двох сусідніх народів: Москалів і Білорусинів а видатну окремішність Українців також і від Поляків хоч в иншій напрямі. Значна ширина носа у Москалів є вислідом примішки фіньської і татарської, у Білорусинів литовської.

Що до ширини лица мають Українці пересічне число 180, Поляки 181, Москалі 182, Білорусини 186, показчик вносить у Українців $78\cdot1$, у Білорусинів $76\cdot2$, у Поляків $76\cdot3$, у Москалів $76\cdot7$. Бачимо отже й тут визначні різниці між Українцями та їх сусідами.

Полишавши більш спеціальні признаки як широтно висотний і скелічний індекс та індекс носового профілю (які таксамо видатно зазначають антропологічну самостійність українського народу), приходимо вкінці до останньої важної антропологічної прикмети — до краски очей і волосся. Ця прикмета далеко не така певна як попередні, однак становить важний додаток до них. І тут визначаються Українці зовсім окремішним становищем. У них переважають темні краски, у сусідніх їм славянських народів ясні. Поміж Українцями є на 100 людей: 15 % з ясним волоссям і очима, 45 % з середнім, 40 % з темним. У Москалів є ясних 37 %, середних 41 %, темних лише 22 %; у Поляків 36 % ясних, 46 % середних, лише 19 % темних, отже ясний тип значно сильніше заступлений як у Українців. У розміщенню краски очей і волосся серед самих Українців бачимо знов тойсам виразний закон, що при зрості та формі черепа. У південній полосі Укра-

Їни темна краска волосся переходить всрди, з виїмком півд.Бойків, 50 %, а місцями (Кубанці, сх.Катеринославці, Подоляне над Дн., Гуцули) 80 %. Відсоток темних очей менчий та всетаки всрди з виїмком Херсонщини переходить 40 % і сягає в закарпатських Гуцулів до 75 %. В середній полосі % темної краски волосся хитається між 33 % у Вороніжців та 79·6 % у лівн.Бойків, очей між 19·5 % та 74 %. У північній полосі є хитання між 42·3 та 60·8 %, зглядно 26 та 37·5 %. Чим дальше на південь і захід, тим більша перевага темної краски очей і волосся серед Українців, чим дальше на північ і схід тим більше ясної краски волосся і очей, таксамо всрди на межах Поляків, Білорусинів і Москалів.

На тім кінчимо огляд антропольогічних прикмет Українського народа.

Виходить з него без всякого сумніву, що:

Українці мають дуже мало антропольогічної подібности з Москалями, Білорусинами і Поляками. Натомість усі ці три сусідні Українцям народи між собою дуже подібні. Поляк, Білорусин і Москаль тілесно дуже до себе зближені, Українець від них усіх дуже ріжний і займає цілком окреме антропольогічне становище. Це видко хочби з отсеї жмінки дат, що їх навели отсі стрічки.

Супроти цих безсторонних природописних даних упадають безслідно обі обєднительні теорії, польська і московська. Проти мудровань опертих на поперекручуваних історичних і фільольогічних міркуваннях стає стисла природописна наука і каже: Українці не є частини ані польської ані московської нації, вони не є ані спольонізованими Москалями ані зрусифікованими Поляками. Вони є антропольогічно самрстійне племя.

Антропология розбиває далі всі ці погляди й гіпотези, що припускають великий вплив туркотатарської й загалом монгольської примішки на творбу сучасної антропологічної подоби українського народу. Новтошкірі кочівники визначалися майже без виїмку низьким зростом, короткими ногами та довгими руками, значною брахикефалією й темною краскою очей і волосся. Примішка монгольська могла бути найсильніша на південному сході України. Тимчасом антропология доказує, що річ має ся якраз протилежно, бо найбільша круглоголовість і майже найтемніша краска волосся і очей є не на сході а на південнім заході української території, куди не сягали ніколи монгольські впливи і ледве деякі хвилеві набіги доходили. Ідім далше. Усі згадані монгольські племена визначалися низьким зростом. Українці мусіли б проте бути вищі від своїх славянських сусідів. Тимчасом антропология доказує цифрами, що якраз Українці вищі від усіх своїх сусідів. Монголи мають широкі, плоскі носи, короткі ноги а довгі руки. Коли б Українці були славянсько-монгольською мішаниною, то й у них були б ці прикмети. Тимчасом якраз Українці мають носі прості і узкі від деяких сусідніх славянських сусідів, якраз найдовші ноги а короткі руки. Ось як прискає під молотом науки "учена" легенда!

Антропологічний тип Українців показує отже цілковиту окремішність від польського, білоруського і московського і усуває припущення як небудь визначнішої монгольської примішки. Деж тепер шукати антропологічних свояків українського народу? Високий зріст, кругла голова, простий, узкий ніс, темні очі та волосся Українців серед сусідів нищих ростом, менше круглоголових, ясніших краскою, звернули вже у 80-тих роках минулого століття увагу звісного французького географа Реклю і веліли йому шукати свояків Українців у південних Славян. При кінці XIX-го віку

варнеський антрополог Гамі поділяв усіх Славян на дві великі групи: 1) висока зростом, круглоголова з темним волоссям, 2) низька ростом, менше круглоголова з ясным волоссям. До першої зачислив Сербів, Хорватів, Словенців, Чехів, Словаків і Українців, до другої надднібських Славян, Поляків, Білорусинів і Москалів. Такий сам поділ Славян прийняв і славний антрополог Денікер, що зачислив Українців до т. н. адрійської або (як кажуть инші) динарської раси, підчас коли Поляки належать до т. н. вислянської, Великороси до т. н. орієнтальної раси, які обі між собою дуже зближені.

В останніх часах починає поширюватись між ученими антропологами думка, висловлена найвизначнішим антропологом України проф. Іваном Раковським, що первісний антропологічний тип Славян є динарський (адрійський), а Славяне инших антропологічних типів це мішанці з чужими живлами або просто зіславянчені чужинці.

Ця теорія дуже поважна й влучна, бо годиться так і з дослідями над правітчиною Славян (яка мала лежати на західній і середній Україні) як і з історичними даними про мандрівки й розселення Славян. Українці, яких адрійський тип спадає тільки десь по межах до субадрійського, були б тим робом разом зі Сербохорватами, Словенцями, Чехословаками репрезентантами чистого славянського типу.

Антропологія велить нам бачити в Українцях оден з физично найсильніших і найкращих народів Європи й цілої землі. З високим струнким зростом спарована кремезність і велика сила м'язів. Відсоток лиць виразистих у мушин і гарних у жіноцтва великий і впадає в око всякому чужинцеві, що подорожує по Україні, дуже швидко. З особна замітна велика граціозність жіноцтва, яке не покидає його до глибокої старости. Дегенератів на Україні сливе не має.

Дальшою дуже важкою ознакою української раси є її велика плодovitість. Там де українське живло має хочби сякі такі соціалні й економічні умови життя, всьди воно множитья дуже швидко. Цифри родильности на Україні всьди дуже високі й шукаються собі рівня не то вже в Європі а й на цілому світі. Числа родильности й природного приросту є для Українців середно 4·8% і 2%. В рр. 1900 - 1904 ці числа на черенних землях України представлялися ось як: Волинь 4·5% і 2%, Поділля 4·3% і 1·8%, Київщина 4% і 1·4%, Херсонщина 4·5% і 2%, Таврія 4·2% і 1·9%, Катеринославщина 5·6% і 2·8%, Чернигівщина 4·6% і 2%, Полтавщина 4·3% і 2%, Галичина 4·7% і 1·7%. Ці всі числа (з виїмком для Галичини) відносяться до всього отже й чужого населення цих земель. Числа для самого українського живла булиби значно вищі. Українці множатья швидче від Поляків, Білорусинів, Великоросів, навіть Индів та за низьким рівнем гігієни велике число української дітвори вмирає вже в перших роках, ба й місяцях життя.

Велика плодovitість українського народу в порівнанні зі сусідніми народами це одна з небагатьох відрадних обставин, які велять нам дивитись із повною надією на будуччину української справи. Бо не можна пояснювати (як це звичайно робиться) більшої плодочности Українців вищим культурним рівнем сусідніх народів. Головного приросту населення постачає в Середній і Східній Європі селянство. А польське й великоруське селянство стоїть культурно не то не вище а навпаки нижше від українського. Більша плодочність Українців є вислідом їхньої расової вищости.

XLI. УКРАЇНСЬКА МОВА.

Третою головною прикметою самостійної нації є окрема, відмінна від інших мов, котрої вживає нація, щоби виразити свої думки в слові чи письмі. Не всі самостійні нації землі є в посідання окремої мови. Примір Швейцарців, півн.Американців, еспанських і португальських дочерних народів південної Америки і т.я. вчить, що окремишна мова не є конечною прикметою самостійної нації. Колиби Українці захотіли бути окремою нацією і мали до цього інші дані, то булиби нею, навіть якби їх рідна мова була тотожна з московською, польською чи якою иншою. Але і на цім полі має український нарід усі потрібні дані. Нині усі безсторонні учені язикослови згідні в тім, що українська мова це самостійна мова, рівноядна иншим славянським: великоруській, білоруській, польській, чеській чи иншій. І на цім полі ще до недавна не було певности, а що важніше самі Українці дуже мало робили (і на жаль і до тепер мало роблять) на полі рідного мовознавства. Тим робом ^{фільольогічні} всілякі об'єднителі мали легку роботу: говорили попросту, що українська мова це хлопський діалект польської чи московської мови тай кінець. Їхні погляди прийнялися дуже швидко й повно в цілім західньо європейським світі і стали майже аксіомом.

Та поволі правда почала впливати на верх. Досліди славянських язикословів: Малиновського, Даля, Максимовича, Мікльосіча, Ягіча, Потебні, Житецького, Михальчука, Огоновського, Шахтова, Броха, Бодуен де Куртенея, Фортунатова, Верхратського, Корша, Кримського, Стоцького – Гартнера та инших – розкрили дійсність. Показалося, що українська мова є правда споріднена

з московською та білоруською, але лише так як є споріднена чеська мова з польською, сербська з болгарською. Тому треба приймати три самостійні східно-славянські або як дехто каже руські мови: великоруську, білоруську й українську. Обі перші є ближче зі собою споріднені, українська більше відокремлена. Найвиразніше заявила свою думку про самостійність української мови в р. 1905 петербурська академія наук, де засідали найчільніші знавці східно-славянських мов. Академія висказала, що великоруська й українська мова це дві самостійні рівнорядні мови і годі Українцям накидати московську літературну мову, бо вона вийшла не з загально східно-славянських елементів а з московських і тому не може бути для Українців своя, іменно, що вони вже успіли виробити собі питому літературну мову.

Не є виключення, що колись може усі східні Славяне цебто предки і Москалів і Білорусинів і Українців говорили одною мовою староруською. Але вже в початках історичного життя Східної Європи бачимо різниці. В XI. столітті є вже виразний розлім між староруською мовою околиць Київів чи Галича а мовою околиць Володимира над Клязмом чи Суздаля. Політична алука всіх Східних Славян у київській державі не могла затерти цих різниць і вони виступають у літературних пам'ятках цієї доби дуже ярко. Розпад київської держави на удільні князівства, утворення московського політичного центру, упадок Київів - це все скріпляло язикові протилежності між предками нинішніх Українців та предками нинішніх Великоросів. Вкінці прийшло татарське лихоліття й відділило на чотири століття, та приневолило обі вітки староруської мови й народу: північну і південну жити окремим життям. З південної вітки староруської мови стала творитись українська мова, північна вітка й собі знов поділилась на дві: западну, білоруську і східну - великоруську або, московську. Біла Русь і Україна пішли в

XIV. віці під литовсько-польське пановання, у Московщині давні староруські князівства перетворились в московську державу. Через той політичний розділ і окремішне життя різниці між усіма трома східно славянськими мовами стали такі великі, що коли Росія "собрала" при кінці XVIII. вка усі "русскія земли", на них жили вже три самостійні народи, Українці, Білоруськи і Москалі, що вирости з одного староруського пня, таксамо як Англійці, Німці, Скандинавці і т.д. вирости з одного пня старогерманського. Становище української мови до великоруської в гурті славянських мов є аналогічне становищу німецької мови до англійської в сімї германських язиків. Великоруська це славянська колоніальна мова таксамо як англійська це мова германських колоністів. Обі повстали в чужих середовищах: великоруська в фінсько-монгольським, англійська в кельтійсько романським. Тільки що монгольськофінські впливи в великоруській багато слабші як кельто романські в англійській. Чому це так - легко пояснити цим, що мешканці Британії в часі англосаського завоювання стояли культурно без порівняння вище, як Фіни в часі, коли на їх землі приандрували славянські племена. Колонізація Британії перевели племена, що сиділи на окраїнах (а то й поза ними!) нинішньої німецької національної території (Англї, Сакси, Дти. Нормни); колонізація нинішньої московщини перевели славянські племена, що сиділи або на північному пограниччі нинішньої України (Сіверяне) або й поза нею (Радимичі, Вятичі, Новгородські Словяне). Державне об'єднання наступило тут і там швидко серед народів-колоністів (Москалів, Англійців) як серед "матерніх" народів (Українців, Німців); за цим мусів прийти і швидкий та видатніший процес усамостійнення мови. Тільки що в багато вищій культурній і політичній середовищі Західної й Середньої Європи й наслідком островного відосібнення Британії мусіли ~~розділі~~ розділі між англійською й німецькою мовою ціл-

ком природно зайти багато далше як різниці між українською та великоруською мовою.

Дуже тісні звязи лучать українську мову з південно-славянською сербохорватською. Виходить з того, що колись Українці мусили мати зі сербохорватським народом дуже тісну спільноту, пізніше розірвану малярсько румунським клином. Як бачимо язикове споріднення йде в парі з антропологічно-расовим. Ця згідність велить нам бачити в українським народі дуже своєрідну одну навіть серед східнославянських народів.

Самостійність української мови приймається на жаль дуже туго в публичній опінії Європи. Що правда замовкли вже від певного часу такі слявісти як Бржкнер, Соболевскій, Флоринскій і т.д., що кришили копія за несамостійність "малоруського діалекту". Та в широких кругах громадської думки Європи українська мова уходить звичайно ще по старому за діалект російської мови. Спір: діалект чи мова? сам по собі має для питання, чи Українці є самостійним народом, значіння дуже поглядне. Ось Голяндців, які говорять і пишуть одним з німецьких діалектів, ніхто по тій причині не вважає несамостійним народом. Суть лежить у цім чи дотичний діалект показався повновартним культурним орудником, чи виробив своєрідну письменську й наукову літературу.

Що українська мова самостійна й окремішна від московської чи польської, це знає навіть кожний наш темний мужик. Він не розуміє мови Москаля або Поляка і Москаль або Поляк його мови не розуміє. Ще польська мова бодай на західній Україні дещо лекше зрозуміла, ато через вікове співжиття Українців у польсько-литовській державі. Звідси пішли значні обосторонні впливи головню на лексику. Зате російщина, з її так відмінною голосівною, словородом, флексією є для Українців нічим иншим а трудною чужою мовою. Кілько то горя мусить перетерпіти наш про-

столяди через незрозумілу для него московську чи польську мову в суді, уряді, школі! І освітаний Українець теж сам зі себе не розуміє московської мови, учить її з великою трудністю й ніколи так добре не володіє, щоб родовитий Москаль сейчас не пізнав "хакла". Таксамо мається річ із польщиною; вивчення польської мови Українцеві таксамо трудне як і вивчення московської. Такі очевидні річі бодай чи не ліпше переконують нас про самостійність і окремішність української мови як учені аргументи язикословів. Найліпший доказ на незрозумілість зосібно московської мови це страшні цифри анальфаетів на Україні - вислід заборони української мови в школі й заведення незрозумілої московщини. Ці числа це найкращий доказ, що московська мова не може бути підоймом двигнення культури на Україні.

Українська мова зложила зате незбиті докази, що вона є для сорок мільйонної ~~масси~~ української маси одинокою надійною підоймом культурного поступу. Ці незбиті докази дає українська література. Вона ще не велика, не може рівнятись з московською або польською, однак перевищує інші славянські так числом як і величиною своїх представників. Такими геніями як незвісний автор Слова о полку Ігоревім, Шевченко, Франко моглиб величатись перші літератури світа. Українська письменна мова доказала протягом свого тисячлітнього розвитку, що вона є здібна висказувати найвищі продукти людського чуття й інтелекту.

Українська література це не література якогось діалекту провансальського, катальонського, долішно німецького, що представляє буденщину малої групки людей, це всестороння література великого народу, що розвивається невпинно в дуже скорім темпі. Тривкі основи кладе під ню величезна устна словесність українського народу, якій нема рівні у жадного з великих, культурних народів світа. Як велика живучість української літератури дає

зує в першу чергу це, що вона побідно, серед невпинно розвитку пережила тридцятьлітню заборону всього друкованого українського слова в рр. 1876 - 1906. Тільки могутня, дійсно живуча література змогла цього доказати.

А вже найважливішим доказом самостійности української мови і її вартости як культурного оруддя є українська наука. Вона дуже молода, бо ледви кілька десятиліть має за собою, а вже на поля історії, історії літератури, етнографії доганяє найчільніші славянські. Українська наука дала наглядний доказ, що українська мова надається таксамо як кожна инша культурна мова до найтрудніших наукових дослідів. Маємо вже українські книжки і розвідки про філософію, історію, археологію, класичну філософію, історію мистецтва, географію, геологію, антропологію, метеорологію, математику, астрономію, фізику, хемію і т.д. і т.д. І то не лиш популярні видавництва але й стисло наукові твори. А це найліпший доказ, що українська мова це не діалект, не "нарече карпатських пастухоф і евінопасоф", бо на таким нариччю ніхто не схоже та й не зможе ~~досліджувати~~ досліджувати проблемів вищої математики чи там геоморфології. На таким нариччю неможливо учити і в початковій школі а на українській мові учать в тисячах народних шкіл, в сотнях середних шкіл та викладають на кількох університетах і инших вищих школах. На ній ведуться наукові досліді в двох академіях наук: Шерченковій у Львові і Київській.

Українська мова є як кожда инша велика європейська мова неоднотільна. При великій скількості Українців і величині їх території мусіли уже здавна витворитись різниці в мові. Самостійні мови ділимо на діалекти або наричча, а ті знов на ідіоми або говори. Українська мова має чотири діалекти або наричча: південно-українське, ^{середнє} північно-українське, галицько-володимир-

ське й верховинське або карпатське. Південно-українське наріччє обіймає Поділля, південну Київщину, Полтавщину, Харківщину, Вороніжщину, Бессарабію, Херсонщину, Таврію, Катеринославщину, Донщину і Кубанщину та Ставропільщину. Воно ділиться на три говори (ідіоми): північний, що дав основу до теперішньої української книжної мови, середущий і полудневий або степовий. Північно-українське наріччє обіймає Чернігівщину, північну Київщину й майже всю Волинь, Полісся й Підляшє. Належать тут говори: чернігівський, властивий північно-український, поліський і черно-руський. Третє наріччє зовемо галицько володимирським. Воно обіймає Галичину, Холмщину, південно-західну Волинь і західне Поділля. Є тут два говори: подільсько-волинський і галицький або надністрянський. Четверте наріччє, верховинське або карпатське, обіймає цілу українську часть Карпат так в Галичині як на Буковині та Закарпатті й ділиться на говори: бойківський і гуцульський, лемківський та пограничний словацько-український.

Українські діалекти і говори є на загал дуже мале між собою різні, подібно як діалекти та говори інших славянських мов. Кубанець чи Войко, Полішук чи бессарабський Українець розуміють себе відразу без найменшого труду. Лишень лемківський та пограничний словацько-український діалект відбігли дальше від інших. Але і ця різність не така велика як різність між поодинокими діалектами німецькими чи французькими. На цілім величезнім просторі України всі Українці розуміють себе посполу без ніякої трудности, одна і тасаму пословиця, пісня, небилиця, байка находить всьдє однакове зрозуміннє. Народне оповіданнє фонографічно адійняте в Кубанщині, читається в сільській читальні під Перемишлем з таким зрозуміннєм, начеб воно походило зі сусідного села а не з протилежного українського пограниччя, віддаленого на більш як півтора тисячі кілометрів.

На свою рідну мову можуть Українці сміло бути горді. Бо й є чим гордитись. Українська мова є передовсім дуже звучна і музикальна. Велике багатство самозвуків, поглядне обмеження співзвуків, недостача збитих випущених співзвуків, загальна повногосність разом зібрані, кладуть українську мову на перше місце між славянськими. По італійській мові, українська надається ~~найкраще~~ найлучше до співу зі всіх європейських мов. Дальшою прикметою української мови є велика гнучкість і м'яккість, спричинена великою кількістю змягчень і переміною різних самозвуків в звук: і. Найважливіше однак є велике багатство української мови, багатство прямо дивне, бо воно спричинене не віковим виробленням мови в літературі та науці а зібране і виплекане самим же простолюдином. Коли припас слів англійського хлібороба є три сотки слів, то український хлібороб орудує щонайменше тільки комах тисячами. Багатство форм і висловів менше як багатство слів, однак і воно значніше як у всіх інших славянських мов. Що ж найдивніше при цім багатстві це велика чистота української мови від чужого наплаву. Ледви декілька технічних термінів прийшло від вікового співжиття українського народу зі сусідними в українську народню мову. Вони просто пропадають у бездонному морі чисто українського мовного живла. Нас природників і землезнавців просто захоплює чудове багатство нашої народньої мови та дуже гарні й доцільні назви для форм поземелля, явищ природи, ростей, звірят. Тому творення української наукової термінології в області цілого природознавства є легке й може дати вираню без порівняння кращу як інші славянські. Вже тепер наша виразня наукова багата лекша і краща як російська.

Українська літературна мова не є в так щасливім положенню як протонародна. Ледви одно століття минуло, відколи наша літературна мова ~~оперлася~~ оперлася на живучій протонародній криниці. В

цім короткім часі ледви кілька мистців слова успіло належно використати невичерпане багатство нашої мови. Інші письменники й сіра маса "пишучих" цього зробити не змогли, бо вихованне і образованне в чужих мовах не дозволяє основно запізнатись з рідною завчасу, а потім звичайно буває запізно й так розповсюджене у нас бундючне всезнальство зачинає дорогу до поступу також і на цім полі. Ця обставина приносить нашій літературній^і науковій мові великі шкоди. Публіцисти, учені, навіть літерати систематично обіднюють літературну мову, бо не знають належито народної. Це обіднюванне йде передусім у припасі слів. Не знаючи щироукраїнських беруть наші пишучі люде слова з польського та з московського і зукраїнізувавши їх сяк так, любенько уживають. Таксамо є зі зворотами, флексією, складнею. Робиться таке так на давній російській Україні, де українська літературна мова в буденнім ужитку і в публіцистиці сильно змосковщена, як і на галицькій Україні де непереможний колись вплив польщини й язичія на українську літературну мову надто мало ще підупав. Тут і там далеко ще до добра. Однак годі тратити надії. Українська літературна мова, хоч у теперішнім своїм виді має за собою ледви одно століттьє розвитку, розвивається безупинно і має могутчу основу в просто казочно багатій мові простолюдина, від котрої в основі майже не ріжниться. Колиби лише праця українських язикословів була видатніша і сумлінніша як дотепер, то українська літературна мова моглаб легко стати таксамо богата між літературними мовами Європи як богата є українська людова мова між людовими. Вже тепер відповідає українська мова навіть яко наукова мова усім вимогам докладности та зрозумілости. Всякі балакання ріжних обсдинителів, що українська мова це жаргон, сфабрикований одиницями чи гуртками не мають ніякої стійности. Одиниці чи гуртки радше обіднюють українську мову і моглиб своєю погубною

діяльність звестя нашу літературну мову до бідного жаргону. Та на щастє на одиницях ні гуртках не стоїть українська мова, вона мимо усіх перепон пливе нині широким руслом до моря світлої будучини.

XLII. ІСТОРИЧНА ТРАДИЦІЯ Й ПОЛІТИЧНІ ЗМАГАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ.

Четвертою головною прикметою самостійної нації є її ~~історично-політичні~~ історично-політичні традиції і змагання. Самостійний, нарід чи має він свою власну державність чи ні, мусить мати поспільну й одноцільну історичну традицію, почуття спільних жертв і побід, поспільних героїв і шкідників. Ця прикмета в європейських культурних націй безсумніву найважливіша. У них антропологічні прикмети не мають такого значіння як у нас, бо серед західноєвропейських націй панує, як вже згадано, з того погляду величезна мішанина. Поданий теж висше примір: Американців та Голляндців показує, що й окрема мова не є конечна для самостійної нації. В наших очах творяться окремі нації: австралійська, канадійська, південно-африканська, що не мають окремої мови. А що вже сказати про загально признану чотироязичну а так цупко суцільну швайцарську націю? Натомість на цих усіх примірах виразно бачимо, що історично-політичні традиції і змагання, самі без ніякої иншої прикмети творять націю й дають основу поспільного стремління до ідеалів будучини.

Колиб українська нація не мала своїх питомих історично-політичних традицій, то не булаб і не моглаби зватись самостійним народом. Навіть колиб инші прикмети були в двох сильніше

зазначені. Лиш тоді якби Українці тих традицій і змагань не мали, моглиб їх вороги сказати, що Українці не є самостійним народом а частиною якогось иншого народу, темним погноєм для зросту чужої культурної й політичної могутности.

Тимчасом історично-політичні традиції є в Українців незвичайно сильно розвигті. Історія України страшенно понура. З поза кривавих хмар війни, різні, руїни, з поза моря сліз і крові, з поза гір трупів ледви де-де проблесне ясніший образ. За свистом стріл, громом гармат, гуком пожарів, стогоном, зойком, свистом нагайок не чути відрадних вістей з темряви віків нашої історії. Жаден великий європейський нарід немає і в десятій часті такої страшної і сумної історії. А прецінь жаден нарід так не кохає свої бувальщини як український, жаден так не леліє в своїх піснях і переказах своїх народних героїв. А говорю тут не про образованих Українців, що знають історію свого народу, а про темного мужика-хлібороба, що памятає і передає потомкам память про аварське і татарське лихоліття, про походи на Царгород, про Володаря, про Сагайдачного, Хмельницького, Ничая, Мороза, Мазепу, Палія, Гонту, Залізняка, кріпацтво і панщину. Правда, народ передає ці пісні, перекази, оповідання переважно без зрозуміння. Та є люде й околиці на Україні, де ця минувшина, зачарована в пісні, дуже добре знана й зрозуміла для простолюдина. Це розуміння історичної традиції навіть серед найменше просвічених шарів українського народу надає йому як цілості найважливіші признаки національної самостійности й окремішности.

Приступаючи до розглядання української історичної традиції, мусямо в першу чергу зазначити, що антропогеографія по своїй суті, розглядає історичний розвиток кожного народу з де-що нижньої точки погляду як переважна частина дотеперішних історичних шкіл.

Головна дійсність в історичнім розвитку українського народу це його крайнє положеннє, на межах європейського культурного й політичного кругу. Не має в цілому світі між більшими числом і територією народам^И ніякого, якого історія булаб аналогічна до історії українського народу.

Українська історична традиція виходить прямою лінією від староруської Київської держави. Мимо того, що до тепер триває спір між істориками норманістами, що виводять початок Русь від покликаних зза моря Варягів, а істориками, що шукають початку Русь в Київській державі, можемо без надумування признати слушність цім другим. Антропогеографія не знає ніякого приміру, щоби громада піратів, що числилась що найбільше на пару тисяч, могла в пару десятиліттях сотворити державу, котра обіймала половину континенту. Нормани могли оснувати маленькі держави в Нормандії чи Неаполю, могли навіть здобути невелику тоді Англію, бо всьди могли наче галапаси користуватись давнішою державною організацією. Там де вона була щойно в початках пр. в їх ріднім краю, не показали Нормани жадних спеціальних здібностей в будуванню держав.

Стара київська держава, що розширила свою владу майже на цілу східну Європу, була твором староукраїнських племен й від неї зачинаються історично-політичні традиції українського народу. Київська держава виросла в часі хвилевого ослаблення кочових народів, на території племені Полян під проводом збогачених торговлею племінних князів, які приборкали первісний громадсько вічевий устрій при помочи дружин, зложених головно з варязьких ~~військ~~ воєнків. Ця зразу невелика державна організація встигла швидко розвинути великочертну експанзію, розбити держави Хозарів і Болгарів і навязати тісні культурні звязки з Візантією. (Християнство, зріст цивілізації і т.и.).

Та крайнє положеннє не дозволило як слід закріпитись державній ідеї на українських землях. Всі сили держави мусіли йти на постійну боротьбу з азійським кочовим світом. Вічна війна не дозволяла на налаження внутрішніх відносин. Це знов підсобляло вдержанню давного примітивного громадсько вічевого устрою найдавнішої України. Княжий, дружинний і боярський устрій, хоч зробив Київ столицею найбільшої тоді європейської держави, ніколи не був по нутру самому народови. Київська держава не виросла з поспільного хотіння широких шарів народа, виросла на злуці купецтва з вояцтвом, злуці конечній в тих часах. Київська держава і її парости держались не на волі народу а на вояках — наймитах Варягах чи дружинниках, потім на боярстві, що з них виросло аж понад голову князям.

Порядки, що їх заводили князі після сучасних чужих взірців, противилися дуже сильно первісному суспільно-політичному устроєви народу. Погодити ці два елементи разом могли тільки довгі часи мирного розвитку. А на це не дозволяло положеннє України на межах кочово азійського й передно азійського музманського світу. Хоч поволи дещо з первісного громадсько вічевого устрою перейшло в княжий устрій або бодай добуло собі сяке таке значіннє, та він так і лишився чимсь чужим, прикрим для людю. Не дивниця тому, що Київська держава не могла ніколи дійти до такої сили, яка відповідалаб величині території та її многолюдности. Нарід не любив княжого устрою й інстинктивно підпирав усе, що могло його ослабити, головном роздрібні стремління. Супроти цього не можна дивуватись, що старокіївська держава дуже швидко по Володимирі та Ярославі перемінлася в дике ровище безнастанних усобиць. Прийшли нові філії азійських кочівників і ще більше ослабили державу, переміна великих шляхів лучби відкопала її економічно. Тому коли прий-

шло татарське лихоліття, вона упала і мусіла упасти, коли до того чуємо, що хлопські громади на великих просторах ~~їх~~ краю самі піддавалися під владу Татар, щоб їно позбутися князів і бояр з цілим їх устроєм. Таксамо з давню рівнодушністю прийняв український народ перехід під панованне литовсько-руських князів, бо навіть сам їх закликав і вибирав своїми князями. Видно не залежало йому на такім державнім життю, яке давав свій власний княжий і боярський устрій.

Деяко подивувався такім недостачі державного змислу, чи ба патріотизму серед тодішних Українців. Виводжано з тих обставин теорію, що Українці загалом не мають змислу до державного, впорядкованого життя. Ця теорія однак є цілком неправдива. Одиноким причиною цієї дивної поведінки є цей праарійський і зосібна праславянський економічний, суспільний і політичний примітивізм, якого не мала ще часу взяти в карбн впорядкована державність. Наслідком цього примітивізму український народ був противний пр вілеям, станам, класам, словом усім обмеженням примітивної свободи, що їх витворювали держави середньовічного типу. Ні в старокиївській державі ні таксамо в литовській ні в польській не було тому місця для політичного життя українського народу. Він мусів бути деструктивним елементом для усіх тих держав, де свобода і рівність одиниці були привілеєм нечисленних одиниць або деяких ^{лише} станів. Український народ ніколи не міг погодитись в феодально аристократичним суспільно-політичним ладом, все йому противився і при своїй численности та силі був для кожної держави, що його підгорнула, набутком таксамо дуже некорисним як його богата земля дуже корисним.

Такий самий примітивізм був "дитячою хворобою" усіх арійських народів середньовіччя, з осібно в тих, що жили поза обсягом середземноморських побережій. Бачимо його й у Німців і в

Англійців і в Чехів і в Поляків. Та там не стояв на порозі кочовий азійський велитень, там було доволі нагоди закріпитись тодішньому державному й суспільному ладови.

Всетаки княжі часи дали українським землям значний розвиток політичний і культурний. З особня економічні відносини були кращі як коли небудь пізніше. Почалася творба клас: сильного боярства, багатого міщанства, свобідного й доволі заможного селянства.

Не підлягає ніякому сумніву, що український нарід, колиб старокіївська держава змогла ще пару століть довше опертись успішно кочовій навалі, звикби. поволн до державного ладу, основаного на станах і привілеях, а може і вспівби створити крілку державу з констїтуційним ладом вже в середних віках. У тодішній психіці українського селянина, міщанина, боярина бачимо великі аналогії до психіки аналогічних шарів тодішньої англійської суспільности. Та Англія - острів, Україна пай великого шляху азійських кочівників у Європу.

Вже Половці так сильно захитали староукраїнський державний київський центр, що свіжо повставший московський (суздальський) національний і політичний центр зміг кривавими війнами в щерт зруйнувати його значіннє. Український державний центр мусів перенестись до Галича. Тут уже почалися класти тривкі підвалини під відновлену, тривкішу українську державність, коли прийшла остання й найстрашніща кочова навала - п'ятьсотлітнє татарське лихоліттє. Воно знищило староукраїнську державність дуже швидко. В сотню літ по знищенню Київа паде й галицько володимирська держава (1340).

Упадок цього останнього заборола староукраїнської державности був спричинений татарським лихоліттєм тільки посередно. Татарська навала, хоч успіла розторощити величезні держави Ки-

тав, Ховарезму, Персії, Сельджуків і т.д., таки не змогла знищити до нащадку галицько володимирської державности. Ця державність упала по вимертві династії Романовичів під напором польсько угорсько литовської коаліції, яка розділила її між себе. І тут бачимо висліди крайнього положення України. Під час коли галицький недоломок староукраїнської держави мусів напружати всі сили на відбивання татарської навали; Польща, Литва, Угорщина сиділи безпечно за українськими плечима й росли в силу, поки не проковтнули спільними силами останків української держави.

Від тепер український нарід терпить не тільки від татарського лихоліття але й від чужинецької кормиги. Новим окупантам українських земель ледви в продовж одного століття вдасться сяк так обмежити вічні татарські набіги. Тільки північно західний лісовий кут українських земель залишається сяк так заселеним, та й йому нема спокою від постійних татарських набігів. Вся остання лугова й степова полоса поволі перемінилась у пустару, чудову й дивно багату своєю природою, та сливе безлюдну.

Цілковито природно, що в таких обставинах життя не тільки що неможливий був який небудь поступ українського народу на суспільному, культурному чи політичному полі ^{але} що більше, упали поволі всі майже здобутки княжої доби й зріє примітивізм на всіх полях. Легка том^у була побіда польської культури й державности й вона захопила всі вищі шари українського народу. Польська держава трактувала українські землі як забірну плантаційну колонію, їх населення чуже польському народови національності й віров неняче підбите й безправне. Не дивно, що українське боярство швидко спольщилось. Українське міщанство, як у загалі все міщанство в Польщі швидко підупало, полишився при своїй народності тільки селянин, що після польських зако-

нів і звичаїв швидко став кріпаком. Це мусіло ще збільшити примітивізм українських відносин, спричинений крайнім положенням України.

Продуктом тогож самого примітивізму й географічного положення було теж українське козацтво, яке швидко стало народньою міліцією бездержавного народу й дало йому завязок нової державности й величезне оживлення історичної традиції й політичних змагань.

Татарське лихоліття, посполу з переміщенням світових торговельних шляхів, знищило, як бачимо, староквівську державу і піддало український нарід під пановання щасливіших сусідів. З другої сторони Татарщина, замінивши три четвертини України на півдкий, страшно спустошений край, пособила зростови зоруженої пограничної людности - Козаччини. Її організація, швидко поширена по всій південно східній Україні, організація, котрої найгарнішим вицвітом була запорожська Січ, показує нам найліпше, куди тоді стреміла українська політична думка. В козацькій і запорожській організації панувала передусім безоглядна рівність всіх громадян в політичних і суспільних правах. В руках громади була вся власть, вибрані урядовці її виконували. Свобода одиниці була величезна, але мусіла підпорядкуватись волі громади. І коли громада пр. на час війни віддавала диктаторську власть в руки свого урядовця, кошового чи иншого отамана, тоді він діставав у руки таку могутність, що з нею не могла рівнятись влада ніякого тогочасного володаря в Європі.

Цей козацький устрій, з яким симпатизував так сильно цілий український ляд, мусів доводити до постійних конфліктів з аристократично-шляхоцьким державним ладом Польщі. Він мусів викликавати репресії зі сторони польської держави, збудованої на діаметрально протилежних ~~Своєму~~. По кількох козацьких та шляхських пос-

станнях, криваво згноблених, настала Хмельниччина.

Хмельницький, без сумніву найбільший державний, муж якого видав український нарід, не тільки переніс козацький устрій з тісних рамиць Запорозжя і сусідніх йому земель на широку Україну, не тільки вмів загнурдати політичний примітивізм Українців, але й доцільно взявся до будови нової української держави, запрягачи до цієї праці всі суспільні шари українського народу. Не жаль судьба не веліла Хмельницькому довше пожити і не дала йому гідних наслідників. Треба було великих людей, щоби кінчити діло. І воно марніло. Впливи польського шляхоцького світогляду опанували козацьку старшину, вона вступила в сліди польських панів і замість рівності та свободи дала українському народови нове кріпацтво. З козацтва, що мало бути оружною підпорою держави, зробився упривілеснений стан. Не дивно, що давний суспільний і політичний примітивізм мусів по смерті Хмельницького дуже швидко віджити в повній силі. Він, весполу з польськом, турецько-татарськом й (помайбільше) московськом державном політиком, дав Україні "Руїну", в якій мимо надлюдських зусиль такого Дорошенка, такого Мазепи, такого Орлика мусіла потонути молода українська державність.

Ще раз спалахнув український примітивізм ярким полумям Гайдамаччини - Коліївщини. Та цей зрив народнього гніву не любі йому суспільно політичні форми не приніс українському народови нічого. Автономія України знесено, Січ зруйновано, лад закріпощено, при розборах Польщі і пізнійших політичних перипатіях шматовано українську землю без ніяких обиняків. Під кінець XVIII. віку лишилась з українського народу сливе тільки етнографічна маса з богатом етнольоґічною культурою.

Та "наша дума, наша пісня" остала, поруч із ними декілька історичних книг про славні старі часи....

З цих руїн і недолемих виріє перший і головний піонер новітньої української історичної традиції й політичних змагань - Тарас Шевченко. Він мусить бути названий батьком українського націоналізму XIX. століття, бо перший розбудив серед змосковценої й спольщеної української інтелігенції почуття національної окремішності, спопуляризувавши основи української історичної традиції.

Українська національна ідеологія ширилась доволі швидко та розливалась доволі мілко. Козаки, бунчуки, гетьмани, народня ноша, мова, пісня - ось на чім довгі часи обмежувалось українство, мимо Кирило-методіївського брацтва й різних мілкіших чи глибших мрійників. Російська, польська, німецька школа, уряд, середовище родили й далі безліч ренегатів й індіферентів.

Децо поглибилась українська національна ідеологія завдяки Костомарову й Кулішеви та деяким галицьким письменникам і діячам. Та загальне недоуцтво серед української інтелігенції й наймовірні майже впливи польської й головно російської культури не дозволили (поруч із зівнішними причинами - головно заборонами) розвинути як слід модерному націоналізмови серед Українців.

Дуже великий поступ на цьому полі означав виступ М. Драгоманова в останніх десятиліттях XIX. віку. "Космополітизм в ідеях і цілях, націоналізм у ґрунті й формах" - це був його клич. Та впливи з одного боку російської культури, з другого боку інтернаціонального соціалізму на його психіку не дозволили Драгоманову поставити яено програми політичної й культурної самостійності України й українського народу. Він думав що найвище про автономію поодиноких частин України в "вільній Спільці" Східної Європи.

Правда, вже в перших роках XX-го. віку виринув у кругах молоді постуляти ("самоцілісної України"). Та перейти в кров і кість

не то вже цілого народу але хочби й інтелігенції не довелось.

Бо саме початки ХХ-го. віку це часи, коли по всій Україні серед усеї української інтелігенції найбільш поширилися різні струї інтернаціонального соціалізму. При загально низькому рівні образования в українській інтелігенції й низькому стані української національної ідеології інтернаціоналістичні струї, що плвли так із Заходу як і зі Сходу заповнили дуже швидко майже цілу українську інтелігентну молодь. Для інтернаціоналістичного світогляду вся дотеперішня українська історично-політична традиція являлась безвартісною, всякий націоналізм назадняцтвом.

Наслідки цього захоплення української інтелігенції інтернаціоналістичними кличами були для історично-політичної традиції й державно-політичних змагань українського народу дуже некорисні. Т.н. перша російська революція 1905/6 не принесла майже ніякого зміцнення державно-політичних стремлінь і велика війна 1914 - 18 застала українську інтелігенцію цілком неприготовану до цих величезних можливостей, які вона дала в своїм дальшій розвитку. Інтернаціоналістичні й паціфістичні струї зівсім приглушили державнополітичну думку. Вона проявлялась тільки в Галичині й то дуже неспіло й неясно.

Революція в Росії (1917. і сл.років) виказала вже в перших місяцях, що український нарід має в своїм простолудді дуже гарний матеріал для збудовання самостійної національної держави в етнографічних границях. Не доставало тільки надійного проводу. Паціфізм, інтернаціоналізм, соціалізм, що творили зміст психіки усеї чільної української інтелігенції (з дуже малими виїмками) не могли бути добром основою при будуванні національної держави. Центральна Рада дуже швидко зійшла з національного державного шляху на соціально революційний і проголосила самостійність

української держави аж приневолена зівнішними обставинами. Короткий період нової Гетьманщини теж не дав Україні слів нічого позитивного. Упадок Німеччини й Австрії в падолісті 1918.р. потягнув за собою упадок нової Гетьманщини, яку замістила соціалістична Директорія й приніс утворення на українських землях бувшої Австроугорщини Західно української Республіки. Та в ційже самій хвилі на українські держави рушили війною з заходу Польща й Румунія, з півночі Совітська Росія, зі сходу війська реакційної Росії. Супроти цієї навали ворогів молода українська державність не могла остоятись. Директорія не потрапила зорганізувати ні внутрішньої адміністрації, ні фінансів, ні конечної під тодішню грізну хвилю армії. Маленька й виснажена війною Галичина зорганізувалась багато краще та по дев'ятимісячній боротьбі українська галицька армія заатакована з чола Польщею, яку підшпирали всіма способами Західні Держави, з тилів Румунією, мусіла відступити за Збруч, підчас коли совітські і царські російські ~~армії~~ армії зайняли цілу Україну, а Польща крім Галичини окупувала теж Холмщину, Підляшє, Полісся й Західну Волинь. Директорія розпалася, всю владу захопив головний атаман Петлюра, який задумав коштом відступлення Польщі всіх окупованих на західно українських земель, добути її поміч у війні зі совітською Росією й новоутвореною совітською Україною. Українську галицьку армію винищили майже до нащадку страшні епідемії, останки її інтерновано в польських таборах.

Польське союзництво показалося за слабим і непевним. Весною 1920.р. Поляки зайняли що правда більш половини правобічної України з Київом та побиті Росією опинилися аж під Варшавою, де з великим трудом удалося їм здержати російський наступ. Мир у Ризі (під зиму 1920.) залишив за Польщею всю західню Україну по Горинь, Случ, Збруч і Черемош. Буковину й Бессарабію за-

брали Румуни, Закарпаття прилучилося як автономна земля до Чехословацької республіки. Галичині обіцяли мирові трактати 1919. р. самовизначення та з весною 1923.р. Франції удалося переперти на раді амбасадорів віддання Галичини без застережень під владу Польщі.

Тим способом український народ, виборовши собі революційним шляхом власну державність, утратив її дуже швидко. Його політичне положення стало ще багато гірше як перед 1914.р. Тоді він був поділений між дві держави: російську і австроугорську. Тепер він розділений між чотири держави: Росію, Польщу, Чехословаччину й Румунію. Ще в двох більше виїде роздрібнання, коли узгляднимо державно правні одиниці в обсягу наведених чотирох держав.

Якими шляхами підуть політичні змагання розшматованого світими подіями українського народу в найблищому часі - годі збагнути супроти страшної межусобиці, яка й до тепер панує поміж територіальними групами й політичними та суспільними партіями серед української інтелігенції. Можливо, що наступить по стілько нащастях отверезіння й цілий український народ одностайне стремітиме до політичного ідеалу самостійної Соборної України в етнографічних межах. Та можливе також, що інтернаціональні суспільні класи й на далі держатимуть верх над національними стремліннями і тоді поміж великими народами Європи тільки один український народ ще довго полишиться бездержавним на "нашій, не своїй" землі!

Історично-політичні традиції українського народу дають йому з поміж усіх чинників найбільшу самостійність між його сусідами. Бо їх відмінність від традицій і змагань від такихже традицій і змагань сусідних народів є дуже велика. Польська історично-політична традиція, це традиція колишньої великої

держави, що вироста мабуть на первісним вічевім устрою, подібним до первісного українського, шляхом пізнішого підбиття. Однак історична судьба й головне географічне положення в нутрі лісової Середньої Європи, далеко від кочових шляхів, дозволила Польщі видобутись зі сумної доби поділів і межусобиць, серед котрої впала під ударами Сходу стара київська держава. Польща зєдналась в одноцільне, сильне королівство, западні впливи придушили зівсім первісне народоправство, закріпостили люд і утворили стань: міщанство, шляхту і аристократів. Підбосм і литовською унією розширилася Польща від моря до моря і стала в XV. віці наймогутнішою державою східної Європи. Тоді стали Поляки пануючою нацією над Литовцями, Білорусинами й Українцями. Ціла ідеологія пануючої нації перейшла у Поляків протягом вікового їх пановання над иншими народами в кров і кість. Вже в цій одній ідеології лежить основа аристократизму історично-політичної традиції Поляків. Цей аристократизм має ще важнішу підмогу в історичнім розвитку польської суспільности. Міщанський стан в Польщі дуже скоро підупав, шляхта і велика аристократія опанували все політичне, суспільне і культурне життя, так що польська суспільність в останніх століттях існування Польщі була чисто аристократична, шляхоцька, оперта на вповні поневоленім селянстві та міщанстві. Хоч у самому нутрі шляхоцької республіки нерас панували окльоқратія чи анархія але й вони були "арістократичні". Аристократична традиція справила, що між Поляками й дотепер майже нема правдиво демократичних струй. З о-сібна нема ніякого демократичного поняття відноски до колишніх підчинених народів. Навіть польські ліві партії перейняті психологією пануючого імперіялістичного народу.

З усього того виразно бачимо, що історично-політичні традиції Поляків зівсім відмінні від українських. Таке само теперіш-

ні змагання. Поляки з витривалістю, гідною найбільшої пошани і симпатією^і стреміли довгі часи до відбудування своєї незалежної держави. Однак не в етнографічних границях, а в давніх історичних границях, від моря Балтійського до чорного. Щоби досягнути цю ціль старалися Поляки протягом минулого століття передусім засимілювати сусідні народи: Литовців, Білорусинів і Українців. Це стремління викликало дуже різкі конфлікти між колишньою пануючою нацією та колишніми підчиненими й дало невеликі наслідки. Мимо того відбудована 1918/19 польська держава не обмежилась на етнографічні границі а зайняла широкі простори білоруських і українських земель, на яких веде далі свою давню ассимиляційну політику, сподіваючись швидко спольонізувати окрайні народи й цим шляхом вивести Польшу в ряд великодержав.

Російська історично-політична традиція таксамо відмінна і протилежна українській як і польська, лише з іншого боку. І вона таксамо як польська виходить з державної традиції. Московська держава витворилася з князівств, що їх заснували удільні князі зі старої київської династії серед славянських і фінських племен, котрі через своє мішання мали покласти основу теперішньому великоруському народови. Від династії пішла назва - руский, та держава не була руська а московська, бо московський наріч дав їй зміст зовсім відмінний від змісту староруської київської держави. Уже від дванадцятого віку московський наріч стремить до надання своїй державі суцільності й сили, помагає князям побороти значінне боярства й духовенства, вкінці добути абсолютну, ба й деспотичну власть у державі. На рівноправність і свободу усіх громадян (як у Українців) чи деяких станів (як у Поляків), а деспотичний авторитет князя, потім царя, є основою історично-політичної традиції московського народу. Абсолютним володарем -

це вічне страховище Поляків, - стає національною святошню у Москвалів і допомагає їм збудувати величезну державу, яка кладе кінець і Польщі і Гетьманщині. Для порівняння надається як неможливо краща друга половина XVI. віку. Коли на Україні кристалізується скрайно демократична запорозька республіка і зачинаються народні рухи, коли Польща стає раєм золотої свободи для аристократії та шляхти, при безсильній королівській владі, тоді саме припадають у Московщині криваві оргії деспотизму Івана Грізного. Історично-політична традиція московського народу кладе царя дуже недалеко самого Бога, цілий народ без різниці станів це царські холопи, царська власність. Одинця, індивідуальність тут нічим, усе має бути посвячене для спільного добра колективу - держави, олицетвореного в царській особі. Реформи Петра Великого, хоч надали Росії зверхній європейський вигляд, не мали для історично-політичної московської традиції ніякого проломового значіння, ба навіть скрипили ще німб царської самодержавності аргументами, що їх вживав тодішній західноєвропейський абсолютизм. Російська революція 1905/6.р. не вдала ослабити московської історичної традиції, що найвище підкопала її значіння в деяких кругах нечисленної на загал російської інтелігенції. Та й в цих кругах наступила лиш зміна авторитету, котрому все покланялася душа московського народу. Так само велика революція 1917. і дд. не принесла більших суттєвих змін у російських традиціях і змаганнях. Хоч на місці давних кличів "єдинодержавія, православія й народности" стали інші (совітський устрій, комунізм, інтернаціоналізм) та суть російської політично-державної думки не змінилась. Навпаки ще загострилось вороже відношення до індивідуалізму й обожання державного колективу, тепер олицетвореного в гурті чільних діячів совітської держави. Що більше! В бурхливій революції починає дуже виразно за-

рисовуватися новітній російський націоналізм.

Нинішні стремління московського народу що йно зарисовують-ся, однак можна вже пізнати, що вони підуть споконвічними шляхами традиції: як найсильнішого скріплення держави і засімільсання всіх "інороческих" народів, отже й українського. Цей великий процес ассіміляції має дати одноцільну свою велитенську територію і гомогенну лядність державу, яка має володіти цілим світом. В цю велику будуччину твердо вірить російський нарід і йде до неї поволі та консеквентно. Легко зрозуміти, що політична думка українського народу мусить показати величезну відпорну силу, щоб не була згноблена й зведена на ніщо могутніми в концепції й розгоні імперіялістичними змаганнями двох щасливіших до тепер сусідніх народів. Українська політична думка стремить що правда тільки до власної національної держави в етнографічних границях. Та супроти великої ваги України (головно її географічного положення, природних багачтв і економічних можливостей) вона становить величезну перешкоду так для польських як і для російських політичних змагань.

XLIII. КУЛЬТУРНО-ГЕОГРАФІЧНЕ ОБЛИЧЧЕ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ.

Культурно-географію в ширшій значінно цього слова називають і до нині деякі землезнавці цілу антропогеографію. На мою думку не дуже влучно. Культурно-географію в тісній^у значінні треба назвати тільки цю частину антропогеографії, яка розслідує розміщення й географічну суть культури різних країв і народів землі. Культурна географія мусить займатись так матеріальною як і умовою культурою всіх гуртів людства.

Україна лежить у цілості у обсязі великого європейського культурного круга. Та її положення на самих його межах, у так великому віддаленні від великих культурних центрів Західної й Середньої Європи мало великі наслідки. Україна, яка в XI. віці культурно не дуже то оставала по заду такої Німеччини, нині з точки погляду європейської культури може числитись ледви до півкультурних країн Європи.

Стан загальної матеріальної культури на Україні дуже низький. Її хліборобство, скотарство, гірництво й инший промисел, її торгівля й лучба в порівнанні з повнокультурними землями Європи стоять дивно низько. Про це докладніше в економічно географічних главах цієї книжки. Мірилом умової культури нині вважається скількість анальфбетів. Вона на Україні просто неймовірна. На грамотних Українців є в Галичині 56 %, на Буковині 60 %, на Закарпатті до 80 %, у Таврії 81 %, на Холмщині й Підляшій 83 %, в Курщині, Вороніжчині, Чернігівщині 84 %, в Херсонщині, Кубані, Полтавщині 85 %, в Катеринославщині й Харківщині 86 %, в Київщині 88 %, на Поділлі 89 %, на Волині до 91 % ! (Перепис 1897). Загальний відсоток грамотних серед Українців у межах давньої Росії (1897) був 23.3 % для мужин, 3.9 % для жінок. В останній чвертині століття стан освіти дещо поправився, так що нині відсоток безграмотних для цілої етнографічної України буде мабуть не більший 75 %, та все таки на цілу Європу перевищать Україну в безграмотности тільки Румунія, Сербія й Португалія.

А далі: число української інтелігенції поглядно мале, її сума знання нікчемна, українська наука, література, мистецтво стоять далеко по заду в порівнанні з наукою, літературою, мистецтвом инших європейських народів, числом не раз багато менших як Українці. (На судження, що мірить західноєвропейським мі-

решом, виглядає Україна як некультурна, півдика країна, Українці як малокультурне плем'я, яке маючи в безпосередньому сусідстві польську й російську культуру з незрозумілих причин претясе до культурної самостійності.

Та це все лишень позір, омана, така звичайна у всіх західних Європейців, коли беруться до зрозуміння східноєвропейських відносин на основі цього, що вичитали в своїх польських чи російських інформаторів. Бо все це, що саме сказано, що мігби подумати собі кожна чужинець-турист, їздячи лише по містах України, відноситься до цієї "культури", що її насадили на Україні чужинці. Та коли чужинець, уже не мілкий турист а совісний дослідник краю й народу, пічне слідити глибше, наткнеться на чудо. Побачить культуру, яку сам собі віками витворив український протоплідин, цю так сказати етнологічну культуру нашого народу. Перед ним стане дуже висока, наскрізь оригінальна, своєрідна, пра-стара культура хліборобського народу, зовсім відмінна від людських культур усіх сусідних народів, від них без порівняння вища, в безліччю суто арійського культурного добра, просто безцінний скарб для етнологів, соціологів, істориків мистецтва.

Українська етнологічна культура має дуже старі основи. Палеогеографічні дані вказують нам, що в пліоцені й протягом цілого діювія Україна, з особли-ж південна давала гарні умови життя для первісного людства. Та археологічне розслідування України ще дуже слабе й палеолітична культура її тодішнього населення ледви в кількох місцях (Київ, Мизинь, Гонці і т.д.) була досліджувана. Неолітична доба багато краще розслідувана. З дослідів бачимо, що вже в цих сиріх передісторичних часах була українська територія осідком дуже високої культури (т.н. трипільської), котрої останки просто чудують глядача своїм гарним виконанням. Який нарід був носителем цієї культури допевне не знаємо. в кож-

нім разі вона до нині має відгомони в українському протонароднім мистецтві.

Друга важна поява в історії України це могили. Служе цілий простір України вкритий десятками тисяч великих могил. Тисячі їх щедали вже, розорані плугом, зарівняні під будівлі, рознесені вітрами й водами. Та тисячі ще панують над краєвидом низової України, висипані по місцях, з далеку видних: над берегами рік, на природних горбах. Вони походять з різних епох історії України й від різних народів та від давен-давня дають історичний ~~кількісний~~ кольорит краєвидови України. Культурні останки, заховані в могилах України, це німі свідки культурних впливів, що мішалися й перехрещували на цій межовій землі. Вони велять нам по думці Стржиговського й інших дослідників бачити в нашій вітчизні великого посередника минувшини, культурного посередника між Сходом і Заходом.

Тесаме каже нам писана історія. Уже в другім тисячлітті перед Христовим Різдом доходили на Україну впливи передньоазійського культурного круга за посередництвом фенікійців і малоазійських Карійців. Від VIII-го. століття до Христа обхоплює могутня хвиля старогрецької колонізації всі, отже й українські побережжя Чорного моря. Від цієї хвилі аж глибоко в середновіччє не вгаває прилив культурного добра зі середземноморського' округу на Україну. Україна була житницею періклейських Атен, пізній геленізм розлився широко, хоч мілко по її півдні, тут заснувалася і цвила боспоранська держава, на південну Україну сягнула теж безпосередна політична влада Риму окраїнами дакійської провінції. По тім готські, византийські, варяжські, арабсько-перські впливи чергувались із собою ві вчасно середновічній історії України.

Зі старославянського культурного добра сформувалась при

співділанні всіх згаданих культурних впливів (головно византійсько-грецького) стара українська культура київської держави. Вона знов своєю чергою творить черен і основу нинішньої етнольогічної культури українського народу. Турко-монгольські впливи показуються, мимо віково сусідства, майже ніякі. Значно більші є західноєвропейські впливи, таї посередні (через Польщу), як і безпосередні через численних українських студентів західноєвропейських університетів (XVI. і XVII. віку), а потім через німецькі колонії. Польська й російська культура мали більший (місцями й часами навіть непереможний) вплив тільки на т. н. українську інтелігенцію, перша від XVI. до XIX. віку, друга від XVIII-го. до тепер. У глибину народніх українських мас вони сливе не заходили, хибань у межових землях України.

Основа української етнольогічної культури є мимо всіх цих вікових впливів дуже своєрідна і вповні оригінальна. Автохтонність, хліборобська ексклюзивність, визначна неприхильність з одної сторони до міського життя, з другої до степового кочівництва, дуже поспособили виобразованню й удержанню своєрідного сотоарійського світогляду. Цей світогляд, якого висловом є сливе вся матеріальна й умова культура українського народу, коріниться глибоко в передхристиянських часах. Християнство значно менше змінило первісний світогляд українського народу як анальогічні світогляди инних народів Європи. Правда, воно відразу підкосило воєнно політгичну енергію молодого народу та опісля воно поволі примінялось до старого світогляду. Не могучи з внішних причин піти розвитковим шляхом инних європейських народів (февдалізм, влада церкви, міське життя, ренесанс і т. д.), не бажаючи піддатись впливам кочівників і орієнту (що так багато дало пр. Великоросам!), український нарід залишивсь до нині на дуже примітивному ступіні розвитку, який одначе відчиняє перед нами

душе великі можливості на всіх полях людської діяльності.

Українська етнологічна культура, може найгарніший в цілій Європі зразок культури автохтонного хліборобського народу, є дуже цікавим предметом для антропогеографічних дослідів. Та на цім місці годі й думати про докладне її зображення, тим більше, що етнологічні досліді над українським народом поки що ледви початі. Обмежимося тому на декілька афоризмів.

Українські селитьби так хутори, присілки й села як місточка й міста в правлі положені в найбільш живописних місцях околиці. Не тільки Київ, Львів, Перемишль, Камянець, Холм і т.д. положені^В неначе старанно вибраних, красвидно дуже живописних місцях але й Галич, Тербовля, Звенигород і т.м. й кожне село Полтавщини чи Запоріжжя. Що йно новіці селитьби, головно Південної України вказуєть своїм положенням, що їх основателі держалися цупкіше практичних як естетичних точок погляду. Тут вода, шлях, багатство поверхні чи нутра землі були рішачі.

Типи українських селитьб дуже різні. Верховинські села Лемківщини й Бойківщини (в части) впорядковані звичайно здовж річки й дна долини довгим рядом. Села Гуцульщини порозкидані окремими "оседками" (дворищами) по збіччах долини, по грунях і прелуках. В лісовій полосі України зустрічаємо села й місточка так уличного, як і громадного, місцями навіть круглого типу. Переважають тут невеликі села з багатьома присілками й відокремленими дворищами. В луговій полосі України теж зустрічаємо велику різноманітність типів селитьб. Та переважає тип громадних, великих, часами й величезних сіл з кількома ба навіть кільканацятьма тисячами населення. Вони звичайно або довго простягнені на дні річної долини чи балки, або скуплені громадно довкола ставу, в долиннім роздолі то що. Оподалік від сіл зустрічаємо хутори, пасіки, баштани, постійно або часово заселені. Коло них^З часом Гру-

путься присілки, що нараз розростаються в села. Типи українських селитьб, ще майже не розсліджені, ставляють перед нашу антропогеографічну науку багато нерозвязаних а вдячних проблемів.

Тесаме дотичить і типів обійстя й хати. Одна черта тут б'є сумнівно сконстатована. Український нарід любить розсідатися широко. Тому на вулицю українських сіл і місточок виходять переважно не будинки а огороди й сади. Тому навіть більші міста України виглядають звичайно як комплекс садів, серед яких тут і там розсипані будинки й тільки центр міста має дійсно міський характер. Звичайненьке собі село німецьке чи французьке має більше "міського" характеру як багато українських "міст". Тому то й обійстя коло української хати звичайно обширна, зложено в першу чергу з подвіря, довкола котрого розмічені повітки (стаїні) для рогатої худоби й коней, кошари для овець, загони для свиней, шопи для господарських знарядів і возів, шпихлір, клуня (стодола) з током, льох то що. Перед хатом є правильно цвітник, коло неї й по заду садок і яринний огород.

Кожне українське село з виїмком хибань тих степових, де деревина не хоче рости, тоне літом у зелені садів, чого не бачимо в селах ні Великорусів, які не люблять деревини бо їм заслонює вид, ні Поляків, які плекають сади тільки в промислових цілях і то доволі рідко. Українець кохається в деревині більше з естетичних причин, "садок вишневий", яблунька й грушка, обсаджена деревинною пасіка, ряди кучерявих верб у селі й за селом, стрункі тополі — це конечний атрибут кожного українського села. А українські хутори, де ще так живий дух славної української минувшини, навіть на голому степу тонуть у зелені садів і пасік. Дальшом загальною прикметою українського обійстя є його старання огорожа (пліт, варкан, навіть частокіл).

Українська хата, з виїмком найбіднічих хиж, має свій постійний тип по цілій Україні. Вона поवादочно чотирикутна, вкрита високим, масивним дахом, переділена по середні сіньми на дві половини. В біднічих хатах кожна половина має тільки одно приміщення: ліва кухня, в якій^і живе сімя, друга комору. В нормальній хаті має кожна половина два приміщення: ліва кухня й "валькир" (спальня), права світлиця й комору.

Поза тим українська хата уявляє собою значну різнородність. Верховинські хати й хати лісової полоси звичайно кладені з дерева, бальок чи протесів, крті дранцями, гонтем, дошками. Хати лугової й степової полоси правильно ліплені з глини, крті содомом, біленько вмазані, дуже чепурно відбивають від зелені садів. В степовій Україні матеріалом для будови хати служить часто камінь. В останніх часах дуже швидко ширяться цегляні будинки, крті черепицею або бляхою.

Українські хати звернені вікнами постійно на південь, тому вони виходять до вулиці різними сторонами. Та й загалом вулиця не відгравас в українському селі так важної ролі як в польським, білоруським чи московським. Українські хати все добре обгороджені, та не так наглухо як деякі московські чи білоруські. Вони стоять звичайно досить далеко одна від другої (з виїмком западного Поділля), через це небезпека пожару менча як у густо збитих хат московських сіл чорноземної області. Наслідком цього навіть асекураційні товариства у Курщині та Вороніжчині беруть менчу премію від обезпечень українських сіл як від московських.

Загальний зовнішній вигляд українських хат, чистенько вибілених, завітчаних зільниками, дуже живописний і дуже корисно відрізняється від хат сусідних Українцям народів, головнок від нужденних і брудних московських "ізо" і мазурських "халуп".

Дальшом прикметом, котром відрізняється українська хата

від хат сусідних народів, це її зглядно велика чистота. Спеціально відбиває вона від нехарактерности московських хат, повних всяких насікомців і галапасів, де крім людей любенько перемешкують телята, поросята, лопата, не числячи дробу, а в змії то і вся худоба збирається в хату. Звісний знавець московського села Новіков подає про це цікаву повістку. В одному українському селі поселось кілька великоруських родин таї завели ^{по хатах} свої порядки. Коли українська сільська старшина заборонила держати худобу по хатах, Москалі воіли виїмігрувати з села як примітитесь до українських порядків. Загалом дуже рідко коли трапляється, щоб Росіяне жили по селах в суміш з Українцями. В околицях національно мішаних чергуютьсь чисто українські села з чисто московськими, дуже рідко обі нації сидять в одному селі; тоді звичайно московська часть села лежить окремо по другій стороні балки, потоку чи річки.

Так внутрішня обстанова хати, як і розклад обійстя відрізняють житло Українця дуже значно від житла всіх його сусідів. Це виразніше зазначається його окремішність у ноші. Вона представляє великі різнородности по великих просторах України а прецінь всьди видно цілковиту самостійність та неподібність до ноші сусідів. Тільки ноша Полішуків остає під деяким впливом білоруської, ноша на западних межах України під деяким впливом польської і словацької, ноша Кубані в під впливом кавказької. Московський вплив не проявляється сливе ніде, хибань у загальному поширенні поганеньких картузів. Не загал українська лядова ноша всьди оригінальна і дуже естетична та доцільна, прямо шукає собі рівної серед лядових носей всіх європейських народів. Не дивниця тому, що вона нерівно трудніше як у Поляків, Білоруснів чи Москалів уступає місця міській ноші.

Опис бодяй-голявницьких типів української ноші запровадив-

би нас при загальному характері й обмежених розмірах нинішньої книжки за далеко. Так само не можемо зупинятись довше на народній поживі, хоч і на цім полі виказує український нарід визначні окремішности, розуміється на скільки їх не загладжує економічна нужда, що приневолює всякого вдовольтись "інтернаціональними" картоплям чи хлібом.

Про інші сторони й галузи матеріальної культури українського люду буде нагода поговорити в дальших главах книжки, томуто й перейдім тепер до умової культури українського народу.

Коли наша матеріальна культура мимо своєї оригінальності та окремішности, не визначається виразною висотою в порівнянню зі сусідними людськими культурами, то умова культура полишає їх усіх далеко по заду. Українці належать перше всього до цілком иншого культурно-етнольоґічного круга, як Великоруси, Білорусини чи Поляки. Їх усіх треба зачислити до східноєвропейського культурного круга. Українці належать натомість до т.н. круга балкансько-карпатського/посполю зі Сербохорватами, Болгарами і т.к. Бачимо отже й тут те саме, що й на антропольоґічному й язиковому полі: Українців у тісній звязи з південними Славянами.

Український мушк визначається передусім дуже етпенною та поважною вдачею. При рухливості Поляка та меткості Москаля виглядає Українець напеворотним і повільним, ба лінивим. Та такий погляд не влучний. Згадана прикмета, в часті сповидна, походить з загального погляду Українця на ґетво життя. Житте після цього погляду є не тільки завзятов борбон за істнованне, яка ставляє чоловіка на кожнім кроці супроти твердих коначно-стей, житте є само про себе предметом роздумування і філософования, житте дає спромогу уживання і відчування, житте є гарне і його естетіку належить удержувати все і всуди. Подібний

погляд на життя зустрічаємо у висококультурних народів старинності, в нинішніх часах він дуже непрактичний для широких кругів нації, добрий хибань для вповні економічно забезпечених одиниць. В кожному разі це признака старої, високої, своєрідної культури, звідси походить теж звісний "аристократичний демократизм" Українців.

Дальшими основами вдачі Українця є висліді страшних пережитих народом лихоліть. З відси походить передусім загальна меланхолійність й сумовитість, замкненість в собі, недовірчивість та скептицизм, вкінцих навіть деяка байдужність до справ буденного життя, звязана з тонким та здоровим гумором.

Останні основи вдачі Українця виходять з його вікових історично-політичних традицій: замилування ~~фінансів~~ індивідуалізму, свободи, рівности, народоправства, справедливости, порядку.

Зі згаданих основ дадуться вивести всі прикмети української вдачі дуже легко та логічно.

Відносини в родині відзеркаляють вдачу українського народу дуже гарно. Вища і старша культура wraz з розвитим індивідуалізмом та свободолюбністю не допускають тут до такої абсолютної влади голови родини як у Поляків а головно у Москалів. Таксамо становище жінки у українського люду без порівняння вище як у польського а головно московського люду. Жінка в безлічи випадків є дійсною головою господарства у Українців ("держить три вугли хати, чоловік тільки один"), дуже рідко у Поляків, лише виїмково у Москалів. Доньки Українці не видають заміж проти її волі, вона має тут людські права, у Москалів це справа батька, за доньку беруть "кладку", неначе продають, кому хочуть. Дорослих синів батьки зараз при оженку виділяють, закладаючи їм нове газдівство. Пожитте під одною стріхою збірної родини, як це водиться у Москалів, неможливе і водиться у Українців хибань виїмково

як давній пережиток у деяких глухих лісових сторонах, бо батько не має тут цієї абсолютної влади, що в Московщині, аби міг держати в руках незгідливу сім'ю. Зате родинне життя в Українців краще, не має ні "снохачества" ні легкого розпаду родини. Кровні споріднення навіть у далекому коліні мають велике значіння.

Вдача Українця трудно заключає дружбу, за те вона буває дуже тривка, хоч здержлива і дуже лиш рідко доходять до інтимности. Москалі дуже легко дружаться й швидко доходять до зайвої й влізливої інтимности та легко й розходяться і стають лютими ворогами. Таксамо легко і дуже тісно дружаться Поляки. Ворогованне найлотище буває у Москалів, у Поляків воно менше люте, в Українців довготривале.

Здібність до асоціації (стоваришень) дуже значна в Українців. Усі такі товариства, братства, артілі, цехи основані на безоглядній рівности праці й користи. Атамана вибирають і слухають та дають рівний пай і робить він посподу. Асоціаційний дух Українців проявляється теж поза економічною царною пр. у "парубоцтві". У Москалів "большак" сам добирає собі робітників, не робить, лиш наглядає і сам лишає собі найбільший пай. У Поляків змісь до асоціації мало розвятий.

З цєю справою лучиться відношення Українця до "громади". Громада це добровільне товариство людей свободних, злучених задля спільної безпечности й згального добра. Позатим Українець не признає ніяких прав громаді, бо це вже нарушувало б індивідуальну волю кожного з громадян. Дятого пр. общинне володіння землев, введене по московському взору (головно на Лівобіччу), є для українського народу неясне і нищить його економічно більше як дроблення землі при одичній власности. Московський мір це зовсім до киншого. Це абсолютна держава в мініятурі, хоч

мовидно комуністична республіка. Мір зрісся з душою московського мужика, волі миру він повинується супокійно, хоч вона поневоле його власну волю. Звідси стремління Великоросів до абсолютизму, Українців до демократії.

Загальне відношення до інших людей уняте у нашого народу у вироблені століттями форми. Стара культура і культ індивідуалізму виробили серед нашого люду товариські форми, що декуди нагадують еспанські та загалом двірські. Сусідство і вплив міст і інших центрів "культури" поспували цей мужичий церемоніал дещо, та його ще можна віднайти на величезних просторах нашої землі в повнім розцвіті. Велика делікатність, чемність та уважливість, щоб другого не вразити, є головним змістом товариських форм у нашого мужика, так відмінних від грубоватих форм польського селянства, зіпсованих міськими впливами. Ще більша різниця від Великороса, який по своїй вдачі поводитьься або як суворий деспот або як покірний раб.

Відношення українського народу до віри теж оригінальні і відмінні від сусідних народів. Українцями важна суть віри, він її глибоко відчуває й шанує. Обряди для него маловажні. Томуто й нема ні сліду якоїнебудь ворожнечі між Українцями різних вір чи обрядів: православними, уніятами, католиками і т.в. Зі старої культури та пошанівку однинці виходить теж велика толеранція для чужих вір, якої не бачимо ні у Поляків ні у Москалів. Таксамо Українець все рівнодушно відноситься і відноситься до різних сект та розколів. У Поляків та Москалів сектантство цвіло й цвіте, у Українців появилася одна штунда, тай то яко вислід змисковщення церкви, а не якоїсь обрядової формалістики.

Найгярніше і найвище зазначається вартість української лядової культури в народній устній словесности. Висока філософія українського народу найшла свій вислів в сотнях тисяч на-

родних пословиць, приказок і притч, якими не може повеличатись простонародня культура ніякого другого народу Європи. В них відбилася неначе в зеркалі велика душа нашого народу і поклалась уся його життєва мудрість. Гуманність, автономізм, народоправство, вільнодумне стремління до правди й справедливости, мрійливий ідеалізм, високорозвита суспільна етика, що не хоче ніяких висискувачів ні висискуваних, посполу з культом індивідуалізму і фізичної активної боротьби за права одиниці ведуть нам в українській життєвій філософії добачати оден з найкращих зразків європейсько-арійської народної думки. Тут лежить основа для збудовання повної національної культури, яка звійшлаб як повновартний товариш у круг західноєвропейських культур.

Таке само високо знісся геній нашого народу в народній поезії й пісні. Починаючи від історичних дум та обрядових пісень, колядок, щедрівок, веснянок, весільних, обжинкових, купалених, козацьких, чумацьких, рекрутських пісень а кінчаючи дрібними пумками, козачками, коломийками то що, всюди бачимо пребогату участь природи, її удуховлення і розуміння, меланхолійність, фантастичну та теплу мрійність, звеличання найвищих і найчистіших почувань людської душі. А що вже сказати про величчя любові вітчизни, роздирачу серце тугу за її бувальщиною, пієтязь хоч не безкритичний для її героїв! В любовних піснях ні сліду сексуалізму, не тілесну красу жінки а душевну вони величають передусім. Навіть у жартобливих, ба сороміцьких піснях повно анакреонтичної грації. А при тім що за краса слова, яка сила, яка глибина почування, яка згідність змісту з формою! Прямо вірити не хочеться, що цей чорний, забідований, тількима століттями злиднів мучений люд міг таку безліч перлин правдивої поезії розкотити по нещасній своїй землиці!

Своєрідність народної поетичної творчости дозволяє так-

само як і інші прояви культури пізнати величезну різницю між ~~українським~~ українським а московським народом. Московські народні пісні бідніші і скількістю і різнородністю, і формою, і змістом. Участь природи в них мізерна, фантазія то рветься до надприродних меж то сходить на igrayku, матеріялістичні цілі, розбишцтво, руїна, величаються немов святеці, індивідуалізм поборується всіми способами, розуміння любови зміслове, жартобливі та сороміцькі пісні погані. Польська народня словесність дивно вбога й сіра.

Як народня поезія так і народня музика Українців куди превешчає музику всіх сусідних народів і відрізняється від неї дуже видатно. Музикальність і співлюбивість Українців дадуть порівнятись хибань до таких же прикмет Італійців. Польська народня музика таксамо дуже вбога як і поезія і має виключно веселий дуровий характер. Московська народня музика має крім дурових ще й багато мольових елементів. Однак вони зівсім відмінні від українських, або безмежно сумовиті або безжурно веселі. Всюди пробивається живлова великочертність і могутність. Різниці в характері мелодій так великі, що не треба аж знавця, щоби відразу пізнати, чи якась мелодія українська чи московська.

Людове мистецтво, хоч виразно приналежне до балкансько карпатського культурного круга, стоїть у нашого народа зівсім оригінально і значно вище як у сусідних народів. Останки давного людowego малярства ще живі на лівобічній Україні, різьбарство на дереві дійшло до високоартистичного розвитку у Гуцулів (Шкрібляк, Мегединюк і дд.). Та ^вскрізь по цілій Україні проявляється великий хист нашого народа до мистецтва. Кілько то великих талантів вишло з нашого простолідина й або змарнувалось, або пішло служити чужині. Найголовніша галузь української штуки це орнаментика. Вона уявляє собов два основні типи: геометричний

з перехрещуванням простих та ломаних ліній і ростинний, що користується частинами рослин: листем, квітками, білами. У мережках, вишивках, тканях, Герданах, кораликових роботах, писанках, бачимо таку естетичну гру ліній і красок, що хоч кожна з них несподівана чи ярка, та цілість дуже гармонійно ділає на зір. Тут виступає на зверх ще одна дуже замітна прикмета українського льодового мистецтва, прикмета яку рідко мож зустрітати: Не одне традиційність творить суть нашого льодового мистецтва, посполу з нею виступає індивідуальна свобода, яка відбивається дуже оригінально у кожному творі льодового мистецтва пр.примінює орнамент до вигляду й черт особи і т.и. У Москалів орнаментика стоїть значно нижше; вона опирається на звіринних мотивах та цілих предметах пр. дерева, хати, цілі рослини і т.д. і на великім замилуванні до ярих пестрих красок так зложених. що аж хапають за очі. У Поляків льодова орнаментика не розвита, що до красок то вони кохаються в паяких красках та небогатыох, звичайно лучать сьня з червоноу.

На конець ще кілька слів про звичаї, обичаї та обряди. І на цім полі український льд богаший від своїх сусідів, дорівнують йому хибань лиш Білорусьми. Ціле житте українського мужика таке бідне й зміденне, а прецінь овіяне чаром поетичних і глибоких значіннем звичаїв та вірувань від коляски до гробу. Родини, хрестини, весілле, смерть, все звязані з ріжними дуже багатими обрядами, головноу українське весілле, таке багате обрядами і піснями, таке відмінне в цілій сути від московського чи польського. Цілий рік Українця становить цикль свят, з котрими звязана безліч обрядів, що походять ще з передхристиянських часів. Подібні обряди зустрічаємо у Білорусів, деякі також у Поляків (коляда, купальні вогні), зате у Москалів нема тут сливе ніяких подібностей до Українців. Зовсім незнані їм ні коляди ні "богата

кутя", ні щедрий вечір ні щедрівка, ні "голодна кутя" й Мясопуст, ні весняні свята з веснянками, ні Пр, ні Русалчин великдень, ні Купало, ні обжинки, ні Андрія чи Катерина. Ціла суть української народної метафізики вповні чужа Москалям з їх типовими пересудами а майже зівсім чужа Полякам. Лиш з Білорусинами є значна аналогія.

Наведеного думав досить, щоби ясною стала повна оригінальність і окремішність української лядової культури. Перейдім тепер до короткого огляду культурного стану нашої інтелігенції.

Інтелігентські культурні стремління на Україні дуже старі. Вони зайшли дуже далеко вже за часів старої київської держави і встигли переробити чужі впливи й лядову основу дуже гарно й оригінально на полі так будівництва й малярства як і на полі літератури й науки. Татарське лихоліття цю стару "руську" культуру знищило, доконала її Польща й звела її останки на за-костеніння. Декілька разів розганялись українські інтелігенти XVII. і XVIII. в. до творення нової української культури та польська й потім російська державна рація потрафили ці зривки здержати аж до другої половини XIX. століття. Тому теперішній стан української інтелігентської культури дуже сумний. Українська інтелігенція загалом дуже ще нечисленна. Ледви одно століття минуло, від коли вона пробудилася знову до життя. Розуміється тільки в руках інтелігенції кожного народу лежить розвиток національної культури в найширшій значінню цього слова. Придивімся що на цім полі наша інтелігенція зробила.

Україна належить в цілості до сфери впливів т.н. європейської культури. Ця культура розширилася з культурних центрів западної Європи на територію Українців і всіх їх сусідів: Поляків, Москалів, Білорусинів, Чехів, Малярів, Румунів. Кождий з тих народів прийняв в більшій чи меншій розмірі матеріяльну

культуру западно європейську та примінив духову культуру до своїх питомостей.

Українці на жаль ще не нашли собі (подібно як Білорусини) шляху, на котрім самостійно ^змоглиб розвивати питому національну культуру. Вони хитаються до тепер між культурами польською і російською. Вислідк дуже погані. Можна сказати, що серед української інтелігенції типові Українці це виїмки. Все проче це культурно Поляки або Москалі, що лише говорять по українськи. Будова української національної культури є тому що йно в початках, правда надійних та не дуже то ще певних.

Такий стан є дуже сумний і приносить Україні необчислєнні шкоди. Передусім в області матеріальної культури, бо вона у обох народів, що служать звичайно взірцями для Українців, дуже неповна. Господарство, гірняцтво, промисел, торговля, лучба стоять у Поляків богато низше як в західній Європі. Ще в більшій мірі можна це сказати про Москалів, котрі на багатьох полях матеріальної культури сходять на пародію культурного народу, хоч мають таку величну державну організацію. Не дивниця тому, що матеріальна культура стоїть на Україні так низько. З другої сторони для кожного інтелігента Українця повинно стати ясно, що підойм розвитку матеріальної культури треба шукати не у безпосередних сусідів, як до тепер водиться, а прямо в західній Європі, висилаючи тудя на студії інжинірів, промисловців, купців, господарів. Високо-культурний чеський нарід повинен на цім полі служити нам світлим взором.

На полі умової культури входять на Україні в гру головню лиш впливи польські і російські. Мадярські й румунські впливи мають тільки невеличкий обсяг (Закарпатте, Буковина, по части Бєсарабія).

Польська умова культура цуже висока. може повеличатись пв-

же багатом літературом, знатном науком і sztukом, притім дуже виробленими (на французський лад) життєвими формами. Впливи польської культури на Українців обмежуються майже виключно на західну Україну, зате було вони тут аж до найновіших часів дуже сильні, доперва в останних роках змаліли. Колись ціла Україна, головнок правобічна, підлягала цілими віками впливам польської культури.

В польській умовій культурі є дві прикмети, що безоглядно заслуговує на наслідуванне у нас. Це її національно-патріотична закраска, горяча діяльна любов до свого народу, його бувальщини і будуччини. Тому польська порозборова література й штука повинна бути для нашої світлим взірцем напрямів і почувань. Друга прикета це те, що Поляки дуже доцільно шукають культурних взірців у західній Европі, з осібна на науковому й літературному полі. Ця прикета теж варта наслідування. Та поза своєю патріотичністю й европейською закраскою польська культура для українського народу не надобиться. Вона аристократична своїм походженням, вдачею і загальним світоглядом, вона відчужена від люду. Мимо всяких старань польська культура не нашла ще тривких звязків з польським простолєдином. Вона виросла понад ним, не на нім, не на його питомій культурі. Взорувати молоду українську культуру вповні на польській значилоб відривати її від народного кореня взагалі. Що таке для української культури неможливе, пізнали Українці вже сотню літ тому назад.

Російська культура стоїть матеріально, як вже сказано, дуже низько, та на умовім полі вона має дуже богату літературу, значну науку і високо розвите мистецтво. З цього боку вона стоїть нерівно вище польської культури. Крім цього російська культура стоїть серед культур інших народів Европи вповні відокремлено й виробляється вже на вповні самостійну галузь людської куль-

тури так сказатиб євразійську, на європейсько арійську. Експанзійна й ассіміляційна сила російської культури дуже велика. Таке само її протівенство до західноєвропейської культури, так богато разів акцентоване репрезентантами російської культури, зростає з дня на день.

Похід російської культури на Україну доволі давний, від другої половини XVII.в. Та зразу трудно було її стати твердим могом серед вищекультурних Українців. Навпаки Українці були аж у XVIII. вік носителями культури в Московщині. Та поволі віднесени змінились і відвернулись. Українська культура, згноблена занепада, російська навпаки швидко розрослась і в XIX.віці заборвала всю українську інтелігенцію в межах давної Росії вводячи в кров і кість ледви чи не кожного тамоннього інтелігента. Револуція 1917.і дд. років поруч із реакцією проти політичної влади викликала реакцію теж і проти культурного впливу Росії на Україні. Та поза новіністичні викирки проти "азіатизма", "варварства" і т.н. справа не вишла й російська культура й передусім російський спосіб думання й ділання памуєть і далі серед 9/10 частей української інтелігенції.

Все це становить велику небезпеку для розвитку молодой української культури. Бо коли Росія заборє культурно Україну на постійне, то пропала вся самостійність українського живла і його чудова мова спаде на правду до ряду маріцій чи й "маргонів", його політичні змагання до ряду "крамол". Це квантитаивна небезпека російської культури. Ще більша небезпека квалітативна.

Російська культура це типова культура народу-колоніста на межі двох великих культурних кругів. Вона зложена тільки в малій часті з праславянських і староруських основ. Тим сильніший є вплив фінського живла, довговічного монгольсько татарсько-

го сусідства й панування й расової фінсько монгольської примішки. Великороси поміж усіма європейськими народами (не виключаючи Іспанців і Португальців) найбільш консеквентно пішли шляхом асимиляції чужорасового живла. Тому їх культура цілком нова і в своїй цілій концепції відмінна від сучасноєвропейської "арійської" культури. Європейський вплив (від XVIII.віку) обмежився лише до самих зовнішностей; загальний характер російської культури сучасноєвразійський, відвернений від Заходу, звернений на Схід. Супроти західноєвропейської "гнилої" культури ставиться російська культура й то саме устами найкращих своїх представників не то вже критично а просто ворожо. Усему Заходови вона протиставляє Росію, твердо вірить, що Москва стане третім Римом, що є великим післанництвом російського народу колись стати першим народом володарем у світі й учасливити весь людський рід заведенням нової культури й нового ладу в загалі.

Російська культура таксамо великочертна й великопростірна як російська держава. Дотеперішні успіхи її експансії серед усіх "іногородців" давньої Росії, не виключаючи таких Поляків чи Німців, віщують російській культурі величезну світову будуччину. Та для українського народу російська культура означає заперечення усіх культурних ідеалів, які є так у кращих західноєвропейських культурах як і в етнологічній культурі українського простолюддя, на якій прецінь мусимо будувати нашу повну національну культуру. На місце європейської й простонародно-української гуманности висуває російська культура безоглядну державну рацію, на місце автономізму централізм, на місце народоправства абсолюттистичну олігархію, на місце вільномудного стремління до правди й справедливости безкритичну релігійну чи суспільну догму, на місце ідеалізму й суспільної етики грубий реалізм і бездушний егалітаризм, на місце культу індивідуалізму культ колек-

тивізму, на місце активізму євразійський феталізм. Як бачимо російська культура заперечує всі без винятку головні основи українського простонародного світогляду.

Не диво тому, що російська культура все заражувала й заражує Українців погубним національним індіферентизмом. Російська культура універсальна, прикробна до найбільшої в світі держави, навіть від московського простолюдня вповні відчужена. Народ її не творив, інтелігенція творила її понад народом. Російської культурою вихованій інтелігент навіть від московського простолюдня неказано далекий не то від українського. Тому то й праця для народу йому не під спомогу. Пирвати український люд на дорогу суспільного, економічного, політичного поступу не зможе ніколи інтелігенція, перейнята московською культурою. Остання російська й українська революція дали на цім полі найкращі докази.

Дальша некористь для нас прикмета російської культури це її визначна зівнішність. Під тоненькою верствою покосту західноєвропейських форм криється неєвропейська дійсність. Вона на кождім кроці визирає з під цивілізованої оболонки у кожного чоловіка російського культурного типу. Зверхні форми інтелігента російської культури разять уважливого українського простолюдня може й так само як зверхні форми московського мужика чи босяка. Та зівнішність російської культури не обмежується на формах. Ще гірше стоїть справа зі змістом. Пр. російська наука, хоч має багато світлик імен навіть єуторосійських, стоїть далеко позаду німецької, англійської чи французької і то мимо величезного багатства орудників. Все в науці робиться тут переважно на ефект, без методу, тож не дивниця, що виходять всьди фетальні прогалини. Ось возьмім вме не пр. філософів а хочби нашу науку - географію. Нема майже року, щоб російський уряд не вислав якої великої научної

експедиції до Азії чи під бігун, кожда видає великі томи здобутків, а тут тимчасом пр. форми поверхні найлядніщих та найкультурніщих частин європейської Росії є ледви в головних обрисах знамі. Найліпшу географію Росії написав Француз Рєкля, новішої дійсно наукової географії Росії зовсім нема. Нарисови Краснова цього титулу ніяк признати не можна, бо його автор видно зівсім не знає новішої методи географії; тим менше належиться цей титул многотомовому збірникови під редакцією Семіонова.

Ще виразніше виступає зівнішність російської культури в kwestіях суспільних та політиці. Оба ці напрями людської думки стали останними часами дуже модні в російській суспільности. Але яка пропасть ділить на цім полі культурних Європейців від Росіян! В Європі тези суспільних наук чи політики є більше чи менше вислідами життя, їх приміюється до життя і відноситься до них дуже критично. В Росії тези суспільних наук чи політики є якимсь відірваними від життя догматами, над котрими російські інтелігенти ХХ-го. віку диспутують цілком так самісеенько як їх предки диспутували перед пару століттями над сугубим чи тригубим "аллялуя", над тим чи має бути "рожденна не сотворенна", чи казати "Господи помилуй" чи "О Господи помилуй", чи хреститися трема чи двома пальцями і т.д. Тоді бач були в моді релігійні, нині є суспільні справи. А діємо життя суспільне й політичне йде зівсім не залежно від головених фраз і загальників. Як фатально відбилася ця перейнята українськов інтелігентів зівнішність на будуванні нової української державности, всі знаємо аж надто добре.

Зівнішність є дуже поганим дарунком для кожної культури, з особня так молодой як українська. Зі зівнішностей російської культури може найбільш погубна моральна розвезеність у половім життє. Вона обхопила все російське культурне середовище не від

нині, а слідше було ще за старомосковських часів. Росіянам вона нічого не шкодила й не шкодить, подібно як старокультурним народам Азії. Серед української інтелігенції, яка приймила російську культуру, зробив дотичний російський вплив великі спустошення.

Наведеного думав вистане, щоб доказати, що московська культура прямо погубна для українського народу. Це не значить немовби то вона сама по собі була лиха чи безвартісна. Навпаки - вона імпонує своєю величністю, євразійським оригінальністю й доцільністю, вона може бути для московського народу могутнім орудником у його борні за світову владу. Та для українського народу, при його суто європейській, ~~європейській~~ індивідуалістичній вдачі, прийняття московської культури булоби смертельним отруєм. Колиб навіть український народ і пережив такий експеримент (що не правдоподібно), то зіставби на віки мученим прихвостнем московської нації.

До тогож такий експеримент нам зівсім непотрібний. Або скажім собі вразно: ми є Українці, народ самостійний та окремішний від Москалів і будуймо свою молоду культуру зовсім самостійно, або скажім собі : ми є Малороси, одна з віток великого руського народу і його високої культури і тоді кладімся супокійно на славно звісній фортеці "українській печі". Бож тоді навіть над розвитком нашої мови нема чого працювати. А третій евентуальности нема!

Томуто лиш непереможному впливови російської школи та російського міського середовища а не якісь ідейности можна приписати цю сумну обставину. Що багато Українців інтелігентів так захоплюється російським культуром й пересаджує її на український ґрунт. Як безконечно низші ті інтелігенти від українського мужика, що і над Тихим океаном не міняє своєї питомої укра-

їнської мужицької культури на московську, заслугувачи собі у Москалів на згідну, але в наших очах дуже похвальну оцінку: "хохолъ вездѣ хохолъ"!

Коли отже хочемо остати й бути дійсно самостійною нацією, то лишається для української культури лиш одна дорога: йти крок за кроком вперед стежками захадноєвропейської культури, шукати критично взірців у Німців, Англіїців, Скандинавів. А цілий цей розвиток оперти на величній основі нашої високої протонародної культури. Не глядім на заражених московщиною Українців, що каляють власне гніздо, порівнувачи нашу лядову поезію чи орнаментуку з культурою Кафрів, а нашого протолюдина зовуть страшною чорною масою, що має затопити "поступову" сіль української землі, а придивімся яким неказаним пістимом отружають дісно культурні народи нужденні останки своїх лядових культур! Тих пару звичаїв чи пересудів, тих декілька пісень! Які ми в своїй бідності багатші від них!

Та ми цього не видимо. Український народ сказав устами Котляревського перед сотнею літ А. Відкрив бач перший діамант на своїй дорозі - рідну мову. На жаль не найшовся ще такий, що сказавби таксамо могуче Б, відкривши спосіб використання скарбів рідної культури і заставивши до цього використання весь на- рід. Цей "апостол правди і науки", хоч мав деяких предтеч, на жаль ще не прийшов. Однак багато вже є людей на Україні, що згодяться зі мною в отсій думці: Українська протонародна культура так багата, що розвинувши всі в ній укриті зароди і доповнивши її критично з чистих джерел захадно-європейської культури, може український на- рід добути собі повну всенациональну культуру таксамо своєрідну і таксамо високу серед інших великих європейських культур, як є протонародна українська культура серед інших протонародних.

Українська культура не може й не повинна ставити собі таких великочортних світовладних цілей як російська. Та вона може принести сучасноєвропейським культурам величезну кількість великих цінностей, так цілком нових як і забутих іншими європейськими народами, яким не пощастило вдержати у себе староарійського культурного добра так гарно й так багато як українському народови. Хто зна чи саме Українцям не судилось принести відродження старіючійся європейській культурі?

XLIV. ЧУЖІ НАРОДИ НА УКРАЇНІ.

З чисел помічених у XXXVII. главі бачимо, що на суцільній території українського народу живе коло 15 мільонів людей иншої народности (поверх 28 %).

В суцільних територіях західноєвропейських народів такого не буває. Вікова еволюція ассимільувала там чужі елементи майже вповні. В Осередній Європі процес ассиміляції ще так далеко не поступив, там зустрічаємо вза значнічі відсотки чужої примішки. В давній конгресовій Польщі вони доходили теж до 28 %. В цілій Східній Європі й на Балканському півострові великі відсотки чужої примішки є нормальним явищем - вислідом незавершеної ще антропогеографічної еволюції. З осібна на Україні значна висота чужої примішки не може нас дивувати. Український народ остає від довгих століть під владов чужинців, які систематично скріпляли свої ради колонізацією (Росіяне, Поляки). Крім цього переважна часть лугової і вся степова полоса України по довгих віках татарського лихоліття заселялась поглядно недавно й під орудов російського уряду, який тут поселявав так Великоросів, як Румунів, Німців, Греків, Болгар і т.и. Крім цього на

степях південної України, на Криму й Кавказі остало ще дещо з давних їх мешканців Туркотатарського, монгольського й кавказько-понтійського походження.

Найбільш численними поміж чужими народами на Україні є Великороси (до 6 1/2 мільона, поверх 12 %). Між Великоросами України тільки невеличкий відсоток творять дійсні Великороси-колоністи (в значній частині розколоністи). Вони розсіяні етнографічними островами так по північній (Чернігівщина, Слобожанщина) як і по південній Україні (Херсонщина, Катеринославщина, Таврія і т.д.). Корінними Великоросами мож назвати теж багато міського населення, головню урядовців, купців, робітників, що як наплавний рухомий елемент прибули на Україну. Всі майже останні Великороси, вчислені статистиком, це зрусифіковані Українці, Німці, Поляки і т.н., що з опортуністичних зглядів причисляють себе до пануючої державної народности. Вони то й разом із зрусифікованими що до мови Жидами надають городам і деяким місточкам України зверхній російський покій. Їх становище вельми скріплює придавлюючий вплив великоруського елемента в політичній, суспільній, культурній і економічній життю України в останніх двох століттях.

Цілоком окремішнє становище займає (національно) великоруське живло в Донщині, Кубанщині й Терщині. З імени великоруські частини козацьких військ цих областей є в дійсності таксамо або й більше українські (по походженню, мові, звичаях і т.д.) як великоруські. Головно це відноситься до низово донських і кубанських козаків.

Другий чисельно чужий нарід на Україні це Жиди (до 4 мільони, 7.5 %). Вони розсипані по цілій Україні, яко переважно міське торговельне ~~населення~~ й (у частині) промислове населення. Лівобіч Дніпра їх число нагло зменчається, щоби на південно-східній за-донській і підкавказькій Україні зійти до мініма.

Жидів України, як у прочім усіх Жидів Східної Європи треба вважати без сумніву самостійним і окремим народом. І то хоч вони на території давньої російської імперії прийняли (на зверх бодай) російську мову й культуру і примінилися аналогічно на Закарпатті до Мадярів, у Галичині до Поляків, на Буковині до Румунів. Тим не менше Жиди становлять дуже одноцільну й високо солідарну національну одиницю серед населення України, яка попри негативні сторони має теж багато позитивних вартостей.

Третім у черзі чужих народів України є Поляки (біля 1 1/2 мільона, до 3 %). Вони розміщені по містах, етнографічних островах і в розсіпку переважно по правобічній Україні, на скільки вона колись належала до давньої польської держави. Найбільше наплавного польського елемента мають західні межові землі України: Холмщина й Галичина, багато менше Волинь, Буковина, Поділля, Київщина. На східній Україні спадає відсоток Поляків до мініма. Польське живло держиться головно міст і великих земських маєтків та в промислі, торгівлі, серед урядництва його теж багато й тому вплив його великий не тільки в цих українських землях, що знаходяться в займанщині нової польської держави але й поза її межами.

Четверте місце по численности займають Німці (до 1 мільона, близько 2 %). Цікаве, що їх відсоток більший у давній російській Україні як у давній австроугорській. Найбільшу скількість Німців виказують процентово українська частина Бессарабії, Волинь, Таврія, Буковина, Херсонщина, Холмщина й Катеринославщина, між повітми акерманський, холмський і луцький. Німці на Україні це переважно хлібороби, колоністи й великі землевласники. По містах їх небагато.

Туркотатари (понад 1/2 мільона, до 1 %,) доходять до найвищих відсоткових чисел на Криму (Таврія 13·8 %) де творять пр. в ялтинському повіті абсолютну більшість. Крім того живуть вони

більшими гуртами в Терщині, Кубанщині (Карачай), Катеринославщині (пов. Маріупіль) і південній Бессарабії (Акерманські Турки). Споріднені з ними расою Кіргізи і Кімляки українського Півдня Кавказя (Ставропільщина 4·4 % і 2·6 %).

Румунів (до 1,2 мільйона, 0·8 %) найбільше в Бессарабії, на Буковині і Херсонщині. Це майже виключно селяне-колоністи. Найбільші відсотки вони досягають у повітах: тираспільським, хотинським, акерманським і ананійським.

Болгари (до 200000), виключно колоністи-хлібороби і огородники, живуть головно в акерманському і бердянському повіті, меншими гуртками в тираспільському і одеському.

Греки (140000) сконцентровані хліборобськими оселями головно в Катеринославщині (Маріупільським пов.) і на Кубанщині, як купці вони розсіяні по цілому чорноморському побережжі.

Вірмени (поверх 50000), головно купці і промисловці розсіяні широко по всій південній Україні, головно в Донщині (Нахичевань), Ставропільщині і Кубанщині.

Чехи (поверх 38000), живуть головно як хліборобські колоністи на Волині (найбільше в дубенському повіті) і розсіяні по більших містах України як ремісники і купці. Словаки (13000), розміщені етнографічними острівцями при західних межах Закарпаття.

Черкеси (28000), вдержались ще в Кубанщині (Катеринодарський повіт), деякі останки інших кавказько-понтійських племен в Кубанщині, Терщині і Чорноморщині.

Дуже малими гуртками і розсіпкою живуть, головно по городах України тех представники західноєвропейських націй: Італійці, Англійці, Французи. Та їх число дуже маленьке. В цім і лежить не послідня причина, чому Україна і український нарід так мало знані в Західній Європі.

Мимо поглядно значної численности ніяких з чужих народів України не розпоряджає більшими просторами суцільної території. Навіть Великороси Харківщини чи Таврії розсіпані незначними простором етнографічними островами. Таксамо втратили, головне в останніх роках суцільність своєї території Кримські Татари.

XLV. УКРАЇНСЬКИЙ НАРІД А УКРАЇНСЬКА ЗЕМЛЯ.

Загальні замітки. Географічне положення.

Від старинного лікаря Гіпократ^а й географа Страбона дуже багато говорено в науці про звязь природи краю з його населенням. Для антропоцентричних географів ця звязь мала бути в загалі головним питанням усього землезнання. Варен, Монтескіє, Юм, Кант, Гердер, Ріттер і його школа, Векль ось головні імена, що вляжуться з дослідями звязи природи краю з його населенням. Та цього по суті природописного питання не зміг розв'язати ні давніші географи, ні інші учені з історичним і філельогічним образованием та антропоцентричним способом думання. Дперва від коли Географія стала природописною наукою, могла вона з ліпшим успіхом узятись до досліджування впливу землі на Чоловіка. І тепер ще ці досліді ще йно в початках, та дали вже доволі значні результати. З тисячів ниток, що вляжуть нарід з його рідною землею знаємо бодай десятки. Початки стисло наукових дослідів на цім полі вляжуться й тут з іменем Гумбольдта, потім же по довгій перерві з іменем Кірхгоффа, Рекля, Рацеля, Ріхтгофена, Брюна і и. З осібна твори Рацеля становлять на цій царині епоху. Він примінив у дотичних своїх дослідях єдино доцільну аналітичну методу.

При досліджуванні взаємин між землею й чоловіком мусимо на кожному кроці пам'ятати, що найтісніші взаємини з землею поверхнею мають поміж усіми сторонами й ділянками людського життя селитьби й лучба. Та з селитьбами й лучбовою влягається така безліч ділянок людського життя, які всі при тім також без посередно більше чи менше звязані з природою краю, що при досліджуванні взаємин між землею та народом України доцільніше буде виходити від поодиноких фізично-географічних категорій і досліджувати їх антропогеографічне значіння.

Завдання наше тим трудніше, що дотеперішня українська історіографія, хоч це в деякій мірі було її обов'язком, на цім полі нічого не зробила. Тому то слідує стрічки не можуть уважатись чим иншим як тільки пробним першим начерком взаємин поміж землею й народом України.

Географічне положення це може найважливіший природний чинник в антропогеографічному розвитку України. Воно поклало нашу вітчизну на найдальший південний схід Європи, в безпосереднє сусідство Середньої й посередньої (Кавказ, Чорне море) Передньої Азії. Зв'яз з середземноморським світом є посередня та легка. На заході граничить Україна з балканським кругом держав і народів і з Середньою Європою (Угорщина, Чехословаччина, Польща) на півночі з Білоруссю а далі на сході з Московщиною й Каспієм. Нинішнє географічне положення Української землі є те саме що перед тисячею літ і більше. Коли правдиві теорії учених (*Schrader* и.), котрі вітчизну Арійців шукають у південній частині східної Європи, себто на Україні, коли праві ці учені (*Niederle* и.), що праїтчину Славян бачуть на землях правобіч Дніпра й Одри, то Українців треба вважати споконвічними автохтонами їхньої землі. І границі українського народу нині майже ті самі, що перед тисячею літ. Лише на заході втратила Україна на постійне деякі давні свої простори

в користь польської території.

Північна границя зглядом Білорусинів, зазначена споконвіку величезними лісами і багнами, оставала здавен давна мабуть без ніяких змін. Натомість північна границя України на схід від Дніпра, східна і полуднева границя, підлягали протягом минулого тисячліття величезним переминам.

Головна суть географічного положення України це його крайність. Вже в сірій старині була Україна видатною межовою країною поміж культурним передноазійським гуртом народів і держав та варварською ще тоді Европою й Середньою Азією. Росіяні по Україні останки передмикенської культури є нікими свідками живих культурних зносин населення території України з цивілізаціями Орієнту (Халдея, Ассирія, Сирія, М.Азія, Египет і т.д.). Фенікійські факторії в другому тисячлітті до Христа на південних берегах України це повна аналогія до нинішніх англійських чи нідерландських факторій на берегах Нової Гінеї.

Таксамо визначно крайною, межовою землею була Україна для грецької культури й орієнтальної політичної думки в першій тисячлітті до Христа, коли крізь Україну йшли кочові навали Кімерійців і Скитів, коли грецькі колюні вкрили густим рядом північні береги Чорного моря й перський король Дарій, пізнавши величезне значіння України для Передноазійських державно політичних відносин, хотів своїм походом на Скитів включити Україну в політично географічну систему Передньої Азії. Тя не судилось йому довершити того діла. Україна ще довго остала політично поза межами старинного культурного світа, та в економічне життя класичної старинности вона ввійшла як межава земля цивілізації, багата в хліб, рибу, невольника, віск і т.д. Крайною землею тодішнього цивілізованого світа остала Україна теж у греко-латинських і римських часах, хоч значні простори її півдня бу-

ли втягнені навіть у політичну систему геленістичну й римську (Дакія, Боспоранська держава).

Окrajне положення України ще яркіше виступає в світлі по-нурих огнів великої мандрівки народів. По давно забутих кочових лихоліттях сірої давнини, починається у IV. столітті нашої ери нове кочове лихоліття України від жовтошкірих турко-фінсько-мон-Гольських номадів. Перша філя, що зрушила з посад теж світову римську імперію була гунська, за нею слідували аварська, малярська, хозарська, печенізька, половецька.....

У проміжках цих навал, у вчасньому середньовіччі, головню під культурними впливами середземноморського культурного круга, якого виразником є тоді Византия, починає розвивати своє молоде політичне й культурне життя українська нація.

Окrajне положення України мало без сумніву значні позитивні впливи на цей розвитковий процес. Воно пособило швидкому опанованню цілого північного чорноморського заплілля нашими предками Антями. В VI. столітті воно було завершене. Від цього часу мусить український нарід білш як тисячу літ сам нести на собі всю страшну вагу окrajного географічного положення України.

Це окrajне положення дуже пособило теж повстанню першого історичного українського державного твору. Витворена комбінацією лучби, торгівлі й війни староукраїнська київська держава дуже скоро показала, теж завдяки географічному положенню, величезну експанзію і добула пановання майже над цілою східною Європою. Як далеко сягало тоді південноруське племя - предок українського народу, не знаємо докладн^о, треба однак припускати, що на-полудне сягнула київська держава, а з нею і староукраїнське племя по устя Дунаю, Чорне море і Кавказ, де на північній Підкавказ^ь була його провінція Тьмуторокань.

Географічне положення було дуже важним моментом для старо-

української держави. Сусідство середземноморського й передньо-азійського світу дало їй великі позитивні політичні й культурні вартости. Таксамо дуже багато дало їй положення на сухопутних шляхах з Європи в Китай і Індію. Та дуже швидко показало свою непереможну силу теж географічне положення України на пограниччі кочової Середньої Азії. Зі середньо-азійських степів, сего ровища турко-монгольських кочевих орд, крізь уральські ворота народів приходили на Україну безпереривною чергою орди кочівників і засновували на степах південно східної України свої держави, звичайно ефемерні та страшні своєю розгоновою силою. Найбільший український завойовник Святослав розбив був слабші орди (Хозарів і Болгарів), та найшов кінець в борбі з сильнішою, Володимир, також ~~фiрiфiрi~~ визначний завойовник, мусів битися з кочівниками під мурами власної столиці. Ці боротьби з кочівниками, що зачалися ще заки Україна вийшла на історичну арену, продовжались від тепер аж до кінця XVIII. віка з різним щастем. То перемогала українська сторона, українська колонізація йшла на південь і схід, та укріплялась над Чорним морем, то перемогали кочівники і границя України пяталась на північ і захід. Не помагали ряди фортець і граничні вали, будовані київськими князями на південно-східній границі. По упадку київської держави під ударами непереможних полчищ Дзінгіса й Батия й розборі Галицької держави загрибучими сусідами стали вплири кочової ~~фiрiфiрi~~ Азії ще сильнішими. В часах найсильнішого розвитку татарських набігів (XV. і XVI. в.) ціле Задніпрє стояло пустарою а на правобережній Україні Київ, Камянець, Львів були ледви на граничними твердинями, ціле Подніпрє, Побожє¹ Поділля стояло майже пусткою, в вічній тревозі перед набігами. Тоді українська територія обмежувалась на Поліссє, Підляше, Волинь, Галичину, з останніх земель залишались лише дрібні окрайки постійно засе-

леними. Ці хитання і флюктуації українських границь не мають ніякої аналогії в історії Європи і доказують найліпше, в як тяжких обставинах приходилося жити українському народови.

Сусідство кочевої Азії зівсім обезсилило другий елемент географічного положення України - сусідство Чорного моря. Воно було спосібне дати Україні дуже багато. Чорне море зближало Україну найбільше з усіх європейських земель до Візантії, найбільшого культурного осередка Європи в середніх віках. Ці зглядно короткі хвилі, коли Україна могла без більших перешкод від кочівників оставати в тісних взаєминах з Візантією, дали Україні величезні культурні користи. Широким руслом поплила культура так матеріальна як духовна на Україну, так що від XI-го до XIII-го віку вона була без сумніву найкультурніша поміж славянськими державами і дорівнювала майже усім захадноєвропейським державам цивілізацією. Під багатьома зглядами перевищила тоді Україна й західну Європу, тодішній Київ чи Галич переростав о голову тодішній Париж чи Лондон і величиною, і багатством, і торговельним значінням.

Однак взаємини з морем і Візантією, так сильні в X.віці, ставали для України що раз трудніші супроти що раз сильнішого напору кочевих орд. Кочівники перервали теж нитку торговельної лучби, що тяглась Україною в Китай і Індію. Вкінці прийшло татарське лихоліття. Воно найліпше показало величезне значінне географічного положення України. Українська держава мусіла перша здержувати східню навалу, по невдачі перша Україна облилась морем крови, доптана стопом азійського кочівника. Правда сильний опір України спинив татарську навалу і лиш Україні має завдячувати Европа, що не спіткала її тасама судьба що Азію, котру підбили в трех четвертинах тісамі Монголи. Українська держава, перенісши свій центр до Галича й Володимира, ще ціле одно сто-

літте боролася з Татарами але вкінці не змогла остоятись. Її нищили Татари, на борбу з ними треба було зуживати всю енергію, рівночасно західні і північні сусіди: Угри, Поляки, Литовці за плечима України могли свобідно розвиватись і росли в силу. Вкінці впала й галицько володимирська держава, а решта України пішла під угорське, польське й литовське панованне. Люблинська унія 1569. року віддала сливе всю Україну під владу Польщі. Це все наслідки географічного положення України на межах Європи і Азії.

Ще довго по втраті державности тривали сумні наслідки географічного положення України. Постійні татарські і турецькі набіги ще більш її руйнували, мільони цвіту нашого народу, забрані в яскр, мусіли ще довгі століття бути цю живучою струєю, що піддержувала щораз миршавіючий орієнтальний світ. Однак невдовзі по втраті державности почало географічне положення ^{теж} додатно впливати на Україну. Географічне положення wraz з иншими природними чинниками було одною з головних причин витворення українського козацтва. Яке було його значінне для України не буду розводитись, вистарчить сказати, що воно одно охоронило Українців як нарід перед цілковитим загибінням, бо відновило їх національну гордість і сотворило нову самостійницько-державну традицію.

Перемінивши цілу південну й східню Україну в типову граничну пустару, татарське лиходітте приневолило дуже значну пайку українського народу жити твердим життям вічно зоружених пограничників, які використовували природні багатства небезпечного пограниччя. З цієї пограничної людности й виїшла українська козацька організація.

Козацтво яко продукт географічного положення, находить аналогію хіба тільки в північно-американських лісових і сте-

пових пограничниках, що йшли в передній сторожі тамошньої європейської колонізації. І то аналогію слабу та неповну, бо американські пограничники ніколи не спромоглися на політичне значіння. Порівнювати наше козацтво з донським, волжанським чи уральським, або з австроугорськими пограничниками теж не ялося. Українське козацтво, хоч було тільки вислідом нещасливого географічного положення України, та захищувало її багато краще від кочового ляхоліття як Польща й швидко стало народною міліцією України. Воно вже в XVI. віці репрезентувало визвольні самостійно державницькі змагання цілого українського народу й довело вкінці до воскресення української державности в формі Гетьманства. Гетьманщина обіймала ще правда ледви половину тодішньої України, але творила черен, довкола котрого могла вирости велика самостійна Україна. Уже не вся вина географічних обставин, що вона не виросла й самостійність, потім автономія Гетьманщини зівсім упала.

Від кінцевих десятиліть XVIII. віку географічне положення України на порозі двох частин світа стає з некорисного знов корисним. Переважно українськими силами розторошує Россія нарешті чорноморських кочевиків. Цей факт має величезне значіння для України. Відтепер починається цей величезний та тихий колонізаційний рух українського народу на схід, південний схід і полудня. Цей рух протягом одного століття збільшив українську територію більш ніж у двох. Україна знов сягнула і то мирним путем до усть Дунаю, до Чорного моря, Кавказу, Каспія і долішньої Волги. Все те знов є впливом географічного положення України. В иншій положення не малиб Українці тільки свободних земель до довільної експанзії.

Ця експанзія українського народу ще далеко не скінчилась, але мабуть вже перейшла свою кульмінаційну точку. Тепер емігра-

ція українського елемента все ще дуже велика, та далеко їй до колишньої. Земель так свободних як колись були і так легких до займання, вже не має і масовість переселення мусіла устати.

Тим не менше географічне положення отвиряє світлу будучину будучій українській колонізаційній експансії. Підкавказзе і степові області над долішною Волгою і Уралем є властиво з культурного боку *bonum nullius* (нічье добро). Московська колонізація з кліматичних і інших причин вже на нижньому Поволжі не вдається, тим менше на Підкавказзі, а інших колонізаційних конкурентів задля їх малокультурности й малочисельности Українці не мають чого боятися. Вже тепер Українці становлять на Підкавказзі безоглядну більшість.

Сколонізованне Підкавказзя дає українському народньому живлу основу до колонізаційної експансії в Кавказі й на Закавказзі. Географічне положення цих земель ставляє перед український нарід величезні політично й економічно географічні можливости. Землі, положені в трапезоїді: Кавказ, Суес, наконечник перської затоки творять т. н. черен Передньої Азії, найвизначнішу переходову країну цілого Старого Світа. Всі головні шляхи лучби Евразії й Африки, так морські як сухопутні сходяться тут ув оден велетенський жмут, щоби звідси розійтись промінисто на всі боки по трох частях світа. Поширенне української колонізаційної експансії в цей переважний географічний черен, може мати необчислимі в своїх користях наслідки.

Географічне положення України на порозі Центральної Азії знов дуже видатно пособляє українській колонізації в Туркестані й Середній Азії загалом, а також колонізації Сибіру. Довезним на багато тисяч кілометрів шляхом протягнулись ряди й гурти українських колоній здовж південної границі Сибіру аж за Амур до берегів Японського моря. На цій довезній смузі пов-

стали вже дочерні народи українського національного живла й щораз то загущується число український колоній. Цей напрям колонізації з географічного боку не дуже корисний, бо не достатє йому безпосередньої сполуки з рідним пнем. Та при сприятливих умовах український народ може найти доволі сили, щоби цей покищо несуцільний ряд колоніальних просторів, від Каспія по Тихий океан, перемінити в суцільну смугу української території на тисячі кілометрів довгу, на сотні широку. Перші кроки вже зроблені нашим простолюдном з велитенською, хоч півведомом великочертністю.

Великий колонізаційний рух Українців у ХІХ. столітті, хоч йому треба завдячувати таке розширення української території, мав для української справи з другого боку теж лихі наслідки. Він вичерпував усю енергію українського народу протягом більше як століття і забрав Україні що найрухливіші та найенергічніші одиниці десятками тисяч що року. Наслідком цього руху вся жива сила народу звернулася в оден бік: добувати нові землі та розживатися на них. Через це потерпіла дуже сильно політична думка і культурні змагання Українців як народу.

По мирнім розширенню границь України по Чорне море, воно по довгих століттях знов віданскало своє значіння для нашої території й народу. Правда вже нестало над цим морем культурного сонця Византії, вікове турецьке господарство потопило висококультурні колись береги Чорного моря в багні варварства. Але море все морем і воно дало Україні по кількох століттях в ХІХ. віці перний раз нагоду безпосередньої лучби з широким світом. Правда, Чорне море зачинене і природою і міжнародними договорами, при тім московський уряд, хочачи чи не хочачи спивав належний розвиток плавби на нім. Правда Чорне море лежало майже чотири століття оподалік від головних торговельних

доріг світа. Однак усі ті лихі прикмети Чорного моря почати вже втратили, почасти ще можуть невдовзі, стратити на вазі. По перекопанні Суеської шийки (1869) Середземне море, дотепер сліпа вулиця, стало знов одним із головних шляхів світової лучби. Чорне море це одно із головних відгалужень цього шляху. Вже виринали й виринають плани получити Балтійське море з Чорним через Двину і Дніпро, Чорне море з Каспійським через Манічську заглибину, каналами доступними для морських кораблів. Тим робом замкнення Чорного моря стане багато слабше і саме через Україну підуть два великі мореплавні шляхи. Чорноморська плавба мусить при поступі європеїзації Сходу скорше чи пізніше розвинутих на великі розміри, хочби наслідком великої кількості й ще більшої різnorodности продуктів його побережних земель. Набережне населення українське, все проявляло і проявляє великі мореплавні здібности. Українці становили бодай три четвертини залоги кораблів, так воєнних як торговельних, що плавали по Чорному морі під російською флягою. При зрості народоправного устрою в Росії не вдержаться обмеження, котрі ставить уряд торгівли чорноморській на користь балтійської.

Вкінці великі торговельні шляхи в міру розвитку європеїзації Орієнту починають по довгих століттях перерви знова приближуватись до України. Починають відживати давні великі сухопутні шляхи, що перед тисячу років вели з Європи крізь Україну до Передньої, Середньої, Південної й Східної Азії. Ортодрома, себто найкоротше геометричне получення Західної Європи з Індією переходить саме через Україну: попри Бересть, Київ, Харків, устя Куми. Коли здовж цієї ортодроми буде проведений жмут залізничних і повітряних шляхів і з ним скоординуться теперішні й майбутні водяні шляхи, то тоді Україна дістане першорядне економічне значіння яко переходовий край одного з

найважливіших шляхів лучби на всій землі. Тоді що ймо значінне Дніпра, Дону, Чорного, Азовського й Каспійського моря як бічних галузей і дозовових доріг головного шляху стане величезне.

Кожний розуміє, що тоді й політичне значінне України виросте до небувалих розмірів. Вже дотепер вона була неоціненою посілістю для Росії, лиш її посідання позваляло Росії тяготи-ти до Баялану, Восфору, Передньої Азії, Індії. Коли-ж великі світові шляхи, що колись так підсобили творбі й могутності старої київської держави знов наближаться до границь України й підуть впродовж неї, тоді Україна, що пануватиме над цими шляхами, стане першорядним чинником у світовій економіці й політиці. Посідання української території буде тоді найцін-нішим скарбом і квестією життя для держави, що її тоді посі-датиме. А колиб Україна була тоді самоетійною державою в ет-нографічних границях, то вона відразу сталаб одною з найбіль-ших і наймогутніщих держав цілого світу.

Ще на одну прикмету географічного положення України муси-мо на прикінці звернути увагу. Це її довговікове положення опо-далік культурних центрів. Знаємо яке велике значінне мала для України короткотревада безпосередна лучба з культурною Візан-тією. Лише на цей короткий час дозволила історична судьба Укра-їні зблизька грітись при огнища культури. Вал кочового варвар-ства відділив дуже скоро Україну від цього огнища і коли воно потім погасло, вона опинилась у великій віддалі від усіх куль-турних осередків Європи. Одинока Польща передавала Україні по-середно західноєвропейську культуру. Та хибі польського держав-ного і суспільного ладу не дозволили западній культурі прийнитись там у всій повноті. Тому Україна дуже небогато скористала на цій дорозі з західноєвропейської культури. Московщина аж до XVIII. віку стояла культурно значно нижче від України, а хоч новітні

Росія потім скоро дигнала її і перегнала, то й до нині Україна звідтам славне нічого культурно ~~вона~~ не скористала, бо навіть стратила. Білорусини, Румуни, Словаки, Мадяри теж не були і не є так культурними сусідами, щоб могли видатно причинитись до розвитку української культури. Осідки повної західноєвропейської культури: Німеччина, Франція, Англія, Скандинавія дуже далекі і можуть дотепер лише посередно впливати на Україну. Низький рівень культури на Україні має отже свою головну причину в її географічному положенні.

XLVI. УКРАЇНСЬКИЙ НАРІД А УКРАЇНСЬКА ЗЕМЛЯ.

ПРЯМОВА БУДОВА.

Другий географічний елемент: п р я м о в а б у д о в а має і має так само важний вплив на український нарід як і географічне положення.

Головним чинником в прямій будові України є рішуча перевага рівнин. Низи і плити займають більш як 9/10 простору України. Тих 200 чи 300 метрів це обсяг, поза котрий майже не виходять ріжниці висот на українських землях. Такі малі висотні ріжниці мають для антропогеографічних відносин величезне значіння. Перше знамя таких низових просторів це недостача природних перепон, що могли б творити добрі природні границі. А недостача добрих природних границь тяжко відбивається в історії кожного низового народу. Відбилась она дуже болючо теж і на Українцях. З виїмком Чорного моря, що було колись границею староруської держави і є нині границею українського народу, не мала і не має Україна добрих природних границь. Ні Карпати ні Кавказ вловні, добрих природних границь Україні не да-

вали ні не дають. Межі України все були легко доступні всяким завоювачам і оборона державної самостійності була для України нерівно трудніша як для якого небудь іншого краю Європи. Правда, з другої сторони недостача гірських границь дозволяла розширяти межі держави майже до скочу. Скорий і великий зріст старої київської держави дає тут досконалий примір. Але на жаль з тих самих догідностей скористали потім з багато ліпшим успіхом Татари, Литовці, Поляки, Москалі, зі шкодою для України. Легкість воєнних походів, легкість територіяльних добучей, пригідні дані для розвитку забірних держав - усі ці антропогеографічні прикмети великих рівнин оправдалися дуже видатно в історії українських земель. Питоме для великих низів глочення різних народів переживала й Україна. Від Кіммерійців до Турків і Кимликів кілька то народів пересунулося по її рівнинах!

В теперішніх часах високорозвитої луби, коли техніка може побороти сливе всі труднощі терену, природні перепони втрачали багато на вартости, отже й лихі прикмети низів зглядно аменчились. Правда, стратегічно й тепер Україна трудна до оборони і противник, що заатакував би пр. Україну від півночи чи сходу, поставив би її в дуже небезпечне становище. Однак так само без природної охорони є від віків пр. східна і західна границя Німеччини, північно східна Франції і т.д. Їхнім народам і державностям приносила ця відкритість границь багато нещастя. Та вона тим більше скріпляла внутрішню силу народів і держав, патріотизм, організаційний змісл, енергію відпорности. Свого часу (X. і XVII. вік) відкритість границь України насталила українську народню могутність. Може насталить її й у будуччині!

Поза тим стратегічним моментом уявляють українські низини і плити майже самі вигоди. Брак тяжко переходних ~~історичних~~ природних границь довкола України все облегчував міграцію й ек-

спанзів українського народу. Тим робом дуже легко зросла українська територія від кінця ^{XVIII} віка в двос і розширяється без труднощів щораз далше.

На вишень з огляду на недостачу природних границь має низовий характер України антропогеографічне значіння. Загальний брак видатних внаєсінь серед просторів України все пособляв дуже легкій лучбі поміж найдальшими її точками. Проведення шляхів не зустрічало на Україні славе ніяких перепон і можна було вести їх прямолінійно. В нинішніх часах битих шляхів, залізниць, воздушної плавоби, це велика і важна прикмета українських земель, котрої на жаль дотепер як слід не використано. Во залізничі шляхи України заложені для чужих позаукраїнських центрів, без огляду на природні центри України. Наслідком цього не приносять гперішні шляхи на Україні таких користей для лучби, які моглиб приносити.

Дальшою головною ціхою усіх, отже й українських низів є їх велика одностайність. Ця одностайність витворєє одностайність життєвих условин і дає українському народові велику одностайність в його заняттях, звичаях, мові і т.п. Типи будівель, народної ноші, так різнородні на малих просторах пр.у Німеччині, простираються на Україні на сотки тисяч квадратних кілометрів з дуже незначними місцевими відміннями. Низовий, одностайний характер України пособляв також до певної міри незмінному переходу давних звичаїв через довгі століття і повільному розвитку культури. Во брак природних противенств на українській території викликавав недостачу внутрішніх противенств серед її населення, противенств, що ебогачують здібність і характер цілости нації. А тим самим робив брак головних підойм до розвитку і поступу, котрих повно на просторах середущої та західної Європи, менших і біднійших природою. Меланхо-

літність і байдужність, типові прикмети низинних народів, споконвіку були прикметами й Українців, а ті прикмети зовсім не пособляли позитивному культурному розвитку. Дотерва нинішні часи легкої дучби можуть у значній мірі обезсилити такі впливи однастайности будовам поверхні українських земель.

Одначе далеко не всі типові прикмети низової нації мають Українці. Хибує їм передусім і все хибувала здібність до розвитку централізації і за нею йдучої великої політичної сили, одним словом здібність до творення державности. Ця питоменність низових народів дуже сильно розвита у Москалів, слабше у Поляків, була все дуже слаба у Українців. Українці ніколи не мали і не мають питомого низовим народам видатного нахилу до нівеляції стремління, до спрямовання їх в одну сторону, до підпорядкування своєї індивідуальности інтересам держави. Лише там, де при загальній рівности всіх громадян отвіралося кожному однакове поле до зазначення свого власного я, уміли Українці шанувати державну думку і дуже гарно вводили її в життя. Найліпшим цього приміром є запорозька Січ. Отся обставина й одинока дає надію, що Українці в нинішніх часах народоправства мають дані бути державним народом. Бо тепер державне життя стало таким, яким його хотіли бачити Українці передчасно, сотки літ тому назад.

При великій однастайности українських земель майже занесіміз поземелля має своє вагу. Леткі набрешілози поземелля, ряди горбів, річні долини, навіть багна і сієз заступавать в українській історії яко важні границі, сторони ліній, основи міст і замків, місця захвату, сторони слави і т.д. Майже всяк незначні нерівности як могли на українських степах, відиграли значну роль в історії України.

Антропогеографічне значіння гір України загалом не велике.

Кавказ щойно в останнім столітті став невеликою своєю частиною українським, до Яйли дійшли межі України ще пізніше, а Карпати мимого того, що споконвіку входили в українську територію, займають занадто малу і слабо заселену її частину, щоб могли відгравати значну роль. Однак на малі розміри подібне в Карпатах усі впливи гір на чоловіка.

Постійне ходжаннє в гору чи вділ ставляє значні вимоги до м'язів, легенів і серця. Томуто, як каже Рацель, тіло верховинця закалюється без його волі чи відома. Витривалість і відвага мусять бути прикметою верховинського мисливця, дроворуба, дарабника чи пастуха. Постійне сусідованнє з дівичою природою мало заселених верхів, полонин, лісів розвиває у верховинця второпність, почуттє свободи і самостійности, життє у відосібнених долинах родить велике привязаннє до домівки і рідних сторін взагалі. Усі ці прикмети бачимо виразно у наших Верховинців.

Українські Карпати й дотепер належать до найрідше заселених частин України. Головно із цієї причини вони все були пасивною областю, котру історичне життє оминало. Безсумніву мусіли бути наші Карпати протягом довгих століть майже безлюдні. Історичні рухи обходили карпатську верховину звичайно на північ або на південь, коли-ж відбувалися поперек неї пр.походи Мадярів, Татар, то швидко проходили безлюдну пустару. Задля всего того Карпати не відгравали ніколи зглядом України ролі важного граничного заборолу. Без більших перешкод сягнула галицько володимирська державність за Карпати. Вони не здержували тєх угорської експансії на Галичину.

Гори мають звичайно велике антропогеографічне значіннє ако захист окремих частин народа або й цілих народів чи племен. З того погляду Кавказ із його мозаїкою народців є просто шкільним приміром. Карпати з їх зглядно легким перехідністю

саме на їх українській частині мали під тим зглядом невелике значіння. Вони давали що правда протягом цілих століть захист волоським пастухам, що випасаючи свої отари по усіх карпатських полонинах далеко аж під Татри, полишили по собі незагерті сліди в місцевих назвах гір, рік, долин, сіл. Карпати давали теж захист численним українським утікачам з під ланцинної корони, які творили черен звісних чорногірських опришків. Грабіжництво, питома верховинцям по цілім світі, розвинулось отже як географічна прикмета гір і у нас. Однак ніякий державний зв'язок не вийшов від Карпат. Альпи витворили свою Швейцарію і багато причинились до розвитку Австрії - Карпати, крім принагідного захисту не дали Україні нічого.

На ще одну антропогеографічну прикмету гір мусимо тут звернути увагу. Це загальна біднота їх населення і конечна його експансія. Населення українських Карпат при малій кількості продуктивної цілини уже в половині минулого століття найшлося в скрутнім положенню. Найперше проявилось це у Лемків, потім у Бойків, в останніх десятиліттях у Гуцулів. Вислідом цього скрутного положення була передусім мандрівка за заробітком. Лемки кинулися спершу до малярства, потім до сезонного робітництва при ріллі на долах, в останніх часах до масової зарібкової еміграції до Америки. Бойки спершу промишляли солярством, потім узялись до торгівлі овочами і ведуть її до тепер на значних просторах середньої і східної Європи. Зарібкова еміграція захоплює в останніх часах і їх щораз більше. Гуцули що йно недавно ваялись до сезонного робітництва рільного та до роботи при дереві поза межами власного краю. Їх питомай домашній промисл мігби дати значну поміч, однак зівнішні причини замість піднести його, доводять до занепаду.

Розглядаючи загальний вплив прямої^{ої} будови України на її

нарид, мусимо також застановитись над антропогеографічним значінням геологічного складу. Не годиться його недоцінювати, як дехто робить. Бо в кождім разі від геологічних умовин залежить дуже багато життєвих відносин населення.

Коли морфографічні чинники прямої будови України мали переважно негативне значіння, то вплив геологічних відносин був переважно позитивний. Геологічний склад підлога України має в двох напрямках велике значіння: для промислу й для хліборобства.

Полишаємо зівсім на боці це величезне значіння, яке має геологічний склад і тектоніка посередно через обумовлені ними форми терену. Звернемося лише до вище згаданих безпосередних впливів. На першій місці стоять під нинішню пору безсумніву мінеральні багатства території, бо вони обумовлюють загальний господарчий тип даного краю. Україна, як побачимо нижче, посідає дуже значні засоби різних копалин. Найважливіші в нинішніх часах кладні вугля, заліза, соли, нафти знаходяться на Україні в дуже значних кількостях. З них лише поклади соли мали своє історичне значіння, витворюючи оживлену лучбу і торгівлю вже в староруських часах, потім спричиняючи зріст чумацтва. Інші копалини що йно в останнім столітті дебули собі велике значіння і в багато декого виробили погляд, що Україна може колись стати таким самим промисловим краєм як нині Англія чи Бельгія. Однак оден погляд на карту України поучує нас достаточо, як великий її простір займають багаті ужитними мінералами області, одна година студій вистарчає, щоби зясувати собі, що припаси цих мінералів для дійсної індустріалізації України в тридцять разів за малі. Тоді легко зрозуміємо, що значить геологічний склад. Він засуджує Україну на найдальші часи бути переважно хліборобським краєм, що правда із запорукою гарного розвитку автаркічного промислу в деяких центрах

На теж саме вказує Україні дорогу геологічний характер її ґрунту. Майже три четвертини України лежать в кліматично найкращій чорноземній області східної Європи. Чорнозем, завдяки своїй постійній родючості оден з найцінніших родів ґрунту на світі, робить Україну найбільш родючим краєм усеї Європи. Родючість української землі була мабуть одною з головних основ творби й існування староукраїнської держави, бо підсобляла хліборобству, осілості й загущенню населення. Це була родючість чорнозему, що головню допомогла українському народові пережити всі ці лихоліття, якими навістила його історична судьба, бо давала йому спомогу боде й легко прохарчуватись. Коли український нарід не тільки пережив усі історичні катастрофи своєї історії але й залишився другим що до числа славянським народом, то це треба приписати не на послідньому місці родючій землі його батьківщини.

Не дивно тому, що Українці були споконвіку і до нині є переважно хліборобським народом. Велика природна прикмета України - родючість чорнозему мусить і на дальшу будучність бути її головним багатством. Невдовзі її значінне зросте ще сильно. Великі простори екстензивної продукції збіжжя на землі: американські прерії й пампаси, австралійські окраїні степи і т.д. дійшли вже до апогея своєї продуктивної сили. Вони дуже швидко мусять перейти до інтензивного господарства, так для них трудного і тоді значінне українського чорнозему, який задержує від тисячліть свою велику родючість мусить стати багато більше як нині, коли Україна всетаки є одним з головних центрів збіжевої продукції на світі.

Родючість української землі мала однак попри свої добрі сторони й неодну лиху. Мов земля обіцяна принаджувала вона споконвіку чужинців чи як завоївників чи як кольтоністів з їх

бідніших природою земель. Родючість принесла Україні безліч лиха і нещастя — українська земля все лише малу частину своїх плодів віддавала рідним дітям. І дотепер нечисленні чужинці забирають найбільшу пайку богатих плодів України. Їїм рідні діти зі своїх кровей і потом зрошених загонів ледви тільки можуть зібрати, щоби не вмирати з голоду і то лиш в добрих роках. Слід згадати й другу лиху сторону родючости України. Буйність землі здавна зродила у нашого народа байдужність і недбайливість в її управі. Правда Українець ліпший хлібороб від Білорусина, Москаля, Румуна, Татарина. Але від віків він звик спускатись на буйність рідної землі й остав далеко поза поступовими хліборобами середньої і западньої Європи. Старі хліборобські пережитки і способи держаться у нас з великою тривкістю, а ту землі стало вкінці обмаль і треба до її оброблювання взятись инакше як діди — прадіди робили, щоби використати її як слід і надолужити поглядне зменченне культурної площі.

Геологічний склад підлога України відбився також на її будинках та шляхах. Будинки чоловіка все обусловлені підложем і тому хати ліплені глиною і криті соломом є до нині типовою домівкою Українця. Доперва в останніх часах починає і по селах розповсюджуватися цегляна будова з черепяним дахом. Кам'яні будівлі на Україні ніколи не були первісні і прийшли сюда з вищою культурою. Причини цьому треба шукати не в недостатці будівельного каміння. Під грубою кривлею сукромого ґрунту є він всюди на Україні і то в знаменитій якості. Однак багатство глини вказувало все блищу і легчу дорогу до ліплянок. Навіть ця дрібниця мала свій і то переважний наслідок. Староруські міста склалися переважно з деревляних і ліплених домів, а укріплені були земляними валами з частоколом або ліпленими городнями. Муровані дома і міські окружні мурі були рідкі. Ця обставина спричинила

швидкий упадок старих українських міст навіть під напором кочівників. Не впалаби так скоро українська держава, колиб була засіяна сильно укріпленими мурованими містами.

Глибоке чорноземне і глинясте підложе України вплинуло дуже видатно на якість її шляхів. Попри недбайливість держав, котрі володіли Україною, сама природа утруднювала належне мощення шляхів. Каміння лежало глибоко під глиною, ніхто його не ломив на інший ужиток, трудно було потрапити на думку мощення шляхів камінням. Навіть у нинішніх часах спорудження добрих доріг в Україні не легке. Приміром на Поліссі, Підляші, Слобожанщині, на чорноморському низу, прямо нема доброго матеріалу до мощення доріг.

XLVII. ГІДРОГРАФІЯ І КЛІМАТ У ВЗАЄМИНАХ З ЧОЛОВІКОМ.

Розглянувши впливи пологої і прямої будови України, перейдім до антропогеографічного значіння українських вод.

Про значіння Чорного моря я вже згадував при пологій будові України. Воно бувало в тісній сполуці з українським народом в староруських і козацьких часах, однак через недостаток доброго розвитку берега, добрих пристаней і островів не встигли Українці стати типовим мореплавним народом мимо доказаних великих здібностей в цім напрямі.

Невеликий простір Чорного моря, таксамо як його замкненість не пособляли розвитку мореплавства. З одної сторони велика бурхливість і небезпечність бурей (задля близости берегів) відстрашували від плавби, хоча знов закалювали моряків на небезпеки. З другої сторони малий простір моря позволяв вдовольнятися малими суднами. В хвилю погоди вони таксамо служили як великі,

в непевну хвилю оставали в пристани. Це спиновало розвиток мореплавства великими кораблями на велику скалю і великі віддалі. І Українці хоч в деяких періодах своєї історії були дуже добримися моряками, не звязалися до тепер з морем так тісно як інші набережні народи інших морей.

Значно сильніші звязи лучили український народ з ріками його території. Антропогеографічне значінне українських рік виступило в історії України в спосіб типовий для всіх рівнинних країв. Ріки мають антропогеографічне значінне передусім як вигідні дороги. Великі головні ріки України, що уходять в море, головно Дністер і Дніпро мали все характер перехідний, ні то рік ні то морських рукавів. В княжих часах морські кораблі доходили Дністром до Галича, в козацьких часах турецькі галери заганялися за чайками аж під пороги. Для давнішого мореплавства взагалі була мале різниця між морем а рікою. Морські дороги з легкістю продовжувано ріками. На українських землях переводили це найгарніше Варяги. Їх "путь с Варяг в Греки", що став пізніше головною дорогою старої київської держави, йшов від Балтійського до Чорного моря ріками й волоками. Мандрівки Варягів по українській водній сітці мають велике історичне значінне. Бо хоч нині майже певно знаємо, що Варяги не є творцями староруської держави, то однак ніхто не ме відмовляти їм великого значіння при її творбі.

Ріки це природні отже найлекші й найдешевші дороги. Іменно для широкопростірних земель, як північно-американські З'єднані держави, Сибір, Росія, Україна значінне рік як шляхів є величезне. Ріки лучать народи. Дністер і Дніпро лучили Україну з морем і культурною Византією, з цілим світом середземноморської і орієнтальної культури. Дніпро своєю сильно розгалуженою водною сіткою лучив Україну з Польщею, Білою Русією, Московщиною а

посередно з Балтійським морем і північною Європою. Нині по проведеному навіть цих нездалих каналів, що лучать його з Вислою, Німаном і Двиною відграває Дніпро дуже важну роль як артерія, що лучить краї і народи різних типів, різних плодів. А ще світлійша його будучина, коли він стане доступний морським кораблям і сполучить два моря ціпким звеном свого величнього русла. В часах козаччини значна часть українського народу стала прямо річним народом. Життя-буття запоріжської Січи було в цілості звязане з Дніпром - він її захищав, кормив, одягав. Запорожці стали так типовим річним народом, велика ріка стала для них такою життєвою конечністю, що основування иншої Січи було можливе лиш на иншій великій ріці пр. Дунаю, Кубані та всьди не вдавалось. Не диво, що в фантазії українського народу виріс Дніпро на народну святощ.

Дальше антропогеографічне значінне рік лежить в цім, що вони дають напрям богатом народним рухам. Історичні жерела вказують на поширюванне старої київської держави долі Дніпром а галицької долі Дністром і Прутом по устя Дуная. Безсумніву і перше розширенне українського народу мусіло йти вздовж Дністра, Бога, Дніпра на південний схід, бо при всіх згаданих вище хитаннях меж України їх поступ ішов до південного сходу, пняченне на північний захід. Історія XVI-го віку позваляє нам виразно бачити, як перші піоніри нової кольонізації - козаки прямують в степи лінією Дніпра. Хоч це загальник, а таки можна без обиняків сказати, що за українськими ріками весь український нарід спрямувався на південний схід. Ще й дотепер в цю сторону розширяється невпинно українська народня територія.

Природа звязала тим способом Україну виразними напрямми з південним сходом. Однак значні окраїни нашої території: середуща Галичина, Холмщина, Підляше, часть Волині, своїми ріка-

ми направлені на захід і північний захід у балтійську область. Крім цього перехід від чорноморських рік у балтійські дуже легкий: з Дністра в Сян і Буг, з Прип'яті у Вислу і Німан. Ця обставина має першорядне значіння і мала свої наслідки так у минулому, коли західні впливи саме на це українське пограниччя легко переходили, як і в будуччині, коли дотеперішні канали будуть поправлені, а нові проведені. Україна має зі заходом і північчю зівсім не гірші звязи, як зі сходом і творить з гідрографічного огляду дуже важну переходову країну. Старий путь с Варяг в Греки може вже в найближшій будуччині святкувати своє славне воскресіння з усіма своїми економічними й політичними наслідками. Розуміється може ще важніша буде роля "пути с Німцев в Греки".

Зівсім не випадкове є це цікаве явище, що з північним сходом, з Московщиною, не лучать України ніякі гідрографічні вузли. З області Дону лише його верхівя і деякі простори над середнім Доном належать Московщині. Гідрографічна окремішність української території від московської виступає тут у повнім світлі. Московщина має споконвіку інші напрями, інші артерії, інші гідрографічні вузли.

Нинішня географія не вважає рік правдивими добрими природними границями і в супереч історії та етнографії не вірить в їх роздільну силу. І дійсно ріки яко границі не відгравають на Україні ніякої ролі. Навіть обрамлена непрохідними болотами Прип'ять не творить доброї границі України з Білою Руссю, обосторонні етнографічні впливи, ба й границі зівсім її не респектують. Ріки не є взагалі ніякими тривкими перепонами, вони радше лучать як розділюють поодиноких людей і цілі народи. Лиш як хвилева перешкода мають ріки свою стійність у війнах і з тої причини багато української крові потекло українськими ріками в море.

Ще ^{на} одну прикмету українських рік мусить антропогеографія звернути увагу. Українські ріки стремлять концентрично до Чорного моря й розгалужуються неначе велитенський віяр до нутра України. Ця дійсність посполу з обставиною, що Чорне море це одинока добра природна межа України, природописною konieczністю приневолюють український нарід шукати своєї головної політично географічної опори в Чорному морі.

Впливи воздушного океану, що окружає грубезною оболонкою нашу земну кулю, є на весь її органічний світ такі великі й очевидні, що не потрібую довше над ними розводитись і їх існування основно доказувати. Антропогеографічний вплив клімату був мабуть першим впливом природи на чоловіка, що звернув на себе увагу географів. Дуже багато говорено і писано на цю тему і намножено багато всіляких нісенітниць, так що треба бути дуже осторожним при читанню різних ельокубрацій давніших географів і негеографів на цю тему. Доперва в найновіших часах природописно вишколені антропогеографи, головню Рацель, розглянули справу впливу клімату на людей з належитою стислістю.

Двоояким способом впливає клімат на народи. Або безпосередно, себто на їх тіло і духа, або посередно, обусловлюючи умовини життя народів. Бо клімат має велике значіння для положої будови, гидрографії, рістні і звірні крає. А з них знов виходять умовини умовини життя народів. Оба способи впливів, посередний і безпосередний дають разом антропогеографічні вислідь, що проявляються в економічних, суспільних, політичних і и. змаганнях народів і їх державах.

Положеннє України майже таксамо далеке від рівника як від бігуна, на півдечно східних межах Європи, так дуже під кліматичним оглядом упривілесної, дало їй оден з найгарніших кліма-

тів уміреного підсон^Н. Горяче літо дозволяє на видатне використанне землі, сувора зима і загальна змінчивість температури закалює тіло й душу, буйні вітри прочищують атмосферу і вводять рух у природу, скількість опадів, достаточна для рістні, таксамо далека від надміру вожкості западної Європи, як і від надмірної мертвої суні азійських степів. З огляду на загальний вплив клімату України на її нарід, він є досить педібний до впливу клімату западної і середущої Європи. Українці є безсумніву одним з північних народів Європи і доказують це наглядно тим, що не можуть легко заакліматизуватись в тропічному підсоню такої Бразилії чи Аргентини. Там Українці без сумніву гірше можуть приміюватись до клімату як Еспанці, Португальці чи Італійці. Але, думав, ліпше чим Англійці або Скандинавці, бо Українець вже в своїй вітчині звик до довгого і горячого літа. До холодного сибірського клімату привикає Українець теж дуже скоро і легко, бо морози на Україні хоч короткі та тугі і трудніші звичайно до знесення як сибірські - суні, без вітрів. З кліматичного огляду кольонізаторські спосібности Українців повинні бути навіть ліпші як у культурних народів западної чи середущої Європи.

Клімат України, як ми вже в першій частині цієї книжки зазначили, є по цілій великій нашій території, з виїмком південних її ⁰ країн дуже одностайний. Ця одностайність з одної сторони добра, бо причинюється до одноцільности народу, з другої сторони вона непригідна, бо ріжнородність клімату оживляє і прискорює хід історії на данім простері. Бо тоді ріжниці народного характеру і способу життя дають беліч ^в товчків до розвитку і поступу.

Мимо цієї зглядної одностайности, виходять таки значні ріжниці, коли порівнаємо північні окраїни нашої вітчини з полудне-

вими. Україна має в меншій мірі тусаму добру кліматичну прикмету, що Франція, а то перехід уміреного європейського клімату в теплий середземноморський без видатніщих границь. Тим спесобом повстає ріжниця в продуктах, що впливає на розвиток лучби та торговлі.

При описи українського клімату зазначили ме вже вище, що він серед кліматів сусідних областей Європи займає окреме становище. Зараз таки за межами України на півночи і сході обнижується середна річна температура відразу сильно а таксамо й більшає довжина і морозистість зими. Рівняти московський клімат з українським не буде ніхто, сая так ознакомлеши з дійсним станом річей. Мимо цього звісний історик і публіцист Яеруа Бодіс вважає одноцільний клімат одноп з головних причин єдності Росії. "В січни" - пише він - "нераз мож їхати з Астрахану до Архангелська саньми, Азовське і Каспійське море таксамо замерзлі як Біле море або фінський залив, Дніпро таксамо як Двина. Зима вкриває майже кождого реку північ і полудне одноп білою скатертю. Менше дупкі є звязи, що навязує літо, але остає надвишка єднарчих обставин".

Таке може писати хибань чоловік, що не має поняття і про кліматологію і про антропогеографію. На таких премісах може опиратися хіба той, що апріорно, задалегідь обдумав собі якийсь загальник і хоче за всяку ціну доказати його стійність. Бо-ж звісна річ, що така сама зима з її білою скатертю вкриває рівночасно і все Скандінавію, Польщу, по части навіть Німеччину й північну Францію. Мож сливе кождої зими заїхати з Астрахані не то до Архангелська, а до Іркуцка в одну сторону, до Штокгольму в другу, до Парижа в третю. Не лишень Дніпро замерзає, але й Висла, Одра, Лаба навіть деколи й Сена. Колиб узяти сніг і лід як основу єднання, то мало що з Європи остає

би. Бо не в самім снігу й зимовім леді належить шукати признак
єдності клімату, а в загальнім його характері, в єдності всіх
кліматологічних прикмет.

Певно, Україна належить до східно європейської кліматичної
провінції, алеж до неї числяться ще багато інших країв Європи
пр. значні частини Фенноскандії, Молдаву і т.и. а дехто зачи-
слає енди й цілу западну Сибір, Кавказ і Туркестан. Кождий ге-
ограф зрозумів, що така велика кліматична провінція мусить ді-
литись на поменчі області навіть в кліматології, не то вже в
буденнім житті. Кождий російський шванн, навіть не Українець
в роду, сильно відчуває різницю клімату України від петербур-
зького чи московського, у рідкого московського писателя не зу-
стрінемо згадки про благодатний клімат України. А як сильно
відчуває різницю кліматів Українець, коли мусить пробувати на
далекій Московщині! Щож доперва, коли візьмемо справу з науко-
вого кліматологічного боку! Воейков, найбільший кліматолог
Росії, звертає виразну увагу на скупість сніжної кривлі на У-
країні, на поглядно високу температуру тепліших періодів зими
і на аномально теплу весну, що виходить з причини, що при сла-
бім засніженню лише невелика скількість тепла потрібна на стоп-
лення снігу. Сніжна кривля Польщі чи східної Німеччини нерівно
подібніша до московської як українська. Дальше ізотерми зими
саме на Україні переходять з напрямку *N-S* на напрям *NW-SE*
Ізотерма тижвової московської зими (січень -9° чи -10°) зівсім
мине межі України. Певне Дніпро чи Дністер мають той сам лід
ще й Волга або Двіна. Але тут ходить головно о час замерзлости.
Двіна стоїть під льодом 190 день, Волга 160, Дніпро на Україні
лише 80 - 100 день, Дністер 70. Даж величезні різниці. Ще біль-
ші різниці між українським а московським кліматом вийдуть, коли
порівнуватимемо довготу зими, чи там часу пригідного до робіт

поза хатю. Цей час виносить в Московщині ледви дещо більше як чотири місяці, на Україні найменше шість і пів місяця, на південній Україні й девять. Такі різниці відгравають величезну роль в житті населення. Пора зимового замкнення і конечної майже безадільности меншає в двох. Боротьба з холодом приймає на Україні форми зближені до западно-європейських, тим часом в Московщині вже бачимо деякі полярні прикмети в зимовім житті населення. Українська зима не гнітить, не пригноблює чоловіка, не замучує його нудьгою а стальть тіло в борбі з морозом і дає йому відпочинок по літніх спеках. Зимова пора - пора найінтензивнішого товариського життя серед українського народа, пора колядок, щедрівок, вечериць, досвітків...

Українська весна, тепла і соняшна, цілком инакше впливає на Українця, як холодна, вохка московська чи польська на Москаля чи Поляка. Соняшність українського клімату, погідність українського неба витворили в Українця супокійну, погідну вдачу. Нема в него цієї веселости, що питома південним народам в порівнанню до північних. Тут навпаки Великорос чи Поляк веселіщою вдачею як меланхолійний, флегматичний Українець, живіці, леккі в пожиттє, свовільніці. Не Українці а саме Великороси й Поляки співубігаються о назву Французів Півночи чи Сходу. Це вже витворили расові чинники й сумні історичні обставини. За те меланхолійність українська умірена, погідна, московська екстравагантна, переходить в одчай й пессімізм.

Українське літо й осінь, переважно теплі й погідні, зробили Українця в протиставленні з Великоросом передусім хліборобом. Теплоота цих пір року, близька південно-європейській, дає життю українського народа багато південних цїх. Життє серед природи, використання її органічних скарбів є на Україні куди інтензивніще як в Московщині, Білоруси чи Польщі. В теплих

порах року живе Українець сливе постійно поза хатою. Днем робить на сіножаті, в полі чи огороді, навіть у ночі звичайно спить поза хатою, в stodолі чи повітці або таки в садку чи на подвір'ю. Коли поля далекі від сіл, то значна частина їх населення біває цілими тижнями в полі. Все те південні ціхи життя. Мимо цього не бачимо у нашого народу багатьох питомих основних примет південних народів. Мимо цього Українець більше прив'язаний до хати, до домашнього вогнища як Великорос, він ощадніший і уміреніший, не має "широкої русської" натури. Бачили ми вже, що Українці не мають безжурної, веселої вдачі Великоросів. Так само рухливість думки в них менша як у північників - Москалів чи Поляків. За те глибина думки більша і духові твори українського простолюддя значно глибші як московського чи польського. Задумчивість і замкнутість в собі більші в Українців, що живуть на півдні, як у Москалів чи Поляків, що живуть на півночі. Все те наслідки так чистішої арійської крові як і сумних історичних відносин. В однім хибань оправдують Українці своє південне пробування - в значніших здібностях і загально великим умовім обдарованню. На це мусить згодитись усякий безсторонній обсерватор, що український мужик, цей майже однокий типовий репрезентант нашої нації, своїми природними здібностями перевищує усіх своїх сусідів.

Ліньство і слабкість волі, приметні полудневим народам у порівнянні з північними теж не розвилась типово серед Українців. Значна нерас байдужність українська є радше витвором історичних обставин як клімату і природи краю взагалі. Хибань одну родо-чість чорнозему можна б тут винуватити, бо надія на неї майже ніколи не заводять і байдужности сприяє. Зате п'ятьсот років татарського лихоліття могло дійсно витворити байдужність. Чого тут було напружатись, коли леда хвиля прийде орда й забере чи спалить усе?

Мимо цієї, так сказати еволюційно дідичної байдужности не мож Українцям приписувати лінивства, питомого південним народам. Хлібороби вони кращі як усі їх суєди, хиба що тамті завели у себе поступове газдівство (приміром пруські Поляки), домашній промисл з мистецького боку теж найгарніше розвятий у Українців. А на зарібковій еміграції український робітник прямо пошукуваний і заробляє досконало. Український косар куди більше пошукуваний і ліпше плачений як великоруський. Він працює на позір поволі, та методично й добуває результати не раз багато кращі як навіть німецький хлібороб. Про це безліч разів пересвідчилися німецькі підприємці, що zatrudнювали українських сезонних робітників. Український кольтоніст швидко загосподарується й на такім безвістві, де великоруський гине з голоду або втікає.

Таксамо слабкість волі не є питомою прикметою Українців яко ніби південного народу. Витривала борба українського народу з кочовою Азією, принципіальне вороже становище супроти ісламу (ніякий із сусідуючих з Ісламом народів не дав йому так малого числа прозелитів як український!), витворення такої організації як була козацька взагалі а запорізька спеціально, добуття другої державности по триста роках неволі, нове пробудження в ХІХ. віці серед так прикрих ба й ворожих обставин, величезна кольтонізація, збудовання 1917 - 19 нової третьої державности й оборона її, все те промовляє радше за великою енергійністю як за слабкістю волі. Певне, у нашого ладу, пригнобленого тількисотлітною неволею, укривається питома енергія і сила волі під шкаралущею байдужности і рівнодушности ба й рабства, а нашу інтелігенцію ослабляє в її енергії погубний вплив чужих культур. Однак згадані вище обставини докажуть наглядно, що в українському народі спочиває величезна скількість енергії

та сили волі, лиш дотепер належить не азисканой.

Ще одна справа вляється з кліматичними впливами. Досить утертий є у всіляких соціологів, історіозофів і старших антропогеографів загальник, що все північні народи даної кліматичної полоси закладають держави і приходять яко заборці, що підбивають південні народи. Германі підбили римську державу, північні Французи оснували французську, північні Еспанці еспанську, північні Італійці італійську, північні Німці зєднали Німеччину. Аж проситьсє цей загальник, щоби його примінити до східної Європи. Північні "Русси" полудневих "возсєднали" природноє конечність історії - це треба приймати Українцєві яко конечну судьбу і не пручатись. І багато Українцїв так філософус.

Тимчасом цей загальник, як і багато інших, є неправдивий. Українці, як ми саме бачили, не мають супроти Великоросів ніяких таких прикмет, які має звичайно південний нарід супроти свого північного сусіда. Хід думок саме наведеного загальника бувби тільки тоді правильний, колиб гострість великоруського клімату була без порівняння більша як українського. Так не є. Бо клімат України, хоч лагідніший як московський є все таки занадто континентальний, щоби можна було говорити про його розніжюющий вплив. Як можна називати Українцїв розніжненим південним народом, коли зима в Київі холодніша як у Гаммерфєсті, Стокгольмі, Християнії а навіть у такій Одесі холодніша як у Лондоні, Берліні, Відні, Кракові. Правда російська держава панус нині на Вкраїні, але-ж нинішня російська держава це парість староукраїнської київської держави. Українська держава підбила, державно зорганізувала, навіть по части сколюнізувала московську територію і дала їй династію, Староукраїнська, київська державна традиція дала пізнішій російській державі майже весь престіж, яким ця розпоряджала. Лише татарське

лихолітте спиноло розвиток України і пособляючи рівночасно розвиткови Московщини, дало їй цю перевагу над Україною, котрою й досі користується Росія. Навіть Гетьманщини Росія не завоввала а поволі задавила.

Тому з нашого огляду впливів клімату на український нарід виходить, що Українців годі числити до т. н. полудневих народів. Українці мають усі прикмети народів північної уміреної полоси, народів, що є репрезентантами нинішньої європейської культури. Зріст свідомости і просвіти безсумніву зробить Українців рівновартними членами рідні культурних народів Європи — природа краю своїм впливом дала їм до цього всі потрібні дані.

XLVIII. АНТРОПОГЕОГРАФІЧНІ ВПЛИВИ РІСТНІ Й ЗВІРНІ.

Кінчаючи наше розглядання впливів української землі на український нарід, присвятім дещо уваги антропогеографічному значінню ростинного й звіринного світа України. Флора й фауна краю, будучи вислідом чотирох головних географічних елементів: положення, різьби поземелля, гидрографії та клімату, є заразом головною основою істновання населення і обусловлює його спосіб життя безпосередно нерівно сильніше як котрийнебудь инший географічний чинник.

Для переважно рівнинного народу яким є Українці, значінне рістні й звірні є спеціально велике.

З ростинногеографічного опису України в першій частині книжки побачить кождий читач, що наша територія ділиться на дві головні області: лісову та лугово степову. Гірські ростинні формації займають дуже маленьку частинку нашої території.

Навіть серед самих Українців широко панує погляд, що вони

б. степовим народом. Вороги Українців не раз представляли їх очам Європи як напів кочевих, некультурних степовиків, що своїм зростом і розвитком загрожують культурним цінностям Європи. Ці погляди, хоч оперті з одної сторони на великій ролі, яку відгравав степ в нашій історії а хочби в наших піснях, з другої сторони на неспірнім факті, що нинішня Україна в більше як трох четвертинах лежить в лугово степовій полосі східної Європи, таке не мають правди за собою. Бо вистарчить оден погляд на вегетаційну карту Європи, а всякий побачить, що "стара" Україна себто споконвічна сутоукраїнська територія лежить майже в цілості в лісовій полосі. Отже: Закарпатте, Галичина, Холмщина, Підляше, Полісся, Волинь, майже ціла Київщина та Чернігівщина. Лише півданно східні окраїни цих історичних територій сягають в лугову полосу. Чисто степова полоса і переважна більшість переходової лугової полоси це простори, що лише хвилино було державно-українськими. Дійсно українськими вони стали доперва через колонізацію останніх століть.

Були отже Українці споконвіку лісовим та луговим народом - в часті степовим зробила їх доперва остання колонізаційна експансія. І як нині не можна звати Англіїців чи північних Американців степовими народами, за те що сколонізували американські прерії і в них нині сидять, так не можна вважати Українців степовим народом лиш за те, що сколонізували східноєвропейські степи.

На степ а ліс і луг питомі для Українця ростинні формації. На окраїнах і полянах лісової полоси, на змежних частях лугової, де хліборобство зустрічало принагідні розвиткові умови й лучба була легка, виріс завязок київської держави. Розширяючись, обняла вона передусім лісові області України, степові підбила пізніше і держалась в них непевно і коротко. Другий центр укра-

Гнізького історичного життя - галицько-воднянська дрихта, вкростає також у лісовій полосі України. Третій центр - козацький привязаний теж не до степової а до лугової полеся України. Навіть найдалше в степи посушений осередок українського історичного життя - запорожська Січ, була своїм існуванням зв'язана з Великим Лугом і іншими надричними лісами диких полей.

Видатне замилування українського народу до хліборобства, від найдавніших часів аж до тепер, теж промовляє за лісовим характером народу, хоч і як декому здавалося таке давнім висказом. Бо хоч степ спевидно найліпше надається до культури зернових трав, хоч нині головні центри збіжжєвої продукції світа припадають саме на степові країни прерій, пампасів, східно-європейських степів, то треба одно пам'ятати: ніде на цілій землі степи не виховали хліборобського народу. Навен степовий нарід ніде й ніколи не брався до хліборобства сам зі себе, донерва лісові чи інші народи мусила степовиків учити рільництва. Ледви під напором твердої konieczности бралися степовики до хліборобства, та ніколи воно не перейшло в їх кров і кість. Хліборобська так сказати ексеклюзивність українського народу просто виключає його степове походження й характер.

Яка велика ^{була} роля лісової полеся в історії України, я згадував уже в першій частині книжки. Тут виступала захистна роля лісів у цілій повноті. Лиш українським лісам завдячує український нарід перебуття татарського лихоліття. Вони були захистом народу, в лісову полосу відтягалося населення із загрожених коцівниками лугово степових окраїн, щоби потім при догідній хвилі знов висунутись в степи. Київської української держави ліси не могли врятувати бо саме найважливіші центри цієї держави лежали на окраїнах лісів і в луговій полесі. Нарід зміг захватись у ліс - держава ні, тому мусила власти. Країні вигляди на вдер-

жання мала галицько володимирська держава, положена глибше в лісах, найкращі можда тоді суздальсько московська держава, за далеко віддалена від чорноморських степів для того, щоби Татари могли взяти її під свою безпосередню владу. Захист лісів був одним із зародків нинішньої могутности Росії.

Українські ліси мали в історії також велике значіння як границі. Загально звісна в антропогеографії є здібність лісів до творення границь народів на низших ступінях культури. І на Україні ця прикмета лісів виразно виступає. Ліси північно-українського Полісся мали дуже значний вплив на розмежування староруських племен і відділюючи широкою, трудною до переходу, половою південних Русів від західних і північних, значно поспособили творбі трох нинішніх східнославянських народностей: української, білоруської і великоруської. Варто пригадати, що нинішні центри Московщини носили в старину назву Заліся, був Переяслав заліський, Галич заліський, Володимир заліський ітд.

Значіння ліса як границі відбилося дуже сильно також на внутрішній історії України. На тім ступені культури, на котрім була Україна протягом цілих середних і перших століть нових віків, ліси були дуже добрими границями. Ліс роздрібнював народ на дрібні групи, що жили на природних полянах чи вкочерчованих чертиках чи на надрічних лугах, кожда своїм життям. Ліс утруднював лучбу, не позволяв на витворення сильної, централістичної державної організації натомість підсобляв партикуляризмови. Лісовий характер давньої України був головною природною причиною роздрібнення старої київської держави на цю безліч удільних князівств, що вкінці майже зівсім задавила спільну державну думку на старій Україні. Київ не випадково лежить на межах лісової полеси. Разом з іншими причинами й рідше задієння допомогло в своїм часі київському князівству найшвидше розвинути держав-

но, зайняти значніший простір і стати вихідною точкою величезної експансії за Олега, Святослава, Володимира... Пізніше ліс приніс малопростірність політичної думки, у прочім спільну всім державам європейського середовіччя. Та коли Англія, Франція чи Німеччина мали час вийти зі свого партикуляризму, то стара українська держава його не мала. Надто сильне було татарське лихоліття.

Зі своєї первісної території виніс Українець свою велику любов до деревини, любов, що окружає біленькі хати типового українського села свіжою зеленню садів. Зелень, що в ній поринають українські хати, відразу дозволяє відрізнити українське село від московського, що немаче боїться деревини.

Степ не є тому споконвіку рідний Українцеві. Слова пісні: "сте^п широкий, край веселий" склались аж в останніх часах козаччини. Степ був для Українців споконвіку й довгі століття потім цим страшним, загадочним диким полем, звідки що хвиля вилітали мов саранча дикі кочеві орди на Україну. Змагання старої київської держави з кочівниками виразно показують антропогеографи причину невдатности цих борб. Тодішні Українці як лісовики не знали прямо способів поборовання степових орд на степу природнім, чи штучнім своїх власних полей. Дуже поволі привикали Українці до боротьби з кочівниками, дуже поволі на місце піхоти - колись головного черену військової сили України - станула кіннота. (Ще в XVII. віці козацька піхота була по свідоцтву Бопляна краща як козацька кіннота!). Давні Українці не чулися свійсько на степу. Треба було довгої еволюції, заки Українці примінилися до степу. Головним впливом цього примінення було козацтво. Доперва по його витворенню і розрості міг український нарід успішно йти в степову полосу і її колонізувати. Степи однак почали заселяватись на добре доперва при кінці XVIII-го

віку. Тамовні українські селитьби ще й до нині подекуди не позбулися характеру свіжих колоній. Однак на ці степові простори рушила така маса народу і розмножилася на нових землях так сильно, що нині більше як половина Українців живе на степовій полосі, витворюючи тим способом загально розповсюднену ілюзію, що Українці є степовим народом.

Кольонізація степових просторів південної і східної України дуже підсобила приміненню українського народу до степового життя. Це приміненне стало в великій пригоді Українцям, коли вони зайнявши всі ближні простори степів, кинулись до кольонізації Центральної Азії й Південної Сибірі.

Ростинний і звіринний світ, багатий і буйний, дозволив дуже скоро розвинути засібність України, за якою мусіли прийти політична могутність і культурний розвиток. Дуже вчасно дійшла Україна до слави "краю медом і молоком текучого". Ці природні багатства органічного світа мали тим більшу вартість, що не вичерпувалися так скоро і давали тай до тепер дарть населенню нагоду до постійної праці, тривалої діяльності, статочного розвитку. Не є це багатства рівнинних країв, що пособляють безадільности, але багатства скупіщої природи, що вимагають постійного труду, щоб їх добути. Осібні глави цієї книжки будуть присвячені оглядови використування різних природних багатств України її населенням. Тепер обмежуся лишень кількома увагами на цю тему.

Чоловік значно змінив природні відносини рістні і звірні України. Зміни ці не так глибоко сягають як в середущій чи западній Європі, однак таки мають велике антропогеографічне значіння. Лісова полоса України аж занадто проріджена і винищена, культурний хліборобський степ посунувся далеко на північ і захід. Обмежено, донеде-ж майже зівсім винищено різні ростинні породи, натомість заакліматизовано нові. Дєрвісне величезне бо-

багатство дикі звірини на Україні нині зовсім пропало, так що полювання втрапило все значіння. Сильно підупало й рибальство. За те розмножилася під рукою чоловіка всяка домашня звірина. Україна густо засіялася людськими селитьбами, вкрилася сіттю шляхів. Навіть старих городищ, валів, могил, руїн, цих останків давнього життя багато тут зустрінемо.

Усі ті обставини надають Україні прикмети культурної країни. Як побачимо дальше ступінь використання дарів природи на Україні це дуже низький, куди нижчий як в дійсно культурних європейських краях. Мамо цього в Україна без сумніву одним з найбільш одарених природою країв Європи. Дотепер це було одним з найбільш нещасливих України, з усіх сторін простягали чужі народи свої руки до українських багатств і черпали з них повними кошиками.

В руках українського народу в однак повне спроможу, навздоганити саме самому користуватись великими багатствами своєї рідної землі.

XLIX. ЕКОНОМІЧНО ГЕОГРАФІЧНІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ.

Полювання і рибальство.

Економічна географія розсліджує розміщення і взаємини в земельних діях усіх діячів людини на полі продукції, консумції й розділу всього господарського добра так по всій земній поверхні як і в обсязі поодиноких господарських областей (держав, країн, земель і т.к.)

Економічно географічні дослідження творять під теперішній час дуже важку частину антропогеографічних досліджень. Крім теоретичного питання: як населення використовує свою територію — пре-

важного для антропогеографії в загальні, розв'язують економічно-географічні дослідження безліч питань великої практичної ваги, потрібних для економістів, купців, капіталістів, політиків, суспільників ітд. Економічна географія доставляє ґрунтовних даних, на котрих опирається нині економічна й політична екаістенція й експансія великих народів і держав. У нас на жаль нема ще належного зрозуміння для економічно-географічних дослідів. Правда, революція й повстання нової української держави похитали до життя доволі багату економічну літературу, однак вся вона не диво обмежує себе на більші чи менші пайки України (пр. книжка Беценка-Чопівського на 9 давних губерній Росії, багато краща книжка акад. Воблого на офіціальну Радянську Україну). Тимчасом одиноким надійним шляхом для дослідження й представлення економічно географічних відносин України є: виходити від цілої етнографічної України й не дотримуватись хвилевих політичних кордонів, дійсних чи вимріяних.

Дати нині докладний економічно-географічний образ України є дуже трудно, майже неможливо. Україна до війни була поділена між три держави; нині вона поділена між чотири й то так, що владній не творить українська частия окремої політичної території. Наслідком цього урядова статистика держав не могла й не може дати докладного образу економічно-географічних відносин України. До того нинішні відносини на всіх землях України є наслідком війни й революції крайню не нормальні.

Томуто й слідуєчі стрічки не можуть мати претенсії на докладність і повноту. Дуже рідкозвартний матеріал, до того ще й дуже неповний, не дозволяє дійти до баланної докладности й одноцільности. Всі цифрові дані зведені до року 1914. зглядно до безпосередньо попереднього десятиліття й відносяться до максимальної території України.

Україна передусім тим різниться від культурних країв середньої і західної Європи, що її антропогеографічний тип так сказати ще не завершений. Лишень північно-західні "староукраїнські" землі мають достаточне густе населення, цілий південь і схід заселені рідко, навіть дуже рідко. А до повного використання багатств природи навіть на густо заселеній "старій" Україні ще дуже далеко.

Наш економічно-географічний огляд вести мемо тим способом, що будемо поступати від найпервісніших галузей використання природних багатств країни до найбільше скомплікованих і культурно найвищих. Вихвати мемо мір і ваг європейських, метричних, виїмково тільки російських.

Найбільш первісним способом використання території є безперечно польовання і рибальство. Вони відгравали величезну роль тисяч^у літ тому назад. Повні наші літописи згадок про великі звіринні і рибні багатства давньої української території та про велике їх значіння для населення. Вони багато причинялись до економічного добробуту на давній князій Україні. Татарське лихоліття припинило швидке вичерпання цих багатств і ще в XVI-ім та XVII-ім століття Україна дивує чужинців величезним багатством звірини і риби. Польовання і рибальство було одним з головних занять козакувчої пограничної людности України.

Ще до кінцевих десятиліть XVIII-го віку Запорозжя опиралося в значній мірі на звіринних і рибних промислах, занедабувши хліборобство, яке могло було стягнути на запорожські землі густішу людність і дати січовій організації більшу відперну силу.

Нині звіринні промисли не мають в економічному житті України ніякого значіння. Продукційне значіння польовання є майже жадне. Коли в 1906.р. убито в Галичині 500 оленів, до 10000 серв, звиш 2000 диків, до 90000 заяців, звиш 8000 фазанів, 50000 куря-

патоки, 30000 перепелиць, 10000 слуків, 14000 качок, то сучасно в таких густо заселених Чехах убито приміром звиш 800000 зайців, звиш мільон куропаток ітд. Ці цифри свідчать про це, що в Галичині природне звіринне багатство зівсім підупало а не почалося ще штучне плекання дикої звірини в промислових цілях. В Галичині, на Буковині й на Закарпатті полювання вже стало хіба розривком і спортом багатих. Для простолюдина воно звичайно недоступне - хібань незаконною дорогою він добуде часом трохи дичини для власного вжитку чи на продаж. Мисливський монополь "вищих" верстов приносить простолюдинові навіть шкоду, бо спричинює заборону убивання польових шкідників. А дики й олені роблять багато шкоди на Войківщині і Гуцульщині. Для того для простолюдина має більше чим промислове мисливство значінне вибивання шкідної звірини: медведів і вовків, рисів, диких котів. Їх бють дотепер принагідно або на облавах в галицьких, буковинських і колишніх угорських Карпатах нашої території. Лисів убито в Галичині 1906.р. звиш 9000.

Цілком аналогічно як на Західній поставлене мисливство на всій останній Україні. Нігде й тут нема дійсного звіринного промислу на більшу скалю. Навіть на Поліссю мисливство не має форми звіринного промислу і творить хібань бічне зайняття дехого між селянами. Полюють тут на зайців, серн, диків, лосів та на дику пташню, тут ще доволі часту: тетеревів, готурів, орябків, качок, бекасів ітд. На зубрів і бобрів тепер полювати не вільно. Лисів і борсуків стріляють багато, зглядно багато також вовків і медведів.

Волинь вже значно бідніша звірином, ще бідніша Київщина, Поділля, Полтавщина, Харківщина. Всюди тут хіба заяць та лис попадаються стрільцям. В лісах і болотах Чернігівщини дичини дещо більше. Зглядно найбільше значінне має полювання на південній

полосі України, чорноморській і підкавказькій та на Кавказі. Крім серн, зайців, лисів, полюється на східних степах сайгаків, вихухолів, хорських, вовків, в кавказьких горах на зубрів, турів, оленів, медведів, рисів. Степової і водяної птиці: дрохв, стрепетів, куропаток, перепелиць, диких гусей і качок добувають і тепер багато. Збирання яєць водяної птиці дає й дотепер немалый дохід. На Кавказі полюють дотепер багато на фазанів, гірських куропаток, турачів, тетеревів.

Воєнні й революційні роки сильно відбилися на звіринному стані України. Довезені суцільні фронти виполощували звірину на тисячкілометрових просторах, від сливе десяти років не мають значіння ніякі заборонні закони. Зубри Біловезької пуці так як винищені, таксамо лосі, серни, олені, бобрі. Натомість намножилося багато хижої звірні, вовків, галічі.... Гарно вона підкормилася за ці роки українським вольним, окраденим трупом...

Дуже далеко ще Україні до раціональної звіринної господарки, яка моглаб знов заповнити її ліси, стеги, луги й поля звірною й давати народньому господарству великі доходи. Таксамо далеко Україні до природних заборонних парків, так важник не тільки для науки але й для розбудження любови до рідної природи...

Нерівно більше значіння як полювання має на Україні рибальство. Далеко йому що правда до колишнього, однак і до нині воно є ще дещо важним економічним чинником.

Рибний промисел України відбувається в трох реїонах: морським, при устях рік і внутрі суші по ріках, озерах і ставах.

Властиве морське, рибальство на Чорному морі дає поглядно

немного риби, середно лишень 24 1/2 мільонів кілограмів річно. На Чорнім морі здовж берегів Бессарабії, Херсонщини і Тавриї ловиться передусім у великих скількостях біла риба: баламут (скумбрія, макреля), кефаль і хамса (анчоус, сарделя), в менших скількостях камбала, судак, барабуля; й "червона риба": осетр, виз, чечуга, сіврига. "Червона риба" (осетруваті) складає пересічно 10 % улову. Головні місця полюву є на Кинбурнській косі, на острові Тендері, в Каркинитській затоці, коло Тарханкутського рога, коло Евпаторії, Балаклави, Ялти, Судака, Феодозії, Тамані. Ловля ведуть задля її значних коштів великі підприємці, що наймають собі на ціле літо рибальські артели. Однак і дрібне рибальство морське щораз більше зростає. Дрібні рибалки ловлять головню скумбрію, котру потім переважно солять, рідше вудять, а також беруться до лівні дрібних але смачних чорноморських устриць. Ловиться їх коло 1 мільона штук річно.

Участь України в Каспійському морському риболовстві поглядно не велика. Точну продукцію Каспійського морського рибальства при берегах України можна оцінити всетаки на 52 мільони кг. Продукція як бачимо двічі більша чорноморської. Причина цьому лежить у поглядно більшій рибності Каспійського моря і його цілої водної області. Крім цього при берегах Каспія буть річно середно до 130000 Каспійських тюленів.

Нерівно значніші користі як на повнім морі дає рибальство при устьях рік, по лиманях, головню-ж на найбільшій в них - на Озівському морі, та на самих ріках чорноморської області. Річна продукція сягає тут середно до 165 мільонів кілограмів. При устьях Дунаю головним центром рибальства є Вилків, в котрім при кінці XIX-го віку жило 900 родин самостійних рибалок, що звичайно лучилися в артели. Ловляться тут передусім визь-білуги

та інші осетроваті риби, пересічно до 30000 штук річно і до 1/2 міліона чорноморських оселедців.

При устях Дністра, Бога і Дніпра ловиться переважно чисто річна риба: тарань, чехонь, судак, короп. Селедці і осетрові риби відгрававть меншу роль. Тутешні рибалки все зорганізовані або в артілі, де зарібок ділит^{ся} поспільно по рівному між усіх членів, або в "тахви", що їх набирають самі підприємці за умовлену платню. Лівля ведеться тут найрізноморднішими способами, ріжними родами сітей і неводів, "котами", самолівками і т.д. Осередком збуту риби і фабрикації консерв є Одеса. Тутешня лівля дає однак лиш невеликі скількості риби в порівнанню до лівлі на Озівськiм морі, його ріках і лиманах. При кінці XIX-го віку пересічна вартість щорічного улову риби переходила тут міліон рублів, що року ловилось звиш 11 міліонів кильограмів осетрових і інших більших риб та до 7 міліонів штук оселедців. В межах одної Катеринославщини зловлено 1913.р. при Озівських берегах 2257000 Кг. риби, в цім 10 % червоної. Нераз зимом збирається на Озівське море до 70000 рибалок з 20 - 30000 коней та волів. Величезними неводами, нераз на 2 кильометри довгими, ловиться тут величезна скількість судаків, лещів, коропів, сомів, окунів, тарані а також осетрових риб і оселедців. Важні рибальські осередки з великими ледівнями, солильнями і вудальнями є в Азові та Керчи. Члени рибальських артілів походять головно з Полтавщини та Харківщини.

Дуже важним осередком рибальства є теж ріки, лимани й побережа Кубанщини. Річна продукція з початком цього століття сягала тут 25000000 Кг. річно.

Немалу участь беруть Українці також в каспійськiм рибальстві, що дає річно звиш пів міліярда (524.2 міліони) кильограмів риби. Рибалють на Каспiєм українські надволянські та над-

каспійські кольтоністи з Астраханщини і сторонні робітники зі східних українських земель. Столище й уста Тереку давали до 1.6 мільонів кг. риби річно, означити продукційну цифру для прибережної рибної лівлі при українських берегах Каспія поки що неможливо.

Внутрішнє рибальство по ріках, озерах і ставах має дуже невелике значіння. Над Дністром, Дніпром, Прип'яттю, Десном, Сулою, Орелю, Донцем, трапляються ще рибальські артілі, але риба всюди ловиться лиш для місцевої та околичної потреби. Ще лиш на Поліссі рибальство дає деякі користи, пр.в Мозирщині до 40000 рублів річно, в Пинщині лише 3500 рублів. Озеро Князь дає риби річно на 10000 рублів. Українська Галичина продукує річно (1905 - 1914) до 1000000 кільограмів всілякої річної й ставової риби. В 1912.р. дала Київщина на 1094000, Чернигівщина 1191000, Полтавщина 600000 кг. риби. В усіх ріках і ріках чорноморської області добуто 1913.р. до 5740000 кг. річної риби ріжної породи (по 11 % коропа і тарані, 8 % оселедця, 7 % судака, 2 % червоної риби і т.д.) і 4000 кг. ікри. Ці числа без сумніву мінімальні.

Загальну рибну продукцію України можна супроти цих усіх чисел оцінювати в грубому приближенні на 200000000 кг. річно (12.2 мільонів пудів). Для порівняння подамо деякі числа про рибальство дозовної російської держави за 1911.рік:

	Рибна продукція в пудах	Вартість в рублях	Скількисть зайнятих
Прикаспійський район	23167000	66367000	172000
Припонтійський район	4182000	6262000	35000
Європейська Россія	35671000	85231000	263000
Вся імперія	43923000	97155000	296200

Придбавлячись станом рибальства на Україні, не можна по-
вадершатись від сумних думок. Всюди, куди глянеш, ведеться гра-
бізна господарка. Уакі очка сїтей і неводів виловляють навіть
дрібну молоденьку рибку, що продається по пару копійок фунт,
або й по просту викидається геть. Виловляють навіть ікру на ка-
вар. Риба, що йде на терло до рік, лиманів, плавнів теж ловиться.
Не давниця тому, що рибне багатство меншає а рибальство щораз
більше підупадає. Про раціональне годовання риб, про зариблен-
ня рік ніхто не думає. В Галичині ледви почато в цїм напрямі
роботу, але результати дотепер невеликі. А прецінь Україна, ріль-
ничий край, де відпадки з фабрик не затрують води так, як це
буває в переважно промислових краях, моглаб нетяжко відновити
своє давнє славу багатї рибю країни.

Зв'язана з рибальством лївля раків теж не розвита, хоч жи-
дівські підприємці східної Галичини до 1914.р. висилали ціли-
ми вагонами за границю раки, головно з галицького й російсько-
го Поділля. В озерах коло Олешок, на Запорожу теж здавна ло-
виться багато раків. В Олешках навіть сушарня рачних шийок.

Із цього короткого огляду мисливства і рибальства на Укра-
їні бачимо, що ці галузи зайняття українського населення гра-
ють невелику економічну роль. Показує це наглядно також процент
населення, котре займається цими промислами. Він виносить на
колишній російській Україні 0.2 % (в 9-ти черених губерніях
України 0.24 %), на колишній австрійській він ще менчий.

Л. ЛІСОВЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ.

З черги переходимо тепер до другої галузи природного го-
сподарства - до лісництва.

Який є простір лісів на Україні, трудно зівсім докладно сказати без спеціальних дослідів в тім напрямі, з тих самих причин, що утрудняють добуття докладних статистичних даних у всіх інших питаннях дотичних України. Приблизне обчислення загального простору лісів на суцільній українській території дає суму до 13000000 гектарів, значить до 13 % загального простору. Ці числа показують, що Україна належить до ряду бідних лісом країн Європи. Між великими територіями нашої частини світа лиш одна Англія має ще менше ліса бо 4 %, апрочім бідніші лісом від України лиш малі території: Португалія (2.8 %), Нідерланди (8 %), Данія (8.3 %), Греція (9.3 %). Україна стоїть отже на шестім місці від долу. Така стара культурна країна як Франція має 15.8 % ліса, Німеччина 25.9 %, Угорщина 27.4 %, Австрія 32.7 %, Росія 38.8 %. З великих територій світа найбільше зближені до України з огляду на залісненість є Зєднані держави північної Америки з 10.8 % ліса.

Причини зглядної бідноти лісів на Україні йдуть передусім з того, що вона обіймає дуже великі простори лугової й степової пояси Східньої Європи. Покажуть це найліпше процентові числа ліса різних областей України. Области положені в українських підгір'ях і горах мають дотепер найбільший процент лісів. Отже: Закарпатте 50.8 % (633 тис. га.), Буковина 42.5 % (225000 га.), Чорноморщина 48 % (400 т. га.). Далше слідує області пригірської і північної лісової пояси: Полісся 38.2 % (1750 т. га.), Галичина 26.2 % (1460 т. га.), Волинь 25.7 % (1845 т. га.), Холмщина 22.5 % (304 т. га.), вкінці Підляше 14.6 % (800 т. га.). Цілком окремі відносини залісення має Кубанщина. Вона крім сильно залісненого гірського простору обіймає підгірські луки та безлісні степи, процентове число виходить тому невелике - 19.8% (1840 т. га.).

Перехід між лісом а степом зазначають: Київщина (15.2 %, 775 т.га.), Чернігівщина (14.8 %, 774 т.га.), Поділля (9.6 %, 403 т.га.), Харківщина (8.2 %, 447 т.га.). Лугові й степові області України мають ліса дуже маленько: Курщина 5.6 % (101 т.га.), Вороніжчина 7.8 % (243 т.га.), Бессарабія 4.9 % (84 т.га.), Таврія (завдяки лісам Яйли) 5.3 % (320 т.га.), Полтавщина 4.4 % (243 т.га.), Терщина 4.4 % (122 т.га.), Катеринославщина 3.7% (236 т.га.), Донщина 1.1 % (84 т.га.), Херсонщина 1.7 % (116 т.га.), Ставропільщина 0.6 % (32 т.га.), Астраханщина 1.0% (55 т.га.).

Бачимо отже і на цім розміщенню лісів деяку аналогію України і Злучених Держав Північної Америки. Тут степові, там прерійні простори безлісні, тут у Карпатах і на Кавказі, там в Аппалачах і Кордільєрах найбільше лісів, тут і там є лісові рівнинні простори з переходами до степів.

Є ще одна подібність між Україною а Злученими Державами - це безоглядна грабіжна господарка в лісах. Вона й є другою головною причиною малолісности України. Ця грабіжна господарка почалася на добре в XVI-ім віці і триває до нині. Історичні жерела згадують про великі в старину ліси навіть в тих областях України, які тепер дуже вбогі лісом. Звісні в історії Великий Луг на Запоріжжі, Чорний ліс на верхівях Інгула, великі ліси Полтавщини та Харківщини, Деревлянські пуці, величезні ліси Надбузья, Розточчя ітд. ітд. Все те нині або зівсім зникло з лиця землі або перемінилося в нужденні останки, що леда хвиля стануть наконечною жертвою людської нерозумної захланности. Безліч географічних назв виразно вказують на ліси, росіяні по просторах, нині зівсім безлісних, грубезні дубові пні добуваються з дна річок, що нині плавають по ширім степу. В однім п'ятдесятьліттю, в другій половині XIX-го віку, зменчились ліса в Харківщині з 10.9 % на 8.5 %, в Полтавщині з 13 % на

4.7 %, в Чернігівщині з 17.1 % на 15 %. А педологічні дослідження показали, що др. в Полтавському повіті було колись 34 % ліса (коло 1900 р. — 7 %), в Роменському 28 % (9 %), в Лубенському 30% (4 %). Нинішні процентові числа ще менші. Від 1900 до 1914 впадо залісення пр. Київщина з 18 % на 15.2, Поділля з 10.9 % на 9.6 і т. д. Подібні відносини себто знищення ліса панують всюди по Україні. Пр. в Галичині убуло за останнє століття 2000 кв. км. ліса, себто майже 3 % загального простору краю втратило свою лісову кривлю.

Наслідки цієї грабіжної господарки дуже сумні. Я згадував про них уже не раз у першій частині цієї книжки. Однак при низькім ступені польської, російської та української культури сливе ніхто не звертає уваги на ці загально-звісні сумні наслідки: погіршення клімату, то брак води, то повені, яруги-водоріі, яловіння цілини ітд. ітд. І ліси дальше рубавться, з року на рік нарід більше бідує за браком палива та будівельного дерева. Лиш на Подляшші, Поліссі, частині Волини і в пригірських частях Галичини, Буковини, Закарпаття и Кубанщини та Чорноморщини має населення дерева доволі, всюди инде його дуже мало або й зівсім нема, так що при будівлях і топлєнні треба думати про суррогати дерева або платити грубі гроші. Ці три кубічні метри дерева, потрібні пересічному мешканцеві наших земель, лиш для пятої може частини Українців легко доступні.

При тім українські ліси звичайно дуже лихо загосподаровані. Не диво, що гектар німецького ліса дає чотири рази більший дохід як гектар українського. Навіть у колишній австро-угорській часті України дуже небагато фахових лісників (пр. в Галичині 250 на 800), ще гірше є на колишній російській Україні. Через таке передусім ліс належить не прирастат і багато дерева прямо марнується (головно в гірських карпатських і казказь-

ких лісах, де гинуть сотні тисяч кубічних метрів вітрового ло-
му, гадуая і т.д.). В малодієних околицях використовується лі-
сові продукти дуже старанно й ощадно так, що пр. з гектара лі-
са в Полтавщині продукується річно 11.5 кубічного метра, в Ка-
теринославщині 7 кб.м. Однак лише мала часть продукції укра-
їнських лісів дає будівельний матеріал, величезну перевагу і
то головно в малодієних околицях має опалове дерево. Будівель-
ний матеріал в більшій кількості виходить лиш^е з карпатських,
кавказьких і поліських лісів. Вивіз будівельного матеріалу з
Галичини і Буковини доходив на останнім передомі століть до
1 1/2 міліона куб.метрів річно, з Минщини переходив 900000 куб.
метрів. Ціла продукція Галичини вносила 1900.р. 3600000 куб.м.
матеріялового і стільки опалового дерева.

Штучне заліснювання навіть на кошев австрійській Украї-
ні, де воно наказане було законом, не розвивається як слід, ще
менше воно на останній Україні. Простір українських лісів не-
впавно зменчається, замість стояти на мірі або й ^{пр}більшуватись
як це твориться в культурних країнах Європи. А прецінь Україна
є одним із тих країв, де лісова справа є просто життєвим пита-
ням. Бо від відповідного заліснення залежить дуже багато важ-
них природних чинників і то саме на Україні, де клімат є туй
туй на границі посушности. Жерела висихають, ріки міліють, во-
дериї нищать почву - все те повинно застановити економістів,
котрим добро рідного краю лежить на серци. Певно, хибань ігно-
рант схоже заліснювати ширий степ Херсонщини чи Таврії, алеж
на Україні стільки неужитків, що не годяться на ніщо инше ли-
ше на ліс! Навіть у південній Україні можнаб заліснюванням дове-
сти до такої процентової кількості ліса, яка є у Франції. Та
на халь що йно будуче покоління мабуть зрозуміє значінне залі-
снення для економічного добра України.

Восні й революційні часи ще більш розруйнували зруйноване вже лісове господарство України. На просторі Радянської України вирубано від 1916 по 1923. рік 270000. десятин лісу (20% загального простору лісів), засаджено натомість тільки 14000 десятин замість 98000. Тепер ліси займають на Радянській Україні ледви 8 % простору, за те кетчі піски й водорі зросли до 2 мільонів десятин....

У використуванні українських лісів беруть Українці участь переважно лише як робуча сила, грошеві користі йдуть для чужинців, власителів чи підприємців. Скільки лісів, що були до революції власністю селян хліборобів, дуже маленька, навіть у Галичині, де при полагоджанні панщинних сервітутів таки бодай дрібні окривки лісів дістались сільським громадам. Майже всі ліси то була власність великих земельних власників, духовенства та держави так по цей як і по той бік кордону. В 9 черених губерніях України селянам належало тільки 9.1 % лісової площі (4680000 десятин), натомість великим земельним власникам 68.4 %, казни 19.3 %, духовенству й містам 1.5 %, удільних 1.6 %. В Галичині мали сільські громади тільки 15.2% лісової площі, великі земельні власники 84.8 %. Дівобіч Збруча завела революція величезні зміни в ціх відносинах, та їх поки що годі тут предтавити.

Лісове господарство і промислове використування лісових продуктів займають таж дуже ^{не} велику часть українського населення. На колишній російській Україні це процентове число доходить лише 0.15 %, отже для загалу населення України воно не буде помітно більше, хоч у карпатських повітах України зростає воно в сотеро й більше. Правда, в цім процентевім числі не зміщено цієї маси українських хліборобів, що мають бічний заробіток в лісах.

ЛІ. ХЛІБОРОБСТВО УКРАЇНИ.

Вже не раз у цій книжці мав я нагоду згадати про велике значіння хліборобства для України. З черги переходжу тепер до представлення цієї найважливішої галузі зайняття українського населення. Розуміється, що антропогеографія не може запускатись в статистичні подробиці і тому повного образу нашого хліборобства не може подати навіть нерівно обширніша книжка як ось теперішня. Такий образ може подати хібаць спеціальна економічна студія.

Мимо цього буду старатися, виходячи не раз навіть поза межі географії, представити бодай побіжно нинішний стан хліборобства на Україні. Трудности тут ті самі, що і в інших, на статистиці опертих дослідях над Україною.

Хліборобством займається майже 9/10 частей українського народу. На колишній російській Україні процент хліборобського населення серед самих Українців виносить після урядової статистики 1897.р. 86.4 %, по Русову 87.6 %, в Галичині навіть 94.4% (що правда після дуже сторонніх ^{чи} міркувань Буска). В 9-и черенних губерніях України між усею (отже й чужою) людністю займається сільським господарством 74.5 %, чистим рільництвом 73.2 %. Ці цифри наглядно показують нам вагу хліборобства в економічному житті України. Не оден посторонній, пізнавши ці цифри а знаючи при тім звичайний коментар про Україну як країну медом і молоком пливучу, читаючи про величезний вивіз збіжжя з українських пристаней, думавби, що наше хліборобство Бог зна на яким високім ступіні.

Тимчасом, такий погляд є на жаль зовсім хибний. Немає може в Європі краю, де хліборобство було б у такім сумнім стані як воно є на Україні. Є правда краї в Європі, де хліборобство крайно занедбане пр. в Португалії, Іспанії, балканських краях. Однак там природні відносини є того роду, що дуже утруднюють хліборобство. Без штучного наводнювання майже неможливо в цих краях вести хліборобство, а таке наводнювання вимагає сильної організації населення, доброго правління в краї, великих коштів і підлягає нерівно більше як наше хліборобство природним чи воєнним катастрофам.

Причини сумного стану хліборобства на Україні не лежать у природі краю. Клімат наш дуже сприяє хліборобству з виїмком хибань незначної частини степової полоси, де надто велика посушність часто шкодить збіжжам. А цілина наша — одна з найбогатших на цілому світі. Звиш три чвертини української території лежать в області чорнозему, а піскуваті чи дернові суглинки північної Київщини, Полісся, Подляна, Розточчя ітд. теж не лихі цілини.

Не в природі — а в людях лежать причини сумного стану хліборобства на Україні.

Перша і найголовніша причина це низький стан освіти серед населення України. Темнота хлібороба робить для нього всі великі здобутки хліборобської науки майже недоступними. Наш хлібороб уживає перестарілих і непрактичних хліборобських метод і знарядів, марнучи тим способом власну робучу енергію і сили домашньої збірники. Уживання хліборобських машин, з котрих деякі як звісно навіть при інтензивній дрібній господарці можуть дуже в пригоді стати, у нашого хлібороба надто мало розповсюджене. Поступове уділишення цілини і раціональна плодотворна господарка з малими виїмками теж незвісні. Яке може

хліборобство в таких обставинах природно розвиватись і стояти на висоті часу?

Поглядаю найвище на загал стоїть хліборобство на західних межах України: на Подляні, в Холмщині, а головню в Галичині. Бідніша цілина вимагала тут від давня інтензивної управи, крім цього впливи західноєвропейського хліборобства просіяли всюде дуже легке, так посередню через невелику проміжку польської території, як і безпосередню через вплив німецьких колоній, в Галичині ще через зглядно вищу просвіту нашого народу. Галицькі хлібороби вже на значних просторах приміняють раціональний плідозмін і удобрення печив, мають доволі добре знаряддє, в останніх десятиліттях на більшу скалу переводять гноєнє природними й штучними навозами і т.д. Трехпільного господарства годі прямо ще подібати, хіба на родючій Поділля. Зате в горах, на Лемківщині та Бойківщині ведеться господарство в дуже примітивний спосіб, дуже часто через випалюванє гуцанника та пнів по зрубках. На Поліссє таке "лядне" господарство теж частє, однак частіще і звичайне є двопільє і трехпільє. Подібно ведеться хліборобство подекуди теж на північній Волині, Київщині, Чернігівщині. В південних частинах цих земель а також на Поділля, в Полтавщині та Харківщині переважє трехпільна система. Гнояться звичайно лиш незначні, близше хат положєні кусні ґрунту. І тут видно однак деякий поступ до многопілья та раціонального плідозміну. В степовій полосі України способи хліборобства знов погіршаються - панує тут переважно т.н. залежна система, що по визисканню землі запускає її на довгий час під степову рістню. Однак і тут тверда конєчність приневолєє до повільного переходу до ліпших способів управи.

Мертвий інвентар українського хлібороба в останних часах значно змінився. Первісна соха удержалася лише на Поліссі і по-

декуди в Карпатських горах, нараз тільки як пам'ятка на праді-
лах. В цілій середній полові України адяна уживається типовий
український тяжкий плуг, дерев'яний, з міцним залізним окуттем,
добрим леміном і чераслом. Залізні плуги ширяться дуже скоро.
В полудневій степовій полові, хліборобське знарядде найліпше
на все Україну. Залізні плуги різних заграничних систем, голов-
но т.н. буккери, розповсюднені тут дуже широко завдяки німець-
ким колоністам, від котрих сусіди Українці швидко переймають
поступовий спосіб ведення гвдівства. Сіялки, ба й жниварки та
молотільні можна тут часто бачити як власність зажиточніших хлі-
боробів або хліборобських спілок.

Супроти цього стан хліборобства України треба назвати при-
мітивним. Наш селянин стоїть як хлібороб що правда значно вище
від Білорусина чи Москаля. Однак порівнянне з добайдивим великим
власником чи Німцем колоністом виходить для українського селя-
нина так некорисно. Во хоч значній більшості великих земельних
власників на Україні досить далеко до звершеного ведення хлібо-
робства, хоч загальна видатність великих господарств, хочби й
як поступових майже верди на світі уступає видайности інтензив-
ної дрібної господарки, то всетаки дотепер лише великі земель-
ні власники тягнули добрий зиск з родючости української землі.
Їх автохтон, український мужик добуває з рідної землі ледви
стільки, щоби злиденно прокормитись. Та й того часом не стає.
Головно в останніх роках революції, наслідком посушних літ, па-
нував небувалый голод по широких просторах України, цей "жит-
ниці Європи". Лишень повна освіта українського селянства й у-
міло ведення кооперативний рух може зарадити недостатчям укра-
їнського хліборобства з цього боку.

Друга причина сумного стану українського хліборобства ле-
жить в дуже невідрадных земельних відносинах. Завоївники, котрих

споконвіку приналежувало багатство української землі, заздалегідь поділяли її між своїх вельмож, встигли притягнути до себе всю чільнішу українську шляхту, а навіть витворити з поміж республіканської козаччини нову класу великих земельних власників. Нелідком ~~фрф~~ вікового володіння земельних вельмож на Україні аж до найновіших часів належали до них величезні простори землі, коли тимчасом український мужик глотиться і примирає голодом на своїх узеньких загонах.

Для приміру кілька цифр.

В українській Галичині займає (1912) велика посілість цілих 37.8 % загального простору краю, з усеї його ріллі 27.2 %, з лук 21.3 %, з городів 12.9 %, з пасовищ 18.9 %, з полонин 30.4 %, з лісів 80.3 %. Тутешнє відношеннє великої та малої посілости вже перед війною було крайно невигідне для українського дрібного хлібороба, тепер по анексії Галичини Польщев стало ще гірше, головнo тому, що парцеляція великої посілости по виїмковим законам переводиться тільки в користь напливової польської людности. В Чернигівщині, Полтавщині, Харківщині займали селянські посілости до революції тільки дещо понад половину всего простору (53.2 %, в Харківщині до 60 %). Ще менше землі мало селянство в Катеринославщині (45.6 %), Таврії (39.4 %) і Херсонщині (34.4 %). Таксамо небогаті землев були селяне Поділля, Волині та Київщини, бо там сама лиш шляхоцька посілість виносила 40 %, 38 %, 37 % усього простору а пр. на мінськiм Поліссє мали мужики лиш 28 % землі. Найгірша ситуація була на Закарпатті. Тут селянство мало тільки 21.3 % землі!

При поглядно дуже густім хліборобськiм населеннє не було куди мужикови розгазуватись. Голод на землю став хронічним явищєм серед селянства всеї великої України. Парцеляція більшої посілости, піддержуваної забірними державами йшла дуже пиняво,

великочертна та половична реформа Столипіна не мала великих наслідків для нашого селянства. Правда стан посідання дрібних і середних підячів хоч поволи та статочно менчав по цілій Україні, однак найбільші лятіфундії не тратили на просторі а навпаки збільшалися поволи та статочно.

Не маючи куди розширватись, дробили селяне свої ґрунти місцями до неможливости, старалися щораз більше землі арендувати від великих власників, шукали підпори в домашнім промислі, однак таки аж за велика скількість кидала свої дрібненькі клептики землі та емігрувала на Кавказ, у Туркестан, на Амур, за Байкал, до Канади, Бразилії та Аргентини. І то не лише з густо заселених просторів "старої" України пр. з Галичини, Київщини, Полтавщини, але й і з недавно і рідко заселених просторів Херсонщини та Катеринославщини. Що року йшли десятки тисячів наших найбільш енергійних хліборобів у безвісти, шукали землі в літшої долі. Девять черенних губерній України вислало до війни що року пересічно по 125000 емігрантів. В часі 1896 - 1914 виселилось з цих губерній за Урал 1600000 душ, не рахуючи "жорнаків". З того дала одна Полтавщина 23 %, Чернігівщина 17 %, Київщина 12 %, потім йдуть Харківщина, Херсонщина, Катеринославщина (9 - 12 %), на кінці Таврія (7 %), Поділля (4.5 %), Волинь (4 %). З Полтавщини за одно п'ятилітте 1906 - 10 виселилось 176000 - себто 60 % природного приросту сільського населення. Поглядно ще більша була еміґрація з малопростірної Західної України. За останнє двацятьлітте до війни можна її з грубша оцінювати на 50000 річно, з чого може навіть третина випадас на маленьке й малолюдне Закарпатте. Дуже сильна була теж сезонна еміґрація хліборобських робітників до Німеччини з української Галичини (року 1913/14 - 114000).

Годі дивуватись! Коли чужим кольоністам, що їх призывала

Катерина II на нашій землі, давано по 65 гектарів на голову, то наш мужик по знесенню кріпацтва діставав що найбільше 3 1/2 гектара а в багатьох випадках ледви 1 1/2 гектара на душу. Зараз по знесенні кріпацтва 1860 р. розділ землі по категоріям власників був у черенних губерніях України ось який: 20.1 мільонів десятин надільної селянської(45.7%), 20.6 мільонів десятин приватної великочасницької(47.1%), 3.3 міль. дес. скарбової, удільної, церковної ітд. (7.2%). Р.1862. простір великої посілості був 18.9 міль. десятин.

Що йно від останнього перелому століть стали відносим для селянства дещо кращати. В 1892.р. великі земельні власники 9-и черенних губерній України наслідком(природного для України взагалі) процесу розпаду лятіфундій посідали тільки 14.2 міль. дес. а в 1909 р. тільки 10.6 міль. дес. землі(разом із иншими приватними власниками 16851 т. д. = 37%). В цім же 1909.р. було в черенних губерніях України земель монастирських і церковних 580 т. д. (1.3%), скарбових і удільних 2320 т. д. (5.1 %), селянської купленої 5363 т. д., надільної 20382 т. д. (разом 56.6 %); усього разом 45496 т. десятин.

На передодні революції, в 1916, р. селянська власність діїшла до 29465860 десятин себто 64.7 % простору. На цьому просторі істнувало 1916.р. до 4 мільони(3948198) господарств. Значить на одно господарство випадало в пересічч 7.35 десятин себто 8.01 гектарів.

До цієї середньої міри не доходило одначе майже цілех три четвертини селянських господарств. По обчисленням з 1913.р. було в черенних губерніях України селянських родин:

1) безземельних і власників менше 1 дес.	700000	15 %
2) власників:		
1 - 3 дес.	800000	20 %
3 - 5 дес.	1000000	22 %
5 - 8 дес.	950000	21 %
8 - 10 дес.	600000	13 %

10 - 20 дес.	300000	7 %
понад 20 дес.	80000	2 %

Розміщення цих господарств було 1916.р. ось яке:

Земля:	Скількість господарств:	Скількість поля (дес)	На одно господарство пересічно(дес):
Волинь	290648	2866900	9.86
Поділле	573687	2010200	3.51
Київщина	652194	2643300	4.06
Херсонщина	417038	3787000	9.08
Чернігівщина	391533	3136700	8.01
Харківщина	424783	3919300	9.23
Полтавщина	475619	2959200	6.22
Катеринославщина	482912	4527300	9.37
Таврія	239784	3616100	15.08

В такій Галичині було до війни 650000 сільських господарств, на одно випадало тільки 5.9 гектарів себто 5.4 десятини. Не краще було на Буковині й на Закарпатті (0.67 гект. на душу!).

Ці просто страшні відносини в посіданні землі й були головнов причиною української революції 1917/18 років.

Третя причина сумного стану українського хліборобства це накинений свого часу російським урядом общинний земельний устрій. Він полягає на тім, що селянські землі одного села не належать до поодиноких селян а до цілої громади разом і вона розділяє землю між своїх членів що кілька років. Я вже вище згадував, що ця московська форма володіння землею для нашого хлібороба зівсім не по нутру. Загальний економічний індивідуалізм Українця-хлібороба не може зжитися з общиною. Тому що при кождім новім поділі земельні наділи звичайно змінюють своїх господарів, нікому не виплатиться якесь особливе піклування своїм наділом, який

має потім йти на інші руки. Поодинокі енергійні одиниці, що певно взялися до всяких меліорацій, в конєчности примінують свою систему гааздівства до перестарілих способів більшости сусідів.

Коли мимо всіх тих неприхильних обставин хліборобська продукція України на виіз була дуже поважна, то це маємо завдячувати передусім великій родючости землі а потім економічній політиці великих земельних власників, що продукти своїх лятіфундій слали переважно за границю, хоч нераз у ріднім краі грозив голод.

Українська революція 1917 і дд.років зробила величезні переміни в стані посідання землі на Україні. Перші місяці й роки революції заповідали дуже великий і для українського народу дуже корисний зворот на цім полі по всій Україні. Та здобутки революції не вдержались поки що на західно-українських землях, на захід від Дністра, Збруча, Случі. Тут чужинецька оккупація спинила український нарід, коли він забажав стати господарем на своїй рідній землі. В румунській займанщині має українське селянство Буковини й Бессарабії дуже мало виглядів, що його земельний голод буде вдоволеній. Перевага впливів боярських і сутокапіталістичних у кожночаснім румунськім уряді відбирає в цьому напрямі всякі надії. Ще гірше стоїть справа в польській займанщині. Тут проведено закон, що дозволяє набувати землю тільки ветеранам польської армії й спровадженням із корінної Польщі кольоністам, так що голодний на землю український мужик навіть за добрі гроші ніде не може прикулити землі й бачить з одчасм, як сотки тисяч польських кольоністів йдуть щорік навалом на споконвіку українські землі. Тільки на Закарпатті, колись найнещасливічій поміж українськими землями, є ~~факти~~ гарні вигляди на основне поліпшення економічного положення селянства, завдяки поступовим

реформам, які поволі й розважно та дуже доцільно заводять чесько словацьке правительство всупереч місцевим нязадникам.

Поза межами Західної України, на територіях радянської федерації, здобутки селянської революції вдержались. Велику й середню ~~фактично~~ земельну власність приватну законно знесено, полишаючи тільки поглядно небагато більших земельних комплексів для різних установ, колективів і т.и. Все останнє залишилось для безпосереднього користування трудовому селянству.

За мало ще часу уплило, за багато ще невлаштовання відносин й несупокою на Великій Україні, щоби вже нині можна собі зясувати як слід значіння цього суспільного й економічного перевороту. До того висліди перепису 1920.р. до тепер тільки в виїмках опубліковані й сама вона з легко зрозумілих причин не може претендувати на велику докладність. Виїмкові, революційні відносини зводять її значіння до мініма навіть на випадок, колиб вона була вповні докладна. Загальний економічний розвал, пошести й голод, що навістили останніми роками Україну ще більш утруднюють нам збагнення дійсних відносин. Тому обмежуся тільки декількома афористичними даними.

В 1920.р. було в межах Радянської України 35200000 десятин землі сільсько господарського призначення. З того 2600000 дес. (7.4 %) поставлено до диспозиції ріжним колективним установам (совхозам і їх трестові ітд.), які можна зачислити до категорії великих господарств. Весь останній земельний обсяг остав для дрібних трудових господарств.

Як розділено цю землю теоретично а як фактично, на це нема покищо певних даних. Одно є певне, що ані повного ані приблизного зрівняння в посідаанні землі серед селянства не переведено. Доказуєть це середні площі посіву селянських господарств у 12-и нових губерніях Радянської України. На одно господарство припа-

дало середньо посіву: в Запоріжській губернії 9.2 дес., у Миколаївській 7.1 д., Одеській 5.8 д., Катеринославській 5.6 д., Полтавській 5.8 д., Донецькій 3.6 д., Чернігівській 3.5 д., Кременчуцькій 3.3 д., Харківській 3.1 д., Волинській 2.7 д., Київській 2.2 д., Подільській 2.0 д., пересічно для цілої Радянської України 4 дес. Загальне число господарств доходить до 4 мільйони.

Та нерівність забезпечення землем слідна не тільки при порівнюванні різних губерній. Вона залишилась (мало що змінена від передреволюційних часів) теж у межах кожної з цих губерній з особна. І так було (в %):

в губерніях:	без посіву:	до 2 дес.	2-6 дес.	вище 6 д.
Київській (11 п.)	5.3	52.0	40.0	2.3
Чернігівській (5 п.)	2.6	38.5	52.8	6.1
Кременчуцькій (2 п.)	11.8	31.9	46.0	10.3
Одеській	12.5	23.9	42.1	20.4

господарств (перепись 1920.р.).

Як бачимо залишились і безземельні і карликові й середні й великі господарства. Найбільші нерівності є в південних губерніях України, найбільше дрібних, неадібних до самостійного життя господарств залишилось у Волинській, Київській і Подільській губернії. Загальне число господарств зменчилось пр.у Київщині на 551000, на Поділлі на 561000. (Пор. дані з 1916.р.) Запасний земельний та колонізаційний фонд залишивсь дуже малий пр в Миколаївщині 479700 д., в Одесчині 146800 д., на Запоріжжі 123600 д., в Катеринославщині 50000 д., Харківщині 15600 д., Донеччині 13000 д.

Мимо цього всього остання революція принесла хліборобству України величезні користи. Їх побачимо наглядно аж по деякім

чаю, коли нові відносини закріпляться й настане пора дійсно мирної праці.

Переходимо тепер до подрібного огляду хліборобства на Україні.

Жадна з європейських держав (не числячи Росії) не розпоряджає такою кількістю орної землі як Україна. Ця кількість величезна - близько 47000000 гектарів. Вся орна земля європейської Росії обіймає 130000000 гектарів, з чого більше як третина (36.2 %) припадає на українську територію, яка на простір становить лиш не цілу шесту частину європейської Росії. Процентове відношення ріллі до цілого простору є на Україні близько 47 %, в Європі лише Франція і Німеччина з їх 56 %, згідно 48.6% ріллі перевищують Україну. В давній Австрії було 35.5, на Угорщині 42.8, в Росії загалом 26.2 відсотків ріллі.

Скільки ріллі й її відсоток є в різних землях України дуже різні. Черенна Україна ^(9 губ.) мала вже 1887.р. 68.7 % ріллі. Степові та переходові області мають найбільший процент ріллі: Херсонщина 78 %, Полтавщина 75 %, Курщина 74 %, Харківщина 71 %, Вороніжщина та Катеринославщина по 69 %, Поділля і Таврія по 64 %, Бессарабія 61 %, Київщина 57 %, Чернігівщина 55 %. Лісові й пригірські країни мають значно менше ріллі: Галичина 48 %, Підляшся 40 %, Волинь 37 %, Буковина 31.4 %, Полісся 24 %, Закарпаття 19.4 % і т.д.

Розуміється і на просторі кожної з тих областей з особня відсоток ріллі розміщені різно. Пр.в Галичині на східнім Поділлю простір ріллі вносить 75 - 80 %, на західнім 60 - 75 %, на Підгірр'ю лиш 20 - 30 %, в гуцульських горах лиш 10 %. Подібно є на Буковині, на Закарпатті, Кавказі. В рівнинних областях України місцеві різниці менчі.

Загальна хліборобська продукція України дуже трудна до со-

числення. Взявши за основу офіціальні дані російської й австро-угорської статистики з останніх літ перед великою війною й революцією (1909 - 1913) й оцінивши в приближенні продукцію цих частин адміністративних одиниць, які належать до сутоукраїнської національної території, дістанемо для середньої річної хліборобської продукції Соборної України круглу цифру 470000000 метричних сотнарів (по 6 пудів). Ця цифра величезна, вона доказує, що під оглядом хліборобської продукції Україна перевищас всі європейські країни з винятком хібаць одной Росії. Німецька хліборобська продукція (720 міл. метр. сотнарів) більша від української тільки наслідком величезної картопляної продукції. Зерна продукує Україна 1 1/2 разів більше як Німеччина. Загальна збіжова продукція України відноситься до продукції цілої давньої російської імперії майже як 1 : 2, хоч Україна обіймає лише 1/22 часті простору російської імперії й ледви 30 % її населення.

Поміж збіжками України безсумніву перше місце займає пшениця. Її посіви займають у 9-и черенних губерніях України 33 % посівної площі. На південній Україні займає пшениця не раз більше чим доловину засіяного простору, чим дальше на північ і захід, тим менше сіють пшениці. В Херсонщині є дотичне процентове число 51 %, в Катеринославщині 50 %, в Таврії і Донщині 49 %, в Бессарабії 36 %, на Поділлі 30 %, в Харківщині 29 %, в Полтавщині і Київщині 22 %, в Галичині 14 %, на Волині 11 %. На Підляшші пшеничних культур лише 4 %, на Поліссі лише 3 %, в Чернігівщині не цілий 1 %. В Київщині, на Холмщині, Підляшші, Чернігівщині, Курщині, Таврії, Кубанщині, Ставропільщині, Бессарабії, Поділлі, Волині, Галичині сіють більше озимої, на інших землях України більше ярої пшениці.

Пшениця є головним і найціннішим збіжовим продуктом України; добувають її тут річно середно 116.1 мільонів метр. сот.

Меди "пшеничними" краями світа стоїть Україна на другому місці (по північно американській Унії, яка продукує 187.3 міл.метр. сот.), між європейськими краями на першому (ціла російська імперія з Сибіром і т.д. без України 107.9 міл.метр.сот., Франція 92.5 міл.м.с., Брит.Індія 78.2, давня Австро-Угорщина 60.0, Аргентина 51.4, Канада й Італія по 46.4, Німеччина 39.7, Еспанія 34.8, Румунія 22.3 міл.м.с.) і дає 11.5 % світової продукції.

Це дуже відрадні числа. Та невідрадна є друга сторона медалі. На 1 гектарі продукує черенна Україна тільки 11.0 метр. сотнарів (навіть у Галичині тільки 11.8) зате Німеччина 23.6 а краї з інтензивним дрібним хліборобством до трічі більше: Бельгія 25.2, Данія 33.7 м.с., хоч тамшня цілина далеко менче родюча як наш чернозем. (Ціла колишня європ.Россія продукувала на 1 гектар тільки 7 м.с.!) Яка світла будучина где українську продукцію пшениці, коли по всій Україні запанує дрібна інтензивна хліборобська культура!

Найбільше пшениці поміж усіма землями України продукує Кубанщина (20.5 міл.м.с.). По ній слідує: Катеринославщина (14.8), Харківщина (7.4), Полтавщина (7.35), Херсонщина (12.7), Таврія (10.6), ^{Харківщина (7.4), Полтавщина (7.35),} Стівропільщина (9.97), Поділля (6.5), Донщина (5.9), Київщина (5.6), Галичина (4.7), Волинь (3.1), Вороніжщина (2.3), Бессарабія (1.98), Курщина, Холмщина і Терщина (по 0.7), Астраханщина (0.6), Чернигівщина і Закарпатте (по 0.2), Поліссє (0.16), Буковина (0.14), Підляше (0.07), Чорноморщина (0.04).

Економічно географічне значіння пшениці є для України дуже велике. Вона є тут найціннішим вивозовим продуктом, одним із найцінніших на світовім ринку взагалі.

И т о сїють головно на північних і західних землях України, де воно є головним хлібовим зерном для населення. В Чернигівщині, на Підляшї й Поліссї займає жито 48 % ріллі. на Волині

38 %, в Полтавщині 33 %, в Харківщині 29 %, в Київщині 28 %, в Донщині 22 %, в 9-и черенних областях України взагалі 21.8 %, в Катеринославщині і на Поділлі 19 %, в Таврії 18 %, в Галичині і Херсонщині 17 %, в Бессарабії лише 7 %. Жито, всюди майже виключно озиме, видає середно 10 м.с. на гектар. (В Галичині 11, Німеччині 19.1, Бельгії 22.).

Загальноукраїнська продукція жита виносить середно що рік 61.3 мільйонів метричних сотнарів. Тут Україна стоїть у світовій продукції на третьому місці, по Росії (імперія без України 162.7 мільйонів м.с.) і Німеччині (112.1, давня Австроугорщина 40.8, Франція 14.0 м.с.) і дає що рік 13.1 % усього жита, продукowanego на землі.

Продукція жита на поодиноких землях України представляється ось як: Полтавщина 6.7 мільйонів м.с., Київщина 6.5, Волинь 5.97, Чернігівщина 5.0, Харківщина 4.7, Вороніжщина 4.6, Галичина 4.6, Поділля 4.5, Херсонщина 3.6, Курщина 3.2, Полісся 2.8, Холмищина 1.7, Катеринославщина 1.6, Кубанщина 1.5, Таврія 1.4, Донщина 1.35, Підляше 0.9, Бессарабія 0.7, Астраханщина 0.2, Буковина 0.14, Терщина 0.1, Ставропільщина 0.1, Закарпаття 0.08, Чорноморщина 3 тис. м.с.

З певного погляду - вивозового, більшу як жито роль в хліборобстві України відгравав ячмінь. В 9-и черенних землях України він займає 25.8 % ріллі. Я ч м і н ь має найбільше значінне в південній Україні, де займає пр. в Таврії 28 %, в Катеринославщині 26 %, в Херсонщині та Харківщині по 21 %, в Бессарабії 18 %, в Донщині 17 % ріллі. Ячмінь є дуже важним вивозовим збіжжем південної України. В інших областях України ячменю сіють менше, в Полтавщині 13 %, на Поліссі і в Галичині 9 %. Ячменю продукує Україна на середньо річно 69.4 мільйони м.с. В світовій продукції ячменю Україна стоїть на першому місці (16.7 % світової продук-

ції). (Російська імперія без України 40.4, Півн.Амер.Унія 38.2, Німеччина 32.2 м.м.с.). В продукції ячменю чергуються землі України ось як: Херсонщина 11.3, Катеринославщина 11.07, Кубанщина 9.41, Таврія 7.23, Харківщина 4.9, Ставропільщина 4.6, Донщина 3.8, Полтавщина 3.6, Поділля 2.7, Галичина 2.6, Київщина 2.3, Бессарабія 2.2, Волинь 1.7, Вороніж 0.97, Полісся і Чернігівщина по 0.5, Закарпаття 0.4, Курщина і Буковина по 0.2, Терщина 0.15, Підляштя 0.13, Астраханщина 0.02, Чорноморщина 0.001 міліона метр.сот. З Холмщини нема даних. Видаїність ячменю на Україні є 10 (Галичина 10.9) метр.сот.на 1 гектар. (Німеччина 22.2, Данія 24.7, Бельгія 27 м.с.). О р к и ш сівть у дуже мінімальних розмірах на західних межах України.

Значінні інших родів збіжжя є вже значно менше. О в е с займає в черенних губерніях України середно 11.8 % ріллі, на Поліссі 21 %, в Галичині 17 %, в Чернігівщині 16 %, в Харківщині і Полтавщині 11 %, на південній Україні 5 %. Яко хлібове збіжжя має овес значінне лиш у карпатських Верховинців. Щорічна продукція вівса на Україні переходить 40.1 міліонів м.с. себто 9.1 % світової продукції. В ній Україна стоїть на шестому місці по П.А.Унії (205.9), російській імперії без України (101.2), Німеччині (85.2), Канаді (55.8), Франції (50.7 міл.метр.сотнарів). Видаїність вівса з гектара є на Україні 12 м.с. (Німеччина 21.9, Бельгія 25.6 м.с.). Поодинокі землі України продукують: Галичина і Київщина по 4.6 міл.м.с., Волинь 4.1, Полтавщина 3.7, Поділля 3.6, Харківщина 2.5, Кубанщина 2.3, Чернігівщина 2.2, Курщина 2.1, Вороніжщина 1.8, Херсонщина 1.7, Ставропільщина і Полісся по 1.3, Катеринославщина 1.2, Таврія 1.1, Донщина 0.7, Підляштя і Буковина по 0.4, Бессарабія і Закарпаття по 0.3, Терщина 0.2, Астраханщина і Чорноморщина по 0.02; з Холмщини нема даних.

Гречка займає найбільше простору в Чернігівщині (до 27 % ріллі) також у Полтавщині, Київщині, на Волині і на Поділлі; в інших областях України її сіть значно менше: на Поліссі 7 %, в Галичині 2 %, на південній Україні майже нічого, (середній відсоток для черагу України є 4.8 %). Загальна річна продукція гречки на Україні переходять 5.5 міл.м.с. Найбільше її продукує Чернігівщина 1.03 міл.м.с., потім йдуть чергов Полтавщина (0.9), Волинь (0.8), Київщина (0.77), Галичина (0.53), Поділля (0.47).

П р о с а сіть найбільше в Київщині (10 %) і Вороніжчині (9 %), в Харківщині та Полтавщині лиш 4 %, в Галичині 1 %. В Херсонщині пробуть в останніх часах сіяти просо-джугару. Проса видає Україна середно річно 9.2 міл.м.с. З того дають Київщина 2.1 міл.м.с., Ставропілля 1.0, Полтавщина 0.9, Терщина 0.8, Вороніжчина й Харківщина по 0.7, Курщина 0.6, Волинь 0.5 міліонів м.с.

К у к у р у д з а відграває більшу роль лише на Буковині, у південно-східнім кутику Галичини (3 %), в Херсонщині (3 %), на Поділлі (7 %) а головню в Бессарабії, де вкриває 32 % ріллі. Кукурудза має в цих областях, де її багато садять, може навіть більше значінне як народна пожива, як жито чи пшениця в інших областях України. Загальна продукція кукурудзи на Україні виносить 13.4 міл.м.с. річно, ледви над 1 % світової продукції. З земель України найбільшу продукцію кукурудзи мають: Бессарабія (2.6 міл. м.с.), Херсонщина (2.1), Поділля (2.0), Кубанщина (1.4), Катеринославщина (1.2), Терщина (1.2), Галичина (0.8), Таврія (0.7), Буковина й Закарпатте по 0.5 міл.м.с.

Крім властивих збіж має ще кілька ростинних пород велике значінне в хліборобстві. Найважлище місце між ними як народна пожива займає безперечно к а р т о п л я . Її 6 до 8 разів більше як у збіжжя видатність робить з картоплі головний хоч на дуже поживний корм малоземельних. Однак лише одна Галичина кори-

стає на більший розмір із цієї прикмети картоплі (до 14 % ріллі). Навіть на Поліссі й у Чернігівщині займає вона тільки 6 %, в Полтавщині та Харківщині тільки до 3 % (середній відсоток для всього черену України), на південній Україні ледви 1 % ріллі. Великі земельні власники гонять з картоплі спиртус (головно в Галичині) або кермають на худобу. Річна продукція картоплі на Україні виносить 133.5 мільонів м.с. себто 8.6 % світової продукції. Україна стоїть тут на четвертому місці по Німеччині (502.1 міль.м.с.), Австроугорщині (185.1), російській імперії без України (183.0). Найбільше картоплі на Україні продукує Галичина (40.3 міль.м.с.). У великій віддалі за нею слідує: Чернігівщина (14.9), Волинь (12.8), Полісся (9.9), Полтавщина (8.9), Київщина (6.7), Поділля (6.0), Харківщина (5.9), Катеринославщина (3.97), Вороніжчина (3.2), Курщина (3.1), Херсонщина (2.8), Кубанщина (2.75), Підляшє (2.6), Буковина (2.1), Закарпатте (1.8), Таврія (1.3), Донщина (1.1), Терщина (0.7), Бессарабія (0.4), Ставропільщина (0.2), Астраханщина (0.1), Чорноморщина (0.02), з Холмищини немає даних.

Картоплю плекають у нас недбайливо. Її відатність з гектара дуже мізерна — 85 м.с. (в Галичині 119, Німеччині 159, Данії 175, Бельгії 200 м.с.). Поширення й інтенсифікація культури картоплі на Україні зарадилась багатьом голодовим кризам, не тільки місцевим але й загальним.

Горох, біб, фасоля і сочевиця управляються вевда по Україні але в малих скількостях, і то переважно в огородах на на полях. В Галичині займають ці плоди 3 % ріллі, на Поліссі і в Чернігівщині 2 %, в прочих землях України ще менше. Їх річна продукція на Україні виносить 5.0 міль.м.с. з чого одна Галичина дає 1.1. Гороху добувають найбільше на Поділлі й Київщині (0.85), сочевиці на Поділлі (0.25), бобу на Київщині (0.21 міль.м.с.)

Культура кормових рослин (конюшини, люцерни, різних міша-

нок, пастівних бураків і т.д. ще дуже нерозвита на Україні. Лише в одній Галичині займають ці культури звиш 10 % поля і те не лишень у великих земельних власників але й у селян. (Полтавщина 5 %, Поділля 4 %, Волинь, Київщина, Чернігівщина, Харківщина 2.7 - 3.4 %, південна Україна 0.5 - 1.5 %).

Остання соціальна революція завдала хліборобству України на полі продукції страшні рани, зосібна на просторах, які опинилися в совітській федерації. За перші три роки революції посівна площа зменчилась о 31 % і то в порівнанні з воєнним роком 1916. В 1921.р. це зменченне було всетаки поверх 17 %. Посівна площа під озиминами зменчилася о 25 %, під ярим збіжжєм о 13 %, під житом о 20 %, під пшеницею о 31 %. Ще більше зменчала видайність. Жниво 1921.р. дало ледви 33 % жнива 1916.р. та й то тільки завдяки північним землям України, де врожай ще був сякий такий. У південних нових губерніях Радянської України Запоріжській, Миколаївській, Катеринославській, Донській і Одеській наслідком великої посухи більше половини посівів не вернули майже й насіння. По деяких повітах пр. Мелітопольським, Дніпровським вигинуло більш як 90 % усіх посівів. Менше потерпіли губернії Харківська, Полтавська й Кременчуська (Офіціальні дані).

Подібні живлові катастрофи нерідко навіщали південну Україну й у минувшині. Та хибна, не примінена до антропогеографічних відносин України економічна й суспільна політика уряду, розвал промислу, торгівлі й лучби викликали на Україні, одній з найважніщих житниць цілого світу страшний голод. Він завдав народньому тілу України й її господарству жакливі втрати. На їх наделуженне треба десятиліть мирного й доцільного економічного розвитку.

ЛІІ. ІНШІ ГАЛУЗІ ЗЕМЛЕРОБСТВА.

З черги приходимо до культури промислових рослин. Найширше розповсюджені на Україні мають рослини, що видають волокно отже лен і коноплі, важні також для виробу олій. Однак вони займають лише незначний простір землі і прямо нікнуть при головних земельних продуктах. Льону сіють найбільше на Поліссі, в Таврії й Катеринославщині (3 % ріллі), в Чернигівщині, Полтавщині, Харківщині займає він 1 - 2 % ріллі, в Галичині 1 % разом з коноплями. На південній Україні сіють льон з коротким білом, придатний тільки для олійництва. Дуже багато його сіють теж на підкавказькій Україні. Посіви льону обіймають на черенній Україні 116000 га., на давній австроугорській до 10000 га. Річна продукція давала на черенній Україні 0.7 міл.м.с. на австрійській 0.1, на Підкавказзі коло одного міліона гектолітрів ^{сімени;} прядива в Галичині 0.07, на Буковині 0.01 міл.м.с. Коноплі займають пересічно 1 % поля, лише в Чернигівщині і Курщині до 4 %. Загальна посівна площа виносила в черенній Україні 156000 га., в австроугорській 15000 га; продукція там 0.9 міл.м.сот. тут 0.2 . Коніпне волокно переробляють лише сільські ткачі, на вивіз йде його мало, таксамо олій спотрібовується переважно на місця до пісних страв. Льняні продукти натомість йдуть переважно на вивіз. Олій дають також соняшники, годовані скрізь по Україні, найбільше у Катеринославщині, Вороніжчині та Донщині. 1917.р. посіви соняшника на черенній Україні займали 189000 га., з того половину в Катеринославщині, четвертину в Харківщині, 1/10 в Херсонщині. Ріпак управляють теж скрізь по Україні великі земельні власники головно в Херсонщині. Київщині. Полтав-

щині та на Поділлі. Льнянку подбуємо головне в Полтавщині, Чернігівщині, Київщині, Херсонщині, Катеринославщині, Курщині переважно у великих власників, мак скрізь по Україні в селянських огородах або й на полях.

Посівна площа олійно прядільних рослин виносила 1916. року 356000 га. себто 1,6 % усеї посівної площі. Найбільший відсоток ріллі вони займали в Чернігівщині (4.3 %), Харківщині (3.2%) і Катеринославщині (3.0 %). В обсязі совітської федерації дав Радянська Україна з посівної площі льону 5.7 %, соняшника 17 %, коноплі 22 %, ріпаку 60 %. Як бачимо ці роди землеробства мають на Україні малу вагу та участь України в цій ділянці продукції Росії, першого на світі продуцента льну і конопель є цілком не мала. В останніх часах перед війною розпочалася на Україні нова культура прядільна - а то бавовна на Кубанщині. В 1913.р. обіймала ця культура 2900 га. і видала 8417 м.с. бавовни. Культура бавовни має на південно українських землях незлі вигляди.

Дуже важну роль серед торговельно-промислових рослин України має цукровий буряк. В 1914/15.р. було на Соборній Україні поверх 674000 га. бурякових полей. Загальна річна продукція буряків була 112 мільонів метричних сотнерів. Бурякова продукція України виносить 86 % російської імперської і стояла у світі на другому місці (по німецькій), з огляду на площу засіву на першому. Осередок продукції цукрових буряків є в Київщині (37.3 міль.м.с.), на Поділлі (25 м.м.с.), в Харківщині (16.5 м.м.с.), крім цього багато буряків управляється в Курщині (8.3), Полтавщині (7.4), на Волині (6.5), в Чернігівщині (6.2), Херсонщині (1.6), Холмщині й Вороніжчині по 1.2, дуже мало натомість у південно східній Галичині і північній Буковині. Управом буряків займаються що правда головне великі маєтки, однак і селяне

взялися останніми часами (до війни) на добре до цієї галузи хліборобства. Поки що продукційні числа з гектара дуже малі. Коли Україна дає тільки 16.6 м.с. цукру з гектара цукрових буряків то на лятіфундіях Німеччини його добувають 47.8 м.с. на дрібних господарствах Бельгії 56.4 м.с.! Тим не менше має культура цукрового буряка у нас величезну будучину.

Дальшою дуже важною промисловою рослиною України є тютюн. Він займає на Україні до 39000 га. ріллі. Найбільше тютюну в Чернігівщині, Полтавщині, Кубанщині, Черноморщині, Таврії, значно менше на Поділлі, Волині, Бессарабії, Херсонщині та Харківщині. Управляють тютюн істий кращих сортів (головно в Черноморщині, Кубанщині, Таврії) та махорку. Велику корисність управи тютюну для селянства зменчувало лише зорганізованне торгівлі і визиску зі сторони покупців. В давній Австро-Угорщині був тютюн державним монополем і його управа була урядом обмежена. Загальна продукція тютюну на Україні виносила в останніх роках перед війною мимо того до 673000 метричних сотнарів (в тім 176300 кращих сортів), з того 262 т. в Чернігівщині, 208 т. у Полтавщині, 97.3 т. на Кубанщині, 31.6 т. на Черноморщині, 28.1 т. у Таврії, 19.8 т. на Вороніжчині, в Галичині 34 т. метр. сот. Тютюнництво на Україні має велику будучність, значні простори південної України дуже надають для розвитку управи найкращих тютюнных сортів. Україна до війни займала в світовій продукції тютюну четверте місце (Півн. Ам. Унія 4100 т. м. с., Брит. Індія 2540, давня Австро-Угорщина 838, російська імперія без України 428 т. м. с.

Остання в кінці промислова рослина України, що має більше значіння - це хміль. Його продукують на більшу скалю лише на Волині (пов. Дубно, Луцьк, Рівне, Житомир) за почином тутешних чеських кольтоністів. Хміль займає тут звиш 5000 га. простору з річною продукцією над 33000 метр. сотнарів. Однак волинське хме-

лярство незорганізоване, тому й не приносить належного зиску продуцентам, бо їх визискують посередники-покупці. В Галичині управляють хміль на 2300 га. лиш великі власники (річна продукція середно 9000 метр.сот.).

З хліборобством, головною економічною основою України тісно зв'язані о г о р о д н и ц т в о і с а д і в н и ц т в о. Огородництво зовсім нерозвите на Україні. Крім невеличких яринних огородчиків коло хати та баштанців у степу, не бачимо нігде на Україні яринної культури на більший розмір. Навіть у сусідстві більших міст українські селяне майже не беруться до огородництва, дуже в цім випадку корисного, а полишають його Німцям, Болгарам, Татарам, Молдаванам. На увагу заслугує огородництво лише в Курщині (цибуля і чісок), Харківщині (капуста), Чернігівщині ("ніжинські огірки", цибуля), в околицях ^{Київа} Одеси, Херсону, Миколаєва, Блисавета, Тирасполя та на наддніпрянських пісках Запорожжя (Олешки і т.д.), де звичайно збирають ярини два рази до року: вчасним літом на вивіз і в осени для власної потреби. Південно-українські баштани (найбільше їх на Полтавщині й Херсонщині, Таврії і т.д.) продукують багато мельонів, кавунів, гарбузів, динь та огірків. Витворилась тут навіть особна класа баштанників, що наймають землю під баштани. Мимо свого невеликого розміру українські огорода вивозили до війни багато ярини, зовсім до Москви й Петрограду.

Нерівно сильніше розвите на Україні садівництво. Замилування нашого народа в деревині, відоме вже в середньовіччі, дуже пособляє закладанню і плеканню садів. Однак низький рівень

освіти справляє, що сади України, так багатой пригідними для їх культури умовами, стоять ще на дуже низькім ступені. Крім цього недостача організації в продажі овочів дуже болючо відбивається на українських садівниках. Мимо цього має українське садівництво велику будуччину перед собою і вже тепер відгравает значну ролю в економічній життю України. Зосібна це відноситься до промислових садів, які поруч із звичайними садками, плеканими для власної потреби, починали до війни являться у багатьох землях України.

Найширший простір займають промислові сади в Бессарабії (головно ажерманський повіт), де їх є поверх 40000 га. Плекають тут делікатніщі породи яблук, грушок, крім того багато морелів, мігдалів, волоських орхів і тд. На сусідньому Поділлі займають самі селянські сади звиш 26000 гектарів. Крім згаданих вже овочів плекають тут много вишень і черешень. Сади лежать тут головно в ярах Дністрових і Богових приток. Яр Дністра між Хотином та Ямполем продукує річно до 1/2 міліона сотнарів овочів. З Поділля і Бессарабії вивозять щорічно звиш 800000 сотнарів свіжих, 100000 с.сушених овочів і 20000 с.орхів та мігдалів. Цей подільсько-бессарабський садівничий округ продукує великі скількості сливок і повила (пов.Летичів, Могилів, Ушиця). До війни вивожено з Поділля середно 136000 метр.сотнарів слив. Головні центри: Межибож, Деражня, Тираспіль, Дубосари, Рибниця, Камянка, Ажерман і тд. Другий важний садівничий округ лежить у Таврії, де сади вкривають значні простори, головно на північних пригірях Яйли і біля Мелітополя (інтензивна культура черешні). Річна продукція переходила 160000 сотнарів свіжих овочів і 40000 с.орхів. Удається тут найделікатніщі породи наших овочів, крім цього морелі (4000 сотнарів річно) і брескви. Від половини мая збирають у Криму черешні, від кінця мая вишні, и по-

ловні червня морелі, при кінці червня сливки і ранні груші, в половині липня брескви і ранні яблука, в серпні осінні груші та яблука, а в першій половині вересня зимові яблука найделікатніших пород.

Крім цих областей ведеться садівництво на більшу скалю ще в Київщині (під самим Київом Приорка, Курінівка і т.и.), Харсонщині й на Волині. Плекають тут переважно тверді північні роди яблук та грушок, крім цього багато вишень. Цей округ має разом з подільсько-бессарабським поверх 160000 га. садів і продукував до війни середно до 2 міл.м.с. овочів річно. Також у Катеринославщині є досить садів, головно в долині Дніпра. Плекають тут також морелі. Четвертий важний садівничий округ ~~РРРРР~~ України обіймає Полтавщину, Харківщину, Вороніжщину, Курщину й Чернігівщину. Розводять тут породи овочів мішані північно-південні. В Харківщині промислове садівництво найбільше розвите коло Харкова, Сумів, Охтирки, Богодухова. На Полтавщині головні центри садівництва є в Лубенському (Мгарь), Гадяцьким і головно Зінківським повіті. Дуже сильно розвите садівництво в північній Чернігівщині (пов: Сураж, Мглин, Стародуб, Новосибків, Городня) з великими культурами славних антонівок.

Останній п'ятий садівничий округ України лежить на Кавказькій Україні з великою продукцією не тільки звичайних наших але теж і деяких південних овочів

Малий та дослі важний садівничий округ лежить на Закарпатті. Тут продукують багато яблук (200000 м.с.) і сливок яких стільких річно випаляють на сливовицю. Головні центри є в Густі, Тячові, Вишкові. В Галичині садівництво поглядно незначне з виїмком Покуття і Косієщини та подільських ярів, головно коло Заліщик, де розвелось також плекання морель.

В деякій звязи з садівництвом стоїть в и н о г р а д а р -

с т в о . Північна границя винограду на Україні припадає приблизно на ізотерму місяця мая $+16^{\circ}$ і досягає 49° північної ширини. Можна її провести від Заліщик попри Камянець і Катеринослав до Астрахані. Місцями сягає виноград і поза 50-ий степень ширини пр. коло Білгороду в Курщині. Ціла південна Україна є пригідним тереном до управи вина. Однак виноградарство не розвинулося ще на цілім тім широком просторі і обмежується лише на кілька більших чи менчих округів. В Галичині лише в Заліщиках плекають дещо винограду. Таксамо незначна продукція східнього Поділля (1650 га. виноградників, головно по ярах), і в Катеринославщині (550 га.) На Запоріжжі оба збока долини Дніпра місцями вкриті рясним виноградом. Багато значніше виноградарство в Херсонщині, де під виноградом є звиш 16000 гектарів. Головною винною областю України є однак Бессарабія, де винниці займають 75000 гектарів, значить $1/3$ простору винниць усеї російської імперії. Бессарабські винниці лежать головно в акерманських повіті і дають $2\ 1/2$ міліона сотнарів винограду річно. Добувають з него пересічно звиш 870000 гектолітрів вина, однак наслідком лихої організації винної торгівлі виходить мимо доброты вина, часто таке, що бочка дорожча як її зміст. Таксамо слабо оплачується виноградарство в Донщині, де що року збирають пересічно до 33000 сотнарів винограду і фабрикують звісні шипучі вина. В Ставропільщині зустрічаємо більші винниці лише в долині Куми, дальше на сході над Терекком, крім цього декуди на Кубанщині в Чорноморії. Під виноградом є на Передкавказзю до 19000 гектарів, вина (дуже доброї якості) продукується до 200 тисяч гектолітрів.

Найроскішніше розвивається виноград в Таврії (10000 га. виноградників). Багато винниць має Мелітопольський і Бердянський повіт, однак найгарніше удається вино в самім Крими. На

його південнім побережжю плекають навіть французькі та еспанські породи винограду, які в части вивозять або спотрібовують в кліматичних місцях, в части обертають на виріб вина. Продукція Таврії дає пересічно до 250000 гектолітрів вина, виноградарство є дуже важним економічним чинником для місцевого населення.

Останній виноградарський округ є на Закарпатті (3500 винниць, річна продукція до 70000 гект. вина. Загальна площа виноградників на Україні вносила до війни 138000 га., річна продукція винограду 2.9 міл. метричних сотнарів. Україна стоїть у продукції вина на дуже позаднім місці серед земель Європи.

Слідуючі дві галузі природного господарства: б д ж і л ь - н и ц т в о та ш о в к і в н и ц т в о стоять неначе на границі між управою землі та годівлею худоби, тому будемо про них зараз говорити. Бджільництво розповсюджене скрізь по Україні. Воно від непамятних часів належить до найбільш улюблених занять нашого народу. Вищення лісів завдало найбільше втрат бджільництву, бо первісне бортне пасічництво було тивко зв'язане з лісом. Замінювання лук та сіножатей в орні поля дальше руйнує годівлю бджіл а поступове пасічництво за низьким рівнем освіти шириться між нашим народом дуже поволі. Скількість вуликів і пасік на Україні не легка до означення саме задля загального розповсюдження бджільництва і різного розміру пасік. На черенній Україні (9 губ.) раховано до війни 50000 пасік і 1300000 вуликів, 85 % з цього "колод". На цілім просторі України можна скількість вуликів оцінити на 2200000.

Первісне бортне пасічництво удержалося ще декуди на Поліссі, (Минщина мала з початком цього століття 45000 пнів) і в сусідних частях Волині й Чернигівщини. Чернигівщина є до нині одною із головних ^{українського} областей бджільництва (1910 - 283000 пнів) особ-

ливо в околицях Батурина і Конотопу. Часті тут пасіки по 1 - 2 тисячі вуликів. Головний пожиток мають тутешні пчоли з гречки, нерідко цілі пасіки переводять возами на гречані поля. Друга важна область пасічництва лежить у Полтавщині (1907 р. 325000, 1910 - 306000 пнів), де теж зустрічаємо величезні пасіки у селян. По ній слідує Галичина з 285000 вуликів. Далі йдуть: Харківщина (246000 пнів), Київщина (242000 пнів), Поділля (206000), Волинь (206000), Катеринославщина (33000). Значно слабше бджільництво Холмщини, Закарпаття, Буковини, Херсонщини, Таврії, Бессарабії, Підляша, Донщини. Та на південному сході подибуємо знов визначний район бджільництва - а то Кубанщину з її 326000 вуликів. Багато їх теж по всій останній Кавказькій Україні.

Загальну річну продукцію меду на Україні можна оцінити (Р.1910) на 130000 метричних сотнарів, воску на 14000 м.с. Ці числа скомбіновані з числом вуликів показують нам подібний образ як при хліборобстві. Хоч так хліборобство як і бджільництво це споконвіку найлюбіші зайняття Українця, то ступінь його розвитку ще дуже примітивний. Поступове бджільництво дуже туго шириться по Україні. Аж тоді, коли воно пошириться по всій Україні, вона відновить свою давню добру славу країни медом пливучої. Відсоток населення, яке займалося бджільництвом є на Україні не великий, ледви доходить 0.1 %.

Шовківництво розвинене на Україні дуже слабо, хоч тутові (морвові) дерева можуть рости майже по всій Україні а шовківництво не вимагає ні великих трудів, ні великих вкладів. Роблять проби в Донщині, Таврії, Бессарабії, Херсонщині, Катеринославщині, Харківщині, Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, однак продукція шовку дотепер мизильна. В Київщині 1907 добуто ледви 1300 Кг. шовкових коконів, 1913 р. 1700 Кг. (Київський і Чернігівський повіт). Крім цього була ще незначна продукція коло Тирасполя, Бер-

ЛІІІ. СКОТАРСТВО.

Четверта велика галузь природного господарства України це с к о т а р с т в о . Воно є всюди на Україні тісно зв'язане з хліборобством, лише на чорноморських степах остали подекуди форми степового скотарства, незалежного від хліборобства. Скотарство має для українського народу велике значіння. При мало-земеллі є воно майже одиноким способом доброго заробку для дрібного хлібороба, джерелом готівки на податок, буденні потреби, поліпшення господарства то що. На жаль наші хлібороби що йно недавно почали розуміти значіння скотарства і пізнавати поступові його способи, плекати худобу по стайнях, вважати на її расу, приміювати хліборобство до потреб скотарства і тд. Та вигляди на будуччину не погані. Великим власникам оплачується скотарство лиш екстензивним первісним способом, для того селянське, дрібне скотарство має без порівняння більше значіння в економічному житті кожної культурної країни як велике скотарство. Для того можна велику будучність пророкувати скотарству України, коли її просвічене селянство возьме його в руки.

Яка була загальна скількість худоби на Україні до війни, можна означити хибань у дуже загальному приближенні. В кождім разі ця цифра доходить 44 мільонів голів. В порівнанні з сусідніми землями посідала Україна величезні скотарські багатства. Давня російська Україна, хоч творила ледви 1/22 частину Росії, розпоряджалося майже цілою 1/4 частиною худоби, значить поверх у п'ятеро більше як припадало б по величині території. Україна була для

В даної Росії великим складом скотарських продуктів. Таксамо австрійська частина України служила до війни визначним місцем вивозу скотарських продуктів для західної Австрії й Німеччини.

Між землями України найбагатіша скотом є абсолютно: Кубанщина (4595000), опісля Галичина (3869000), Волинь (2971000), Ставропільщина (2845000); релятивно (скільки худоби на 100 душ населення): українська частина Терщини (308), далі Ставропільщина (228), Кубанщина (168), Донщина (155), Астраханщина (139), Бессарабія (128), Таврія (125). Порівнюючи ці числа з числами дотичними ^{країв} з модерним інтензивним скотарством і з числами дотичними земель України перед півстоліттям бачимо, що Україна втратила вже перед війною своє давнє велике скотарське багатство оперте на екстензивній системі а не придбала ще нового скотарського багатства, яке дає новітня інтензивна система.

Наш огляд скотарства почнемо від к о н е й . Уже в першій частині книжки я згадував про різні раси коней на Україні. Українська раса коней розповсюджена по цілім Подніпров'ю, чорноморська її відміна на Кубанщині. До степових порід коней належить також донська, часта на східних межах України. Однак до всіх тих рас належить зглядно невелика кількість коней українських хліборобів, переважаюча більшість це мішанці, звичайно малого зросту і хоч витривалі ^{та} невеликої сили. З малих порід коней лише одна гуцульська гірська заслугує своїми високими прикметами на увагу. Всі інші малі конята, хоч їх є міліони, означають радше низький ступінь годівлі коней як її добрий стан. Їх робуча сила в порівнанні до поживи, яку спотрібовують, є дуже маленька, тому то й користь в порівнанні з коштами удержання невелика.

Годівля коней не станула ще на Україні так високо, щоби були якісь видатніші старання за поправу раси селянських коней.

Стадники держать лише великі земельні власники і то тільки, щоб плекати перегонові коні. В австрійській Україні удержував військовий уряд по різних місцях стадників для поправки раси і вів велику стаднину в Радівцях на Буковині для розплоджування і уліпшування гуцульських коників. У Вороніжчині знов розводили расу "битюгів", сильних тягарових коней. На увагу заслуговують також стадники на Полтавщині (Дубівський завод), в Старобільському повіті (чотири), в Новоалександрівську (Харківщина) і в Янові (Холмщина).

Загальна скількість коней по всій Україні виносила до війни 9388000. Абсолютно найбільше коней мала Кубанщина (951000), Херсонщина (801000), Катеринославщина (706000), Волинь (698000), Галичина (681000), Чернигівщина (606000), Київщина (588000), Поділля (568000), Харківщина (562000). Відносне число коней є 174 голів на 100 душ населення.

Відносно найбільше число коней має на Україні Кубанщина (35 на 100 душ), потім ідуть Ставропільщина (34), Харків (31), Таврія (30), Терщина (28), Донщина (26), Катеринославщина (24), Курщина (23), Чернигівщина (22), Бессарабія (21), Харківщина і Вороніжщина (по 20), Волинь (18), Поліссє (17), Закарпатте і Холм (16), Підляше, Київщина й Поділля (по 15), Полтавщина (14), Галичина і Чорноморщина (по 13), Астраханщина (11), Буковина (8).

Що до загальної скількості коней стояла Україна на третьому місці світа по російській імперії (27.4 міл. голів) й Американській Унії (20.6 міл. г.). З бідніших на коні країв найблище підходить до України Аргентина (7.5 міл. г.). Для порівняння: Німеччина 4.5 міл., Франція 3.2 м., Англія 2.2 м. Що до релятивного числа перевищують Україну в Європі тільки Россія (20) і Данія (19). (Аргентина 147). Що до посідання то 89.4 % коней належало на черенній Україні селянству, тільки 10.6 % усім иншим

власникам. В Галичині мали більші господарства (над 100 га.)
теж тільки 13.7 % всіх коней Галичини.

Війна й революція знищили кінництво більше як яку небудь
ишу галузь скотарства на Україні.

Р о г а т а х у д о б а має для українського скотарства
нерівно більше значіння як коні. З расового погляду стоїть ху-
доба на Україні дещо вище як коні. Широке розповсюдженнє сірої
української раси спричиняє визначну якість худоби на великих
просторах України. У східній частині степової України водяться
червона калмуцька раса худоби, добра на м'ясо. Крім цього за по-
середництвом великих земельних власників, господарських това-
риств а по частині й змагань урядів до війни й революції перехре-
щувалися місцеві раси худоби з різними західноєвропейськими.
Це змішаннє було найбільше в Галичині (зі сіментальською ра-
сою).

Загальна скількість рогатої худоби на Україні виносила пе-
ред війною до 13572000. Україна стояла тоді на восьмому місці
світа: по Бритійській Індії (112 міл. голів), Півн. Ам. Унії (56.5),
Російській Імперії без України (40.4 м.), Аргентині (29.1 м.),
Бразилії (27 м.), Німеччині (20.2 м.), Франції (14.4 м.г.).

Абсолютне число рогатої худоби найвище в Галичині (1552000).
Потім слідує: Кубанщина (1295000) і Волинь (1112000), далі Ки-
ївщина (858000), Харківщина (821000), Донщина (738000), Полтав-
щина (736000), Поділля (731000), Чернігівщина (711000), Катери-
нославщина (657000), Херсонщина (643000), Полісся (614000), Став-
ропільщина (599000), Таврія (485000), Терщина (291000).

Релятивне число рогатої худоби є на Україні 25.2 (голів на
100 душ населення). Найвище релятивне число виказує Терщина (85),
по ній у дальших віддалях ідуть: Донщина (64), Ставропільщина (48),
Кубань (47), Астраханщина (42), Полісся (40), Закарпаттє (39),

Чорноморщина і Підляше (34), Таврія(31), Галичина (30), Волинь (29), Харківщина й Вороніжчина (26), Херсонщина, Чернігівщина й Буковина (по 25), Бессарабія(23), Київщина, Катеринославщина, Холмщина, Полтавщина (по 22), Курщина (20), Поділлі (19).

Українська раса худоби як сказано гарна до роботи й на мясо, молока дає небагато, хоч доброго й масного. Коли розорано степи й коні заступили волів при плузі й возі, почала скількієть рогатої худоби на Україні дуже швидко падати. Ще з кінцем минулого століття було її на Україні багато більше як при вибуху великої війни. Тутуто Україна стоїть серед європейських і позаєвропейських країв що до релятивного числа рогатої худоби на однім із найпослідніших місць. Поза нею остаеться тільки Бельгія (24) й Італія (18). Цей невідрадний стан пояснюється передусім малим розвитком молочарства. До війни були на Україні тільки початки малочарських підприємств приватних чи кооперативних, хоч горальняний і цукровий промисел давав великі спромози розвитку. І тут ненормальні земельні відносини грали погану роль. Великі земельні власники держали на Україні як і всьди инде поглядно дуже мало рогатої худоби (5.7 %). Селянство при своєму малоземеллі теж не могло як слід розвинути раціонального хову худоби й молочарства. Та по заспокоєнні земельного голоду селянства жде українську годівлю худоби й українське молочарство дуже гарна будуччина, дарма що останні воєнні, революційні й голодні роки завдали українському скотарству страшенні втрати.

Перед сотнер літ була Україна що до скількості о в е ц ь може найбагатішим краєм світа. Та це багатство швидко почало упадати й перед самим вибухом війни Україна, яка була довго одним із головних доставців вовни на світовий ринок, мала тільки ~~13605000~~ 13605000 овець (і кіз) (25.2 на 100 душ нас.) і стояла серед європейських країв абсолютно на пятім, релятивно на 11-ім місці

(на світі абсолютно на 13-ім, релятивно на 18-ім місці). (Російська імперія мала 59.3 м.овець). Причиною упадку вівчарства України була в першу чергу американська й австралійська конкуренція. До упадку українського вівчарства причинилося далі теж поступенне розорання степів, на котрих блукали колись величезні отари овець, під доглядом навпів кочевих чабанів. Вівчарство України мало два головні райони: південний степовий і північний на Гетьманщині. Як і в інших галузях скотарства України так і тут значна більшість овець (83.7 %) належала до селян. Вони годували у південнім районі переважно груборунні вівці різних пород: волоські (пирнай), маличі, чушки, цигайські. Ці вівці можуть пастися 3/4 року, часом і більше на степу. Великі власники і німецькі колоністи годували різні породи тонкорунних мериносів (електоральні, негретті, рамбуле, інфантадо, чорноморські і т.и.), котрих вовна значно цінніша, та годівля коштовніша. Селяне доперва в останних часах перед війною трохи бралися до годівлі тонкорунних овець. Дуже важне вівчарство було також у північнім районі в Чернігівщині, Полтавщині та Харківщині, де в 1900 р. було 3 1/2 мільона овець (з чого 3 міль.селянських). Годували тут славні решитилівські і сокільські вівці, що дають дуже гарний смушок. Їх перехрещували з туркестанськими. Решта України годувала тільки невеликі скількості овець і вівчарство не мало ніде більшого значіння. Лише в Карпатах (головно на Закарпатті) воно годувало дуже значний процент населення. Вівці, гірської груборунної породи, випасаються на полонинах і більше користи дають молочними продуктами та шкірами на кожухи як самою вовною.

При вибуху світової війни найбільше абсолютне число овець мала між українськими землями Кубанщина (1783000) і Ставропільщина (1623000). Далі слідували: Чернігівщина (927000), Таврія

(806000), Вороніжчина (758000), Терщина (633000), Київщина (611000), Полтавщина (609000), Донщина 595000), Курщина (594000), Поділля (570000), Волинь (537000), Харківщина (531000), Бессарабія (507000), Астраханщина (469000), Катеринославщина (466000), і т.д. Відносні числа представляються ось як: Терщина 185, Ставропільщина 130, Астраханщина 83, Бессарабія 68, Кубанщина 65, Донщина 52, Таврія 51, Харківщина й Вороніжчина по 44, Курщина й Чернігівщина по 33, Подляше 30, Закарпатте 29, Чорноморщина 25, Подіссе 22, Буковина 19, Полтавщина 18, Катеринославщина, Київщина й Херсонщина по 16, Поділля 15, Волинь 14, Холмщина 8, Галичина 6.

Вівчарство не має в будуччині виглядів великого розвитку. Та на посушних просторах степової України воно ще довго буде важним і корисним заняттям населення.

Кіз держать на Україні дуже небагато, майже виключно в горах: Карпатах і Кавказі. (Вони тут по числі ^{ні} разом з вівцями.)

Зате годівля с в и н е й представляє одно з найголовніших джерел доходу біднішого українського селянства і є тому дуже розповсюджена. Свині годують не лише по хлівах але й пають по полях а на долішнім Дністром і Дніпром заганяють на ціле літо в плавні. Благородні англійські раси йоркширів і беркширів на Україні дуже рідкі тай скоро вироджуються, звичайні тутешні раси: московська, польська і кучерява тучаться пізно і поволи.

Загальна скількість свиней на Україні виносить 7132000. Тут Україна стоїть на четвертому місці світа по Півн. Ам. Унії (61.2 міль.), Німеччині 21.9), Російській імперії без України (9.3 м.). Абсолютно найбільше число безрог ^{годує} Галичина (1318000) і Волинь (624000), потім йдуть: Кубанщина (566000), Київщина (530000), Чернігівщина (514000), Поділля й Полтавщина

(по 420000), Катеринославщина й Харківщина (по 376000), Полісся (299000), Таврія (207000) і т.и. Релятивні числа: Галичина 25, Буковина 24, Полісся 22, Кубанщина 21, Чернігівщина 18, Подляше 17, Волинь, Бессарабія і Ставропільщина по 16, Херсонщина 14, Київщина, Катеринославщина, Таврія, Донщина і Закарпатте по 13, Полтавщина і Чорноморщина 12, Поділль, Харківщина, Вороніжчина по 11, Терщина 10, Холмщина і Курщина по 8, Астраханщина 3.

Годівля свиней має на Україні величезні вигляди, хоч і як сумно вона представляється тепер по війні й революції. Це тим певніше, що годівля свиней майже вся в руках селянства. Великі власники України годували ледви 3 % усіх безрог нашої території.

Верблюди держать лише на південно східних степах України: в Ставропільщині, Донщині і Таврії, буivolів лише в Бессарабії, ослів і мулів в більшій кількості тільки в Бессарабії та Таврії.

Кінчаючи огляд українського скотарства розгляньмо ще годівлю домашньої птиці. Вона хоч здавалася дуже маловажною галуззю господарства, є прецінь дуже важним економічним чинником для дрібних українських хліборобів. Домашню птицю легко вдержати хоч би й найбільшньому, на власний ужиток, при прямо спартанським способі життя нашого хлібороба, вона майже не йде, а головно на продаж і на вивіз.

Годують дробу по цілій Україні дуже багато, його число мож приблизно оцінити на 70 мільонів штук. Наша територія була до війни дуже значним осередком вивозу птичого мяса, яєць й піря до Росії, Польщі, Австрії, Німеччини, Англії то що. Лише в Карпатах годують дробу мало, бо й зерна обмаль і птиця слабо несесться. Раси дробу переважно свійські, серед них визначається українська порода курей - ушанок. Тучать дріб дуже рідко, хибань гуся на продаж жидам гусячого туку.

Мимо цього, що годівля дробу ведеться на Україні по старому,

що продуценти не зорганізовані а покупці виискують їх дуже, продукція дробу, яєць і піря є дуже велика й дає значні прихода селянству. З дев'ятох українських губерній Росії вивезено 1912.р. звиш 728000 сотнарів яєць за кордон. Ці українські губернії дали 40 % усього вивозу Росії, одна Харківщина дала 8 % вивозу, Київщина 5 %. Можна без помилки припустити, що ціла ~~російська~~ ^{російська} Україна продукувала більш чим половину дробу та яєць Росії. Одно Поділля продало 1908.р. близько 3 1/2 мільона штук дробу, Харківщина 1906.р. 1 1/4 мільона.

Скотарством займається на Україні кождий хлібороб, процент самостійних скотарів дуже маленький, ледви 0.4 .

LIV. МІНЕРАЛЬНІ БОГАЦТВА УКРАЇНИ.

З дотеперішного огляду економічної географії України можна легко вирозуміти, що хліборобство разом зі скотарством та спорідненими галузями господарства є безперечно головною основою економічного життя України. Однак, хоч мабуть на найдальшу будучність хліборобство задержить своє переважаче значіння, то прецінь навіть вже тепер не мож України називати чисто хліборобською країною. Величезні мінеральні богацтва лежать розкинені під землею по різних областях України - найбільше на Донецькім краї, в Карпатах і на Кавказі. І хоч вартість цих мінеральних богацтв без порівняння менча як вартість української цілини, хоч нема виглядів, щоби ціла Україна була колись так проми-

слова як пр. Німеччина чи Англія, то все таки певна річ, що при доцільній економічній політиці в дуже вжє недовгім часі Україна буде могла всі свої потреби заспокоїти власним промислом.

Золото зустрічаємо на нашій території лише на донецькій височині на горбах т.н. Нагольного кряжа. Воно там знаходиться в кварцових жилах, в дуже незначній кількості. Таксамо тільки сліди золота є в кварцових жилах скалин Черногорського пасма.

Срібло знаходиться в срібно-оловяних рудах передусім на Кавказі (Худеські кладні в Кубанщині і Садонські в західній частині Терщини). Неважликі кількості срібної руди знаходимо в Донецькій кряж коло Нагольної слободи, на південній Буковині і на Закарпатті в Гутинській пасмі. Продукція олов'яно-срібних руд доходила перед війною (1910) до 300000 м.с. (73 % імперської продукції). З них виплавлено 25.5 м.с. срібла (9.0 %) і 11000 м.с. олова (81 %).

Олово виступає на Україні все разом зі сріблом в тихсамих місцях (крім цього і на Поділлі) - тому то й його продукція поглядно незначна (середно 15900 м.с.), хоч багато більша як продукція срібла.

Мідний крух добувають на нашій території вжє в ^{значно} більших кількостях. Головні кладні міді знаходяться в Донецькій кряж, (Бахмутський, Славносербський, Бердянський повіт), крім цього в Херсонщині (Кривий Ріг), на Київщині (Уманський повіт), на південній Буковині та на Мармароші. Пересічна доводна продукція міді на Україні виносила до 100000 м.с. річно.

Ртуть належить вжє до найважливіших гірничих продуктів України. Добувають її з ртутної руди - кяновару, котрого великі кладні знаходяться в Донецькій кряж коло Микитівки в карбонських верствах. В 1905.р. добуто кяновару 842000 метр.сотнарів,

що дає чистоті ртуті до 320000 кілограмів. В 1916.р. продукція впала до 117000 кг.

Цинку майже не добувають на Україні. Його круки виступають разом зі срібними та олов'яними круками, найбільше в згаданім вже Нагольнім краї. Цинк, нікль, хрому, платини й інших рідких металів зовсім нема на Україні.

Важну роль натовість відгравав Україна в світовій продукції мангану (марганця). Манганову руду добувають з олігоценських веретів коло Нікополя й Городища в Катеринославщині, невелику скількість теж на східнім Поділлі й на Буковині. Річна продукція виносила (1905 р.) 1600000 метр.сотнарів, отже 32 % продукції Росії а близько одну шесту частину всеї світової продукції. В 1912.р. продукція тутешня виносила 2456000 метр.сот. (29.2 % російської й 12.3 % світової продукції).

Усі дотепер обговорені металічні багатства України просто цезають при величч багатств України в найпотрібнішім тепер для чоловіка металю себто в залізі. Залізо знаходиться в дуже багато місцях України та й на широких просторах. Однак при нинішнім стані залізного гірництва лише в кількох місцях України оплачується добування заліза, зате воно там ведеться на величезні розміри.

Головним центром добування заліза на Україні є Кривий Ріг над Інгульцем в Херсонщині разом з околицею над рр. Саксаганню й Жовтою. Річна продукція знаменитого червоного і бурого залізняка виносила тут (1903/4) 26 1/4, (1913-го) 64.6 мільона метр.сотнарів річно себто 72 % загально російської продукції. Процент заліза в крусі 55 - 75 %, шари до 25 м.губі. Криворізьські клядні поволи вичерпуються (припає 0.6 мільярда метр.сотнарів), однак у найближшій околиці відкрите в останніх часах до війни інші величезні припаси руди. Їх обчислювано в цілім районі 1909

року на 2.2 мільярди, 1921.р. на 3.3 мільярди метричних сотнарів. Інші українські центри продукції залізної руди мають менше значіння. Добувають її коло Керчі (припас до 2 мільярди м.с. 35 - 45 % заліза) і в кількох місцях Донецького краю. Продукція 1912.р. 4.1 міль.м.с. Дуже важний центр є в Корсак могилі у Бердянському повіті. Значні скількості бурого залізняка знаходяться також на східній Волині (Житомирський, Овруцький, Н.Волинський повіт, 30 - 40 % заліза). Масси багатого залізняка є на Поліссі, Волині і в западній Київщині. Їх однак не експлуатують, таксамо як залізних крухів Кубанщини. В галицьких Карпатах заліза дуже маленько, на Буковині і Закарпатті добувають його тільки дуже незначну скількість.

Загальна продукція залізної руди на Україні виносилла при вибуху війни коло 70 мільонів метр.сотнарів. Серед країв землі, що продукують залізо стояла Україна на шестому місці - по Півн. Амер.Унії, Німеччині, Франції, Англії, Еспанії, вище Швеції Австро-Угорщини, Італії, Бельгії і т.д.

Війна значно підкосила залізньо-рудну продукцію України. В Кривому Розі добуто 1913.р. 65 міль.м.с., 1914 - 48, 1915 - 38, 1916 - 47, 1917 - 38, та 1918 вже тільки 2.7 міль.м.с. 1919 до 1921 не добуто нічого, на 1922 р. призначено 1.7 міль.м.с.

Приходимо тепер до другої групи мінеральних багатств, до мінерального топлива. Як серед металів саме найважливіший - залізо - знаходиться на Україні в найбільшій скількості, так і найважливіше мінеральне топливо - кам'яний вугіль - займає на Україні перше місце.

Україна має лиш оден вугляний басейн - Донецький, однак він належить до найбільших і найбагатших углевих заглиблєн Європи. Ширина цього трикутного угляного поля переходить 160 Км., довжина 370 Км., простір досходить до 23000 Км.кв. Докладне геос-

льогічне прослідження цього вугляного басейну залишає ще багато до^{по}бавання, та позволяє уже доволі докладно обчислити припаси угля. По дотеперішнім даним вугляні припаси Донецького краю виносять 35 мільярдів метричних сотнарів. При середній довоєнній продукції вугля Донеччини вистачило б на 175 років. Зіндустріялізована Україна при річній продукції рівній довоєнній німецькій вичерпала би вуголь донецького краю за наступних 15 років. Інші оцінки припасів вугля Донеччини (які приймають цифру 666 мільярдів м.с. з чого 10 % коксового вугля) не мають ніякої стисла наукової основи й вартости.

Загальна вугляна продукція Донецького краю виносила 1911 - 203 мільони м.с. (70 % імперської продукції), 1912 - 217 м.с., 1913 - 256 м.м.с., 1914 - 286 м.м.с., 1915 - 281 м.м.с., 1916 - 292 м.м.с., 1917 - 252 м.м.с. Як бачимо війна не то що її не зменшила а навпаки збільшила. Зате революція страшенно відбилась на вугляній продукції. 1918 р. добуто тільки 92 міл. м.с., 1919 тільки 56, 1920 тільки 46, 1921 тільки 59 міл.м.с.!

Донецький край є також тим замітним, що крім звичайного вугля так товстого як і сухого добувають тут багато антраціту (в сидлових загябах), що заключає 88 - 98 % чистого вугля. Антраціту добуто 1911.р. 31 мільонів метричних сотнарів, значить більше як десяту пайку всего донецького вугля і 99 % усеї російської продукції антраціту. Коксу добуто з донецького вугля 1911.р. до 34 мільонів метр.сотнарів, отже також 99 % усеї російської продукції коксу.

Із цих цифр бачимо наглядно, що Україна має тільки на східно-європейські відносини великі припаси вугля - головної підвигні часів підойми великого промислу. На світові відносини й у пропорції до своєї величини Україна має вугля дуже небагато. Українська продукція вугля займає у світовій продукції аж саме

місце, по Злучених Державах (4502 м.м.с.), Англії (2763 м.м.с.), Німеччині (2345 м.м.с.), Австрії (491), Франції (392) та Бельгії (231). До того приходить ще ексцентричне положення одинокого вугляного басейну й тонкість (1/2 - 1 м.) його поодиноких шарів. Все це велить розумним економічним політикам ставитись дуже критично до вугляних багатств України.

Крім антрациту і чорного вугля добувають на Україні ще бурій вуголь. Бурій вуголь України лежить у третичних верствах і творить місцями значні поклади, яких експльоатація виплачується. Найбільше дотепер знане буровуглеве поле є коло Крем'янця на Волині. Тамешні припаси бурого вугля оцінюють на 250 міл. метр.сотнарів. Другий комплекс буровугільних полей обіймає поверх 5000 кв.км. на височині Подніпря. Тутешні припаси бурого вугля обчислені на 333 мільони м.с. Головні находища і родовища є в Київщині коло Вишгорода і в Звенигородським (Катеринопіль) та Чигиринським (Журівка) повіті. При кінці минулого століття добувано в Катеринополі щорічно 82000 м.сотнарів вугля, за 25 років добуто 1.7 міл.метр.сотнарів. Припаси обчислено на 57 міл.метр.сот. Углеві поля сягають також в сусідні області Волині та Херсонщини (околиці Близавету). Третичний бурій вуголь експльоатують теж у кількох місцях Галичини (на Розточч і Підгір'я пр. Потиллч, Глинсько, Скваряве, Мишин, Новоселиця, Ромнів, Журів. В 1901.р. видобуто звин 1 мільон сот. в 1905.р. продукція опала вже децю понизше половини цієї скількості. Таксамо незначні є скількості бурого вугля, добувані на кавказьким Підгір'я коло Баталташинська й на Закарпатті (коло Мункачова й Гушту).

В рр. 1871 - 1902 добуто на Україні 3.3 міл.м.с. бурого вугля головню на потреби цукроварень. Конкуренція донецького вугля поволі знищила буровугільне гірництво. Аж розвал тран-

способу приневолив 1919.р. почати нову експльоатацію, гоки цю мікяемну.

Україна посідає також великі маси торфу, який має більшу спалову вартість як дерево і в на Україні дуже частий. Найбільші кладні торфу знаходяться в поліських сагнах, багато його також на Волині головню північній, Підляшій, Галичині (200000 гектарів торфш), Київщині (надзрікаки: Ірпень, Збвж, Вавель, Ілля, Тяман, в Ірденськїм болоті і т.и.), в Чернигівщині по р. Остру й Десні, на Поділлі, Ставропільщині а не хибує його ніде на Україні з вїмном сутостепових посушних областей: Добувають торф в багатьох місцях України, головню на Поліссє (Сарни), Волині (Верб, Кремянець, Любар, Смелъчин, Чупнів Андрушівка), в Чернигівщині (Клишці, Нововибків, Чернишів, Свісь, Коржівка), в Київщині (Вучанське торфшце), в Галичині (1906.р. машинно в 40 місцях). Однак всьдє лиш на дрібну скалю, хоч значінна торфу при безлісности значних просторів України моглоб стати дуже велике. Припаси торфу в Київщині, Чернигівщині, Полтавщині, Волині, Поділлі обчисляють на 7 1/2 мільярда метр.сотнарів.

Зрім значних багачєв вугля і торфу знаходимо на Україні дуже знатні скількості нафти і земноб воску. Головним тереном нафтової продукції булє дотепер галицьке Підкарпатте від Попраду на схід здох зіннічких окраги карпатської дуги. Галицькі нафтозі поля займають до 10000 кв.км. простору і дали в 1909.р. 0.8 міль.м.с.ропи. Наслідком лихої господарки продукція впа до 1913.р. на 11.1 м.м.с. Всьє таки Галичина була до вїни на третьому, потім шестому місці серед нафтодайних країв землі. Вїна й пізніша польська окупація завдали галицькому нафтовому гірняцтву величезні втрати. 1921.р. вносила галицька нафтова продукція тільки 7 мільонів м.с. в чо-

на поверх 90 % давала безпосередня околиця Борислава

Крім галицьких теренів має Україна ще значні нафтові терени здовж північного збока Кавказу від таманського півострова по верхія Ласи (центр Майкоп, річна продукція коло 1 мільйона м.сот.). Вони продовжуються на захід в околиці Керчи і Феодосії, на захід в Терцину (Грозня) Продукція нафти на північній Підкавказзі що йно на добре починалася, коли вибухла війна. Сліди нафти попадалися теж коло Вердянська й на Поділлі.

Земний віск, хоч трапляється по різних місцевостях світа, то однак лише на одній Україні добувається в більшій кількості. Одиноким центром був до недавня Борислав, де в 1855 р. добуто 123000 сотнарів земного воску. Однак графіжна господарка по копальнях значно зменшила продукцію. В 1907 р. дав Борислав враз з кількома инчими поменшими підкарпатськими копальнями (Давиняч, Старуня, Трускавець) лише 25000 сотнерів, в 1910 р. тільки 22000 в 1913 р. тільки 13500 м.с.

Безупинний і небувало швидкий розвиток автомобілізму й летунства, які потребують нафти й її продуктів для своїх експлуатційних моторів надають нафтовим багатствам значіння те саме а може ще більше як вугляним. Українські нафтові терени мимо їх невеликої дотепер продукції й позірною занепаду її (Галичина) треба вважати дуже багатими й надійними.

Зелізо, вуголь, нафта це три головні ^{мінеральні} багатства України. Четверте, не менше важке це сіль.

Україна має три головні сільні області: карпатську, донецьку й чорноморсько-каспійську. Карпатська сільна область тягнеться здовж північного карпатського берега з під Кракова аж до румунської границі. Її використувано вже в XII.віці. З відомком великих копалень соли в Величці і Бохні, усі галицькі салина лежать на нашій території (Ляцьке, Дрогобич, Стебник, Волежів, ...)

Долина, Калущ, Делятин, Ланчин, Косів). Сіль була в Австрії державним монополом, тому її продукція була обмежена. Пр. в Стебнику відкрито великанські кладні камяної соли, більші від велицьких, однак у Стебнику є лиш солеварня таксамо як і всьди на українським Підкарпаття. Мимо цього продукція соли на галицькій Україні вносила при вибуху війни поверх 1000000 метр.сот. соли. До карпатської області належать теж солоні джерела Шариської жупи й копальні камяної соли в Мармароській Солотвині, які дають (1921) поверх 1.2 міл.м.с.річно.

В другій сільній області України, в Донецьким кряж добувають передусім великі скількості камяної соли. Головні копальні є в Бранцівці коло Бахмута, де сверлення показали 100 метровий шар чистої соли, а річна продукція переходила 1901.р. 4.1 міліони м.сотнарів, 1911 - 4.9 міл.м.с., 1917 - 6.3 міл.м.с. Крім цього в Довеччині визарють від XVII.віку багато соли з сільних джерел та озер, головно коло Славянська в Харківщині. Річна продукція доходить 1.4 міл.м.сотнарів.

Третя сільна область України лежить над Чорним морем. Сіль добувають тут з лиманів і солених озер, напускаючи солену воду в плиткі ставки, щоби випарувала на сонци. Головним місцем продукції є кримські солоні озера (Сакське, Сасик - Сивашське, Крим - Влійське, Чончарське, Кинбурнські, Перекопські, Генічеські, і т.н.), дальше йдуть лимани Херсонщини, головно Куяльницький коло Одеси, Бердянські лимани, Маничські озера в Донщині і тд. Загальна продукція колибається між 3.3 а 5.8 міліона сотнарів річно, що зависить головно від того, чи літо було сухе й горяче чи вохке й холодне.

Загальна сільна продукція України доходила до війни й революції середно 14.5 міліонів ^{м.}сотнарів на рік. Сільна продукція українських земель Росії становила 53 % імперської продук-

ції. Одна Бранцівка давала 86.9 % імперської продукції камяної соли. Серед інших країв землі стояла Україна (ціла) що до продукції соли на четвертому місці по Півн.Ам.Унії (37.7 м.м.с.), Великій Британії (20.2), Німеччині (19.5) і давала 9 % світової продукції соли.

Калієві соли (каїніт, сильвін) добувають в більших кількостях лише на галицькім Підкарпатті - в Калуші. Продукція в 1901.р. виносила ще 179000 сотнарів, в 1908.р. вже впала на 121000 сотнарів. Тутешні кладні ледви надпочаті й дальший розвиток певний. Припас оцінюють на 5 міліярдів м.с.

На цім скінчили ми огляд важніших мінеральних багатств України. Є однак ще багато інших, менче спадаючих в очи а прецінь вартісних. До таких мінеральних плодів належать у першу чергу фосфоріти, на Поділлію по обох боках кордону і в сусідних окраїнах Бессарабії. Родовища фосфорітів залягають у Летичівськім, Могилівськім, Ушицькім, Проскурівськім і Хотинськім повіті. Їх припас оцінюють від 60 - 300 міліонів м.с. Подільські фосфоріти заключають 70 - 75 % фосфорового квасу і знаменито надаються до меліораційних цілей. В 1905.р. добуто на Поділлі звиш 180000 сотнарів фосфоріту, значить 93 % всеї фосфорітової продукції Росії. Надійні кладні фосфорітів має теж Чернигівщина (над Десною між Розлітами й Вишеньками, Крольвецький повіт). Зустрічаються фосфоріти теж у Полтавщині, Київщині (Трипілля, Ржищів, Ходорів, на берегах Росі), Катеринославщині.

Каолін або порцелянова глина добувається на Україні в Катеринославщині, Херсонщині, на Волині (Полонне, Шепетівка, Корець), в Полтавщині, Чернигівщині (Полошківська глина коло Глухова), найбільшеж в Київщині (межигірська глина, канівські глини). Загальна продукція (1904) виносила 237,000 сотнарів. Поза Україною каоліну в Росії не продукують.

Гончарські глини розповсюднені по цілій Україні, найліпші роди є в Київщині, Чернігівщині й Полтавщині. Огнетревали глини і горновий камінь находимо головно в Донецькій краї. Табличний лупак добувають в Катеринославщині на Запоріжжі. Літографічний камінь находиться на Поділлі, головно коло Камянця і Могилева. Полевий шпат дуже розповсюднений у кристалнім масиві України, добувають його коло Полонного на Волині. Лосняк добувають на Волині коло Чуднова, Полонного, Подолянець і в Київщині коло Костіянова, Гранат і турмалін коло Корця на Волині. Графіт найдено в більших кількостях на Волині над Случем і Теревом, в Київщині (по Росі), Катеринославщині (над р. Мірсом), Таврії (над р. Берестовою), Херсонщині коло Кривого Рога.

Мінеральні краски, головно охру, зустрічаємо коло Лисичанська в Донецькій краї, коло Кривого Рога, коло Блисавета в Херсонщині, коло Старого Оскола в Курщині. Сірку добувають під Ельбрусом на верхівях Кубані. Триплу добувають в Київщині (Звенигородський повіт, пемзу на Кавказі. Жовновий камінь зустрічаємо в різних місцях України, найславніший коло Глухова в Чернігівщині, точильний камінь теж частий пр. в Полтавщині, на галицькій Поділлі (теребовельський камінь). Пишуча крейда теж доволі розповсюднена пр. на галицькій Поділлі, Волині, Харківщині. Гіпс в великих кількостях виступає на Покутті і Поділлі по обох боках Збруча, крім цього в Донецькій краї. Біла, провітчаста його порода, алябастер є дуже частий на Поділлі, коло Бахмута, в Харківщині і т.д.

Будівельний камінь, вапно, пісок, глина, всьди трапляються в великій кількості і добрій якості. Навіть в степових ^{цілиноз} знах України всьди під ^{цілиноз} можна найти добрий камінь. До каменярських робіт надається дуже добре червоний девонський пісковик галицького Поділля а ще ліпше кристалні (граніти й

гнейси) та вибухові скали Волині, правобічної височини і т.д. Славні є волинські "лябрадоріти" (Горопки над Іршем); їх зустрічаємо теж у сусідній Київщині (с. Камінний Брід); і волиніти (коло Іскорості Овруцького повіту). Найкращі граніти є коло Хвастова, Черкас, над Тетеревом і Гнилоп'яття (Житомир, Чуднів, Черняхів, Троца) на Случев (Звягель), Ужем (Іскорость, Народичі), Норином (Овруч), Убортя, Горинню, Інгулом, Богом і т.д.

На прикінці ще кілька слів про мінеральні джерела України. Вона має їх дуже багато і то не тільки в сусідстві верховин - Карпат і Кавказу - але й теж оподалік від них на височинних і низинних, переважно плосковерстових просторах.

Здовж північної обноги Карпат і в нутрі їх лежать мінеральні джерела Мегестова, Крениці, Рманова (переважно залізисто-сірчані), Трускавця, Моршина і Підлятого (солянково сірчані) та Буркута (щави). Відповідають їм на Закарпатті джерела Баріс^два, Ужка, Сваляви-Полян, Собранців (переважно солянки і залізисті, сірчані, алькалічні води, щави), Ужгороду, Кобилицької Поляни, Буркуту-Квасів, Рахова (переважно залізисті щави і сірчані води).

На північній обнозі Кавказу зустрічаємо попри різнородні мінеральні джерела Кубанщини, на межі українських земель славнозвісний підкавказький округ мінеральних вод. Лежать тут: Пятигорськ з сірчано-алькалічними водами, Желізноводськ зі залізистими, Бесентуки з алькалічними, Кисловодськ зі щавами. На низовій Україні зустрічаємо води: сірчані (Любінь і Скло в Галічині, Шепетівка на Волині, Чернокозинці біля Камянця і т.д.); залізисті (Звягель на Волині, Коростишівка і Лисянка в Київщині); вапнясті (Супрунківці і Камянець на Поділлі); солоні (Славянськ, Кримські озера і лимани); алькалічні (Миргород з 7 м. високим водограєм, +22° температури); гіркі (Миргород. Констан-

тиноград, Сулятицьке, Руський Орчик, Дубова Гряда, Могилів под. і т.д.).

На цім кінчу огляд мінеральних багатств України. З него виразно виходить, що Україна, хоч далеко не дорівнює на цім полі краям середньої та західної Європи, однак як на культурні відносини, що на її просторах панують, продукувала й дотепер^{продукую} дуже багато і при зміні обставин може зайняти доволі визначне становище в світовій продукції й заспокоїти що найважливіше свої власні потреби.

Таке констатованнє факту моглоб не одного Українця підбити в гордість. Однак ця гордість булаби зовсім неоправдана. Бо ці всі мінеральні багатства знаходяться й дотепер у руках чужинецьких властителів чи управителів а український нарід дає лишень лихо плачену робучу силу до експльоатації цих великих багатств. І на цім полі як на всіх попередних бачимо сумний економічний стан нашого народа, який збогачує чужинців скарбами власної землі, а сам з них майже нічого не користує...

LV. ДОМАШНІЙ ПРОМИСЕЛ І РЕМЕСЛО.

Промисел України находився вже задовго до війни на переломовій точці. Дуже визначний колись, автаркічний домашній промисел, розвитий старов хліборобською культурою нашого селянства, не міг далі видержувати конкуренції з великим фабричним промислом, опертим на міжнароднім капіталізмi. Фабричні вироби в міру розросту желізниць сягали щораз дальше в забиті колись дошками закутини і побивали своєю дешевістю продукти домашнього промислу. Та фабричні вироби походили майже виключно з чужих країв, український фабричний промисел хоч ріс та

не дуже швидко, і не міг заспокої^{ти} й малої частини запотрібно-
виння. Виходило таке: власний домашній промисел безвпинно у-
пада^в, фабричний не розвивався як слід.

Зачнемо від домашнього промислу. Український домашній про-
мисел має здавна своє і то гарну славу. Його витвори хибань у
найпростіших, найгрубших виробках бувають звичайненькі. Епрочім
навіть предмети призначені до щоденного ужитку є прикрашені з
артистичним смаком, з замилуванням до краси. Звичайнісенякі гор-
шки, миски, тарілки, коновки, бербениці, торбини, ланці, не
кажучи вже про білля й одяг - все те хоч зроблене з грубого ма-
теріялу, мусить бути бодай на маленький розмір прикрашене. А
притім навіть в найбільш прикрашених предметах ні сліду несмач-
ного переладовання. Дальшою цією вартів домашнього україн-
ського промислу є їх велика тривалість і солідне виконання.
Ця обставина з одної сторони дуже корисна, з другої сторони
наклад праці вимагає вищої ціни. Фабрична тандита, значно де-
шевша на спозид, може тим способом легко конкурувати з виро-
бами домашнього промислу і обмежує його щораз більше. Сіль-
ські та маломісточкові промисловці, не могучи безпосередню
збути своїх виробів, попадають у руки різних гуртових покупців
і посередників, котрі визискують їх в страшний спосіб. Домаш-
ний промисел через таке щораз більше підупадає, бо дає дуже
лихий заробіток. Лиш замилування, тверда конечність а по части
й традиція, що переказує ремесло з батька на сина, держить лю-
дей при домашнім промислі. Чужі володарі України здавна були
й є ворожо настроєні до домашнього промислу України. Всі зма-
гання Українців, щоби вдержати й піднести свій домашній проми-
сел, зустрічаються на кожному кроці з прикрими перешкодами. І
тут знов одиноким ліком можуть бути основні соціяльні реформи
й опісля плянова коопирація домашніх промисловців в напрямі

добуття ліпшого знаряддя, кредиту й організації збуту.

Найважливіший між усіма домашніми промислами був до недавня ткацький промисел, що доставляє головно грубих та тривких сукон і полотен на прості селянські й маломіщанські одяги та білль. Однак з простих верстатів українських ткачів виходять також дуже гарні тонкі полотна, скатерти, рушники, хустки, нерас чудово прикрашені, що прямо дивують заграничних видців. На таких самих первісної роботи верстатах виробляють також сукна різної грубости на чоловічі одяги, гарно, нерас сухозолотом і різнобарвими узорами ткані запаски та плахти жіночі, килими й ліжники. Серед крайно невідрадних обставин, працюючи в тісних хатах, о голоді й холоді, виробляють українські ткачі прямо чудові тканини, котрих високо естетичні прикраси дають їм артистичну вартість куди вищу як найдорожим фабричним виробам Англії, Франції чи Німеччини. Мимо цього наше домашнє ткацтво упадає, ткач артист уступає перед зорганізованою капіталістичною промисловістю.

Ткацтво і звязані з ним суконництво, килимарство і т.д. розповсюднені по Україні ще так значно, що майже нема села, де би не було ткачів, бодай таких, що займаються ткацтвом лише в часах, вільних від хліборобських занять. Причина цього цупке придержування народньої ноші серед селянського простолуддя. Зосібна матеріалу на свити й грубе білля доставляє тільки сільське ткацтво.

Найвище стоїть домашнє ткацтво в Полтавщині, де воно займає (1902.р.) зван 20000 родин, також в Чернигівщині й Харківщині. Головний осередок є в місті Кролевци й околици, в Зінківі, Миргороді і т.д. В Галичині розвинулось ткацтво найбільше на Підгір'я, спеціально гарні вироби дає Косівщина. Звісне ткацтво є теж коло Городка, Комарна, Галича, Буська і т.д. Виріб

сукна розповсюднені по всіх землях північної України, найсильніше розвигий в золотонотськїм повіті Полтавщини. Килими і ліжники найкращі тчуться в миргородськїм і вінківськїм повіті, в Бессарабїї, на Поділлі (Ольгопільський, Балтський, Ямпільський, Брацлавський повіт, Збаражчина, Бучаччина) та в горах на Гуцульщині.

Кравецтво, звязане посередно з текстільним промислом, не розвинулося нїде до більших розмірів, хоч має своїх представників по всіх селах а ще більше по місточках. В Полтавщині кравецтвом і шапкарством займається авиш 10000 родий.

Промисел вязання рибальських сітей має значне розповсюдження в Лохвицькїм повіті Полтавщини й Остерськїм Чернигівщини.

Мотузярство зустрічається по всій Україні, найбільше в Полтавщині, Київщині (Лисянка) й Галичині (Радимно).

По текстільнім промислі найважніше загальне значіння має оброблювання дерева. Воно розповсюдене по цілій Україні, з виїмком її степових областей. Грубе оброблювання дерева займає постійно великий процент населення Карпатської верховини й Підгір'я, Полісся, Волині, Київщини, Чернигівщини. Виріб балків, дощок, тесельство, всюди тут розповсюдені. Найгарніших теслів має Гуцульщина, сільські теслі будуть самостійно величаві деревляні церкви, часто на вивіз до долівських сіл.

З тесельством звязана будівля деревляних суден. Головний її осідок є на минськїм Поліссі в Мозирі, Петрикові, Балажєвичях над Прип'яттю а головно в Давидгородку над Горинню. Над Дніпром будуть судна в Городнянськїм повіті Чернигівщини, в Нікополі, Олешках, Голій Пристані, Херсоні, над Дністром у Журавні, Галичи, Жванци, над Доном в Озові.

Столярський промисел, слабо розвигий, заспокоює однак потреби сільського й маломіського населення, так що фабричні ви-

роби на села попадають доволі рідко. Артистичне столярство витворилося на Гуцульщині (Косівщина: Яворів, Річка, Вижниччина), де воно тісно зв'язано з токарством, різьбарством і виробом всіляких деревляних дрібниць, пр.палиць, топирців, коробок, пушок і т.д. прикрашених литим гуцульським орнаментом. Звичайне столярство найбільше розвине в Полтавщині - головню виріб скринь на великий розмір, виріб меблів в Київщині, в Черкаській повіті. Виріб деревляних ложок розповсюднений в Полтавщині (Калайдинці), Київщині (Чорнобиль, Горностайпіль), Гуцульщині (Пороги, Яворів і т.д.), на Розточи (Яворів, Вишенка). Деревляні ляльки роблять у Полтавщині (Бел.Павлівка).

Бонгарство й виріб домашньої деревляної посудини найзначніці в Полтавщині (до 3700 родин бондарів), в Харківщині (Охтирка, Котельва), на Поліссі (Мозир і околиця), в Київщині (Радомський повіт: Русанівка, Леонівка, Котівка, Дахнівка, Свидовець і т.д.), декуди в Чернигівщині, на Волині, в Галичині на Підкарпаття і в Гуцульщині.

Колодіяство, з виробом возів, саней і деревляного хліборобського знаряддя має також свій головний центр на Полтавщині, де ним займається звиш 2400 родин (Грунська і Кузминська волость Зінківського повіту, Калайдинці, Клепачі, Хитці Лубенського повіту, Липова долина Гадяцького повіту). В Харківщині розвятий цей промисл головню в Старобільській (Муратівська, Боровська, Осипівська волость), Охтирській (Охтирка, Котельва), Богородухівській (Іздохів, Попівка), Ізюмській, Купянській повіті. В Чернигівщині в Ардоні (Суражський повіт) виробляють навіть гарні повози, в Тараці (Київщина) є родовище славних на весь світ "тарантасів".

Виріб драниць обмежений лише на Бояківщину й Гуцульщину, бонгарство крім цього є ще й на Поліссю. Там також удержався

ще углярський, смільний та дехтарський промисел (головно в Мозирщині), що зустрічається теж і в Карпатах.

З деревляним промислом вяжуться також промисли: кошикарський, решетарський, сятницький і т.д. Кошикарство найбільше розвине в Полтавщині (до 1000 родин кошикарів) головно в Лохвицькім повіті (Городище, Лісова слобідка і т.д.), в Купянськім Харківщини (де роблять плетані меблі), Литинськім і Винницькім Поділля, подекуди в Херсонщині, Київщині, на Мозирськім Поліссі і т.д. Решета і сита виробляють всюди, де розвинутий деревляний промисел. Плетення постолів з липової кори водиться лише на Поліссі.

Переходимо тепер до дальшого кодла домашних промислів, що переробляє мінеральні матеріали.

Перше місце займає тут без сумніву гончарство, котре завдяки добрим гончарським глинам розвинулося на Україні дуже високо, найгарніше на цілу Східню Европу. Вироби сільського гончарства, хоч прості та мають гарні форми і є гарно прикрашені. Загальне значіння гончарства між усіма галузями домашнього промислу попри ткацтво найбільше.

Найгарніше розвине гончарство в Полтавщині: в Миргородськім (Хомутець, Попівка, Гремяча і т.д.), Зінківськім (Опошня, Кіжняки, Лазки і т.д.), Роменськім (Глинсько) і Лохвицькім (Поставуки, Сінча, Городище, Лісова Слобідка і т.д.) повіті. В Чернігівщині гончарів найбільше в Городненськім (Суховірщина, Лавинь, Олександрівка, Олешня, Ріпки і т.д.), Кролевецькім (Понорниця, Верба, Оболонь, Городище, Короп і т.д.), Глухівськім (Долешки, Тулиголови), Новгородсько-сіверськім (Шатрище) повіті. В Харківщині цвите гончарство в Валківськім повіті (Нова Володага, Просяна), Лебединськім (Межиріче, Камяне), Охтирськім (Охтирка, Котельва, Боромля), Богодухівськім (Станичне,

Кобелівка, Попівка), Ізюмським (Гончарівка, Піски). В Київщині гончарство найбільш розвине в Чигиринському, Уманському, Черкаському, Звенигородському і (головно) Канівському повіті, на Поділлі в Могилівському, Ушицькому, Ямпільському і Летичівському, на Волині коло Полонного, Шепетівки, Кірця і т.д., в Херсонщині коло Цибулева, Павлиша. В Галичині гончарство розвинулося дуже гарно на Розточи (Потиліч, Глинсько, Немкрів, Десятир і т.д.), на Гуцульщині і гуцульським Підгір'ю (Кута, Пістинь, Косів, Коломня і т.д.), вкінці на галицькій Поділлі (Чортків, Борщів, Копичинці, Мельниця, Гусятин і т.д.). В інших областях України гончарство, хоч стрічається всюди, та має вже менше значіння.

Виріб цегол, кахоль, черепиці розвивається щораз більше, головно в Полтавщині, Київщині, Харківщині, найбільше в Галичині, де від декількох літ скрізь селяне зачинають ставляти цегляні хати, криті черепицею і засновують спілкові цегольні та дахівкарні.

Каменярський промисел стрічається лиш подекуди. На більший розмір ведеться каменярство тільки в Олександрівському (Камішеваха) і Бахмутському повіті Катеринославщини та в околиці Одеси.

Металевий домашній промисел на Україні загалом незначний. На деяку увагу заслуговує лиш ковальство і мосяжництво. Нема українського села без ковалів, однак на більшу скалю процвітає ковальство лише в Харківщині, в Старобільському повіті (Біловодськ), де щороку виробляють до півчверта тисяча плугів, крім цього в Ізюмському і Валківському повіті, в Чернігівщині (Стародубський і Соницький повіти) і Полтавщині (Золотоношський повіт). Подекуди в південній Україні беруться сільські ковалі до виробу різних хліборобських машин.

Мосяжництво і то артистичне находимо на Гуцульщині коло

Косова (Брустури, Яворів).

Переходимо тепер до послідної галузи домашнього промислу, до перерібки звіричьих продуктів. Наляжать тут: різництво, гарбарство, кушнірство, шевство, римарство і т.д.

Різництво розповсюднене по всіх більших селах і місточках України. Українські сала і ковбаси домашнього виробу відомі зі своєї доброти. В Галичині є славні різники в Яворові, Янові, Збаражжю, Порохнику, Бучачі, Кутах. Гарбарство і кушнірство мають свій осідок головню в Чернигівщині, Полтавщині, Харківщині, Київщині, Волині, Херсонщині, Вороніжчині й Галичині. В Чернигівщині найважливі центри гарбарства і кушнірства є: Омишівка (Козелецький пов.), Седнів і Березня (Чернигівський повіт), Короп (Кролевоцький повіт); в Полтавщині: Опонія і Зіньків (Зіньківський повіт), Нові Сенжари й Царичанка (Кобеляцького повіту), Баршівка (Переяславського пов.), головном Решетилівка в Полтавськiм повіті, широко звісна зі своїх кушнірських виробів (смушки). В Харківщині найбільше розвите гарбарство в Охтирськiм повіті (Охтирка), Валківськiм (Валки, Нова Водолага), Изюмськiм (Зміїв, Шандриголовка) і Сумськiм повіті. У Вороніжчині славиться шкіряним промислом слобода Бутурлинівка, в Київщині Васильків, Бердичів, Радомишль, в Галичині Тисмениця і Кути на гуцульськiм Підгір'ю.

Шевство і подекуди звязане з ним римарство найбільше розповсюднені в Полтавщині, де цей промисел займає звш 9000 родин. Переважно шевськiй промисел розвтий всьди там, де й гарбарськiй та кушнірськiй, отже в Зіньківськiм, Кобеляцькiм і тд. повіті, а крім цього в Роменськiм (Сміле) і Константиноградськiм повіті. В Харківщині головними центрами є Охтирка і Котельва, в Чернигівщині Березня, Новий Ропск, Климів, Семенівка, Орлинівка (Львівськiй повіт), Борзна і Ичня (Борзенськiй повіт). Дяки

(Остерський повіт). У Вороніжчині, головню в Бобрівськїм, Бирюцькїм та Валуйськїм повіті, рахують до 12000 шевців. В Курщині головні шевські центри творять повіти: Суджанський (5000 шевців, в однім місточку Миропіллі до 3000), Грайворонський, Ново- і Староскольський. В Галичині шевство злучене з гарбарством зустрічаємо в Городку, Куликові, Буську, Угнові, Старім Самборі, Риботичах, Надвірні, Бучачи, Потоці і т.д.

Роговий промисел - головню виріб гребенів виступає в Полтавщині в місточках Хомині коло Миргорода і Грунях коло Зінькова, також в Харкові і коло Сумів.

Кількість галузей домашнього промислу є на Україні дуже много. Згадаю тут лише про оден - малярський, що виробляє дешевенькі святі образи. Таких "богомазів" є в Полтавщині звиш 300 родин.

Домашній промисел України перейшов у останнім п'ятиріччі великі перипетії. Війна підкопала його дуже сильно, перші роки революції ще більше. Та згодом усе відвернулось. Революція зруйнувала фабричний промисел, розвалила транспорт, викликала скруту в поживі, обезлюднила міста. Фабричні виробы вичерпались, нових не вироблявано й Україна опинилась у величезній мануфактурній скруті. На щастє домашній промисел України ще був живий. Хоч і з великим трудом він двигнувся із занепаду і печав по силам обслуговувати місцеве, головню сільське населення.

Тут бачимо другий (побіч поправки відносно землеволодіння) позитивний здобуток революції. Коли дальша економічна політика буде розумна, домашній промисел України, зєднаний у доцільну кооперацію, буде міг успішно конкурувати з бездушною фабрикою й зайняти в простачанні Україні промислових виробів те високе місце, яке йому належиться.

LVI. ФАБРИЧНИЙ ПРОМИСЕЛ.

Переходимо тепер до огляду великого фабричного промислу на Україні.

Фабричний промисел України був ще в дитинячих пеленках коли вибухла війна й революція. Вели його майже виключно чужинці капіталісти; московські, англійські, французькі, бельгійські, німецькі - Українці доставляли лише робучої сили й то не всеї. Фабриканти на Україні мусіли боротися з промисловим політиком російського уряду, що ^{ви}трівало стремів до заповнення постійної переваги в промислі московському і петербурзькому фабричному округови. Задля цієї перешкоди і своєї молодости розвивався фабричний промисел України багато повільніше як був повинен. В 1863.р. мало 9 черанних губерній України 22.5 % фабрик і 24.1 % фабричного робітництва усеї російської імперії. В 1912.р. (мимо цього, що на Україні лежало донецьке вугле, в 1863.р. майже не експлюатована!) кількість фабрик упала на 18.5 %, кількість робітників на 14.7 % !

Вартість фабричної продукції на черенній Україні переходила при вибуху війни оден мільярд золотих рублів річно, себто 18 % усеї імперської російської продукції. Разом з невеликою фабричною продукцією давньої австрійсько-угорської України (100 міл. зол. рублів) мож прийняти пересічну фабричну продукцію всеї України в початкових 14 роках ХХ-го століття на 1 1/2 мільярда корон річно. Области найбільшого фабричного промислу це (1908): Катеринославщина (166.2 міл. рублів річно), Київщина (143.5 міл. руб.), Херсонщина (127.5 м.р.) і Харківщина (98.7 м.р.)

Український фабричний промисел займається головно перероб-

льванням продуктів поживи і природних мінеральних багатств. Натомість текстильний промисел стоїть дуже низько, таксамо різні інші важні ділянки промислу.

В 9-и черенних губерніях України припадало на продукцію харчевих продуктів обложених акцизом 454.6 міль. зол.рублів вартости, на продукцію інших харчевих виробів 191.8 м.з.р., на металургічний промисел 246.5 міль.з.р., на инший мінеральний промисел 24.6 міль.з.р., на хемічний промисел 24.3 міль.з.руб. Разом ці галузі дали 941.5 міль.зол.руб. себто над 94 % цінности промислової продукції черенної України. Цікаво тут буде додати, що середня річна вартість промислових виробів черенної України приблизно рівна вартости середнього річного жнива шести головних збіж цієї території.

Перейдім тепер по порядку різні галузі фабричного промислу. Зачнемо від текстильного.

Бавовняний промисел обмежується кількома невеликими фабриками в Харківщині (3), Таврії (2 в Мелітополі), Донщині (Ростів, Нахичевань) і Катеринославщині (Павлокичкас, Павлоградська мануфактура). Це все переважно бавовняні ткальні. Дійсних пряділень, фабрик ниток і т.д. на цілій Україні немає!

Вовняний промисел значно більший, (на черенній Україні 43 фабрики з 6000 робітниками), розвятий головно в Чернигівщині (Клинці 7 фабрик), Поділлі (23 фабрик коло Дунаївців), Харківщині (Харків), Київщині, Донщині, Гродненщині, Волині. Два великі заводи для миття вовни є в Харківщині, оден на Херсонщині. Дуже багато на Україні теж "півкустарних" суконних фабрик.

Шовкового фабричного промислу на Україні не має.

Льняний і коніпний промисел значніший лише в Чернигівщині (Почеп, Мглин (повіт 6 фабрик), Стародуб (5), Новомиргород (9),) в Херсонщині (Одеса, де переробляють також джуту), менчий в

Полтавщині (Золотоноський пов.), Харківщині (фабрика джутса в Н.Баварії), Курщині. Виріб готових одягів помітний лише в Херсонщині (Одесса) і в Галичині (Львів, Перемишль, Станіславів, Броди).

Промисел, що переробляє споживні продукти, обіймає передусім горальництво. Воно розповсюджене аж занадто по цілій Україні, найбільшеж розвите в Харківщині, на Поділлі обочі Збруча, на Поліссі, в Київщині і тд. Загальна скількість горалень на всій Україні переходила 1500. З того було на черенній Україні 586; на давній австро-угорській Україні 550 (переважно малих). Продукція черенної України виносила (1913) 3980000 гектолітрів, західніх земель коло 450000 гектолітрів спириту. Продукцію всеї України можна оцінити приблизно на поверх 6500000 гектолітрів. Коли ця оцінка правдива, Україна стоїть в горівчаній продукції на другому місці світа (по Півн.Амер.Унії, вище Німеччини, Франції, Англії й останньої Росії). Світову продукцію алькоголю оцінюють на 40 міл.гектолітрів.

Розміщення горівчаного промислу по черенній Україні ось яке (1913): Поділля горалень 99, річна продукція 0.8 міл.гл., Харківщина 51 і 0.79, Київщина 71 і 0.66, Волинь 131 і 0.49, Чернігівщина 120 і 0.46, Полтавщина 65 і 0.31, Херсонщина 35 і 0.26, Катеринославщина 12 і 0.15, Таврія 2 і 0.06 міл.гл.

З горівчанним промислом звязаний виріб сливовиці (Закарпатте 8000 гл.річно), різних українських наливок славних по світу й виріб дріжджів. Їх роблять 8 фабрик на Україні, з того 4 в Київщині.

В революційних роках дуже поширилось по всій Україні самогонне горальництво.

Пивоварство дає добрі продукти лише в Галичині (головно Львів) і на Буковині (Чернівці). Великі бровари є в Харківщині

й Катеринославщині, по часті теж у Київщині й Херсонщині. На черенній Україні було 1913.р. 218 броварів, що виварили поверх 2 мільони гектолітрів пива. Зріст броварства був дуже швидкий; 1901.р. було на черенній Україні тільки 75 броварів з річною продукцією 0.3 міль.гектолітрів. Медоварення на більшу скалю ведеться лише в Харківщині і Галичині (Тернопіль, Янів, Львів). Слізництво найзначніше в Херсонщині (Одесса), Київщині, Чернигівщині (Почеп, Новосибків), в Харкові, Кременчуці. Більших оліярень було на черенній Україні до війни 19 великих, 40 середних, 3000 малех. Мельництво провадиться на Україні переважно на дрібний розмір, водяними млинами і вітряками. В 1908.р. було на черенній Україні 52194 млина! З того дійсно промислових було ледви дещо над 2 %. Великі парові млина, що виробляють різні роди муки, круп, каші, находимо в Харкові, Києві, Полтаві, Кременчузі, Одесі, Севастополі, Миколаєві, Мелітополі і тд., в Галичині у Львові, Бродах, Тернополі, Бучачи, Коломиї, Станиславові і тд. Взагалі більших млинів, що переробляли 50 - 2500 м.сотнарів збіжжа денно було на черенній Україні (без Харківщини) 1498, з того 604 в Катеринославщині, 207 у Київщині, 196 в Полтавщині, 183 на Волині, 181 на Херсонщині, 115 у Чернигівщині, 12 на Поділлі. Число парових млинів у всіх 9 губерніях було 158 з продукцією 16 міль.метр.сот. (1912), з того пшеничної муки 14, житної 2 міль.метр.сотнарів. Найсильніші тут Катеринославщина й Полтавщина, наслабші Волинь і Чернигівщина.

Та найціннішою галуззю споживного промислу України є цукроварство. Воно має за собою поверх 85 літній розвиток і від 1864.р. зросло в 42 рази! При вибуху світової війни (1914) було на Україні 241 працюючих цукроварень з продукцією 18.9 мільонів метр.сотнарів річно вартости 105.4 міль.зол.рублів. Ці числа означають, що Україна в цім часі давала 23.1%світової продукції

(1913/14)¹ стояла в світі що до продукції бурякового цукру на другому місці (по Німеччині).

Найсильніше розвита цукрова промисловість у Київщині (72 цукроварень), на Поділлі (52) і в Харківщині (29). Чернігівщина, Волинь і Полтавщина мають по 13 згідно 14 заводів, Херсонщина тільки 2.

Револуція завдала страшні втрати цукровому промислові України. В році 1921/22 працювало тільки 110 заводів а їх продукція творила тільки 2.9 продукції з 1914/15. року!

Перерібка звірячих продуктів обіймає передусім шкіряний промисел. Він здавна високо-розвитий на Україні й дає дуже гарні вироби. На черенній Україні було 1917.р. 895 гарбарень (з чого 118 великих), які переробили 6 1/4 мільона шкір. Головні центри великих гарбарень є в Київщині (163 заводів, 2 міль.шкір) і Херсонщині (44 і 1.6 мільонів), малих у Чернігівщині (271 і 794 тис.) і Волині (166 і 757 тисяч). Виріб мила і свічок значний в Харкові (4 великі заводи, що дають 70 % продукції українського мила), Миколаєві, Херсоні, Києві, в Ромнах і т.д. Взагалі було на черенній Україні 661 миловарень, з того 150 середніх і 11 великих, (з продукцією звиш 5000 м.сотн. на місяць). Вони переробляли в великій кількості штучне сало "саломас"; привожене чужинське сало головню Кубанщини. Револуція цей промисел так підомнула аж в 1920.р. ціла Україна дала ледви 32000 м.с. себто майже як до війни давала одна з великих українських фабрик. Дарцюзомий фабричний промисел обіймає передусім великі тармаки. Вони розміщені в першу чергу на галицькій Підкарпатті (Лісько, Старий Самбір, Турка, Дрогобич, Стрий, Долина, Надвірна), буковинській і закарпатській Зерховині, в Минщині (Мозир), північній Волині й Чернігівщині, в Кременчуці, Катеринославі, Херсоні, Ростові і т.д. В черенній Україні було 1914.р. 212 ве-

ликих тартаків з 8000 робітників і продукцією за 16 мільйонів золотих рублів і 64 інших фабрик деревляних виробів. Головні області великого деревляного промислу були Херсонщина, Волинь і Чернигівщина. Херсонський повіт продукував за 2.9 мільйонів золотих рублів річно, Кременчуцький за 2.8, Рівенський за 1.3, Катеринославський за 1.0 мільйонів золотих рублів. Меблевих заводів було на черенній Україні 19, головні в Одесі (до 50 % продукції), останні в Херсонщині, Таврії й на Волині. Фабрик фанер було 8, головних три було: одні в Києві й два в Чернигівщині. Фабрик паркетів було 23 (по великих містах). Фабрик чоботарського приладдя (кілки, колодки) 4, всі на Волині. Фабрик дров'яної маси ^{було} три.

Суша перегінка дерева не мала більших фабрик. Корковий промисел розвинувся в Одесі і інших місцевостях Херсонщини (3 фабрики).

Паперовий промисел не дуже розвинутий на Україні з особливого виробу паперу для писання і друкування. Черенна Україна мала до революції 65 папірень, з котрих 23 (малих) на Херсонщині, 12 на Волині (найбільше в Старій Гуті Заславського повіту з продукцією на 1 1/2 мільйона золотих рублів.), 9 на Київщині, 8 на Харківщині, 5 на Північній Україні. Вся продукція доходила 9 мільйонів золотих рублів, з чого на Волинь випадало 3 1/2 мільйонів золотих рублів, на Київщину 2 мільйони. Черенна Україна продукувала 40 % російської імперської продукції паперової маси, 17 % грубого білого паперу на обгортки, 30 % такого ж бурого й жовтого паперу, 40 % папіросного паперу, 40 % карточу та зате тільки 5 % паперу для друку й 1.5 % паперу для писання! Виріб звичайного паперу ведеться крім того в Рівніні (Черляни, Сасів), в Ростові над Доном і т.д.

Металекий промисел України, хоч дуже молодий (при кінці 60-их років минулого століття заснував Англієць Д. Дз перший

металургічний завод на Україні...) здобув собі вже дуже визначне становище. Дотичить це передусім залізного промислу, що вибився в Росії на перше місце, перегнавши дуже швидко польський, московський та уральський райони. Виплавлення і виковування заліза сконцентроване головню 1) в Херсонщині коло Кривого Рога, 2) в Катеринославщині та змежних частях Донщини на Донецькім краї (Дзівка і околиця, Олександрівськ, Катеринослав, Маріупіль, Керч, Таганрог і т.д.). Великих залізних заводів було до війни на черенній Україні 18, з чого 12 в Катеринославщині. Ледви 3 - 4 з них були в руках місцевих власників, останні були в руках чужинців, головню Французів і Бельгійців. Продукція цих заводів вносила в 1913.р.: сирого заліза (чавуна) 31.5 міл. метр.сотнарів, кованого заліза й сталі 27.8 міл.м.с., готових продуктів (бруси, рейки, бляха, осі і т.д.) 23.3 міл.м.с.

В світовій продукції сирого заліза (1913.р. - 794 міл.м.с.) Україна стояла на п'ятому місці - після Півн.Ам.Унії, Німеччини, Вел.Британії й Франції й давала приблизно 4 % світової продукції. В відношенні до російської імперської продукції давала Україна 1912 - 67.7 % сирого заліза, 56.2 кованого заліза й сталі. В 1880.р. давала Україна тільки 5 % загальноросійської виплавки чавуна, в 1900.р. 51 %, в 1910.р. 8 %. Дотичні цифри для головного конкурента України Уралу вносили 71 %, 28 %, 21 %.

Револуція й цю переважну галузь промислу України страшенно підкопала. Рік 1918. дав чавуна тільки 2.6 міліонів м.с., рік 1919. нічогосінько не дав, р.1920. тільки 0.15 міл.м.с., рік 1921 - 0.3 міл.м.с. чавуна, 0.7 міл.м.с. півпродукту і майже стількиж готового продукту.

З поодиноких залізних промислів заслуговує ~~фабрика~~ на увагу передусім фабрики машин, фабрики залізничних матеріалів, залізних кораблів, бляшаних виробів і т.м. Залізні фабрики на-

ходяться в Катеринославі, Олександрівську, Одесі, Блісаветі, Николаєві, Бердянську і т.д. Виріб дроту і цвяхів цвиге передусім в Катеринославі, виріб залізних кораблів в Ростові та Николаєві, бляшаних коробок в Одесі. Механічні фабрики є також в Одесі, Катеринославі, Києві та Харкові, залізничні варстати на фабричну скалю в Галичині: в Сяноці (фабрика вагонів), Станіславові, Львові, Перемишлі, Стрию. Дуже велику вагу мав на Україні виріб сільсько господарських машин, який випродукував 1913.р. машин за 30 міл.зол.рублів (50 % всеросійської продукції). Ця галузь металевого промислу виробляла головно молотільні (головно в фабриках Херсонщини) потім машини для обробки хліба (22 %), ріллі (20 %) та сіялки (18 %). Виріб жниварок вівся головно в Катеринославщині й Таврії. На найбільшу суму продукували хліборобських машин: Херсонщина (за 9.9 міл.з.р.), Катеринославщина (7.5 міл.з.р.) і Таврія (7.3 міл.з.р.). Українське машинобудівництво покривало 2/3 запотрібовання України.

З інших промислів, що переробляють мінеральні матеріали, згадаємо наперед промисел рафінерії нафти. Найбільші рафінерії нафти знаходяться на галицькій Підгір'ю (пр. Горлиці, Дрогобич, Коломия), та вони переробляли не цілу третину галицької ропи. Нафтові рафінерії знаходимо теж і на кавказькій Україні (Грозний Майкоп, Новоросійськ).

Фабричне гончарство велося в Харкові і Львові, фабрикація порцеляни і фаянсу на Волині, в Харківщині (Буди, Славянськ) і в Одесі. Всіх порцеляново фаянсових заводів було на черенній Україні 14 з продукцією 5 міл.зол.руб.річно. Волинський центр (великі заводи Баранівський, Токарівський, Славутський, Кузнецовський, Есена) виробляв крім посуду теж різні електротехнічні й взагалі лабораторійні прилади.

Цементові заводи України сконцентровані переважно в Кате-

ринославщині. На черенній Україні було їх усіх 11, річна продукція виносила 4 мільони бочок. Позатим фабрики цементу були в Чорноморським окрузі (Новоросійськ), Галичині і на Буковині. Цегли і дахівки вироблювано по всіх більших містах України, пр. Київі, Харкові, Одесі, Катеринославі, Ростові, Львові, Ярославі, Перемишли, Стрию, Коломиї і т.д. На черенній Україні лічено до війни 247 цеголень і черепичних фабрик з продукцією 9 міл. з.руб. Найбільше продукувала Катеринославщина, Київщина і Харківщина. Зосібна визначний був Київський центр зі сусідними селами (Деміївка, Китаїв, Мишеловці, Стайки, Яблунівці, Межигірре і т.д.) В Київі перепродувано 300 мільонів штук цегли річно.

Фабрикація скла, колись значна в лісових областях Галичини, Волині і т.д. тепер обмежена на східню Волинь, околицю Харкова та Городні, міста Лисичанськ і Бахмут. Загальна скількість скляних гут на черенній Україні була 42 з річною продукцією 72 мільони з.руб. На Волинь (головно Житомирський і Звягельський повіти) випадало 15 гут. Найбільша була Рокитницька з 500 робітниками. На Донеччині було 10 гут, найбільша була Константинівська в Лисичанську з більше як 4000 робітників.

З хемічних промислів найважливу роль займає сірничковий, що гарно процвітає в Чернигівщині коло Новосибкова і на галицькім Підкарпаттв (Стрий, Сколе, Болехів і т.д.). Загальна скількість сірничкових фабрик на черенній Україні була 15 з річною продукцією 3 1/4 мільона коробок (20 % імперської продукції). З них було 8 на Чернигівщині. З інших хемічних промислів України важні: поташництво (на Кубанщині) і коксівництво. Воно мало свій осідок у Донеччині, zatrudняло 4887 коксових печей і 23 великих коксобензольних заводів. В 1917.р. одержано коксу 86.7 міл.м.с., смоли до 1 міл.метр.сот., бензолу до 23000 метр.сот. В 1918.р. всі печі погашено, в 1921.р. добуто смоли 3000 м.сот.,

бензолу зівсім нічого.

З інших галузей хемічного промислу важні: загальнохемічні фабрики (2), два величезні содові заводи (Донецький і Славянський, разом 38000 кінських сил), які давали до війни 4/5 продукції соди на цілу російську імперію, по одному заводови ртутному, церезиновому й карбідному. Всі ці фабрики сконцентровані в Донеччині. Тут був теж осередок виробу азотного квасу (1917 до 4 міл.м.с.), сірчаного квасу (3.4 міл.м.с.), аміякової салітри (до 200000 м.с.) і т.д.

Вкінці згадаємо ще про дуже важну галузь промислу фабрики тютюну, цигар і цигаретів. В Галичині вони належали до державних заведень (Винники, Монастирська, Заболотів), на Великій Україні ^{було} їх до 100, головно по всіх більших містах (Київ, Харків, Житомир, Одесса, Полтава, Кременчук, Ромен, Катеринослав, Миколаїв і т.д.). На черенній Україні було 1917.р. 62 тютюнні фабрики (з того 20 в Київщині, 18 на Полтавщині) з 54.7 тисяч метр.сотнарів кращого тютюну й 219.5 тисяч м.с. махорки річної продукції. Цілої тютюнової сировини України ці фабрики не змогли переробити.

Крім наведених фабричного галузей промислу в на Україні ще багато інших, так що майже нема такого роду промислу, якогоби не мож було б найти на нашій території. Однак ці поминені галузи промислу занадто мало розвті на так велику і многолюдну територію як Україна, щоби ще їм присвячувати місце в цім короткім огляді.

Вкінці ще пару загальних цифр, дотичних участі українського народа в промислі. Ним займалось після переписи 1897.р. нецілих 5 % українського народа (в Галичині після обчислень Буцєка 1.4 %). Найбільше, бо звиш 14 % займалося приготовленнем одєжі, потім йдуть чергою: будівельний промисел, металевий, дерев'яний, перерібка поживних середників, ткацтво, гончарство і тд.

Багато більшу вартість мають сьогочасні обчислення проф. О. Русова. Він числить серед українського народу 87.5 % хліборобів і 5.1 % зайнятих при промислі при 3.5 % поденних робітників. Для всього населення черенної України дотичні числа представляються ось як: Сільське господарство 74.5 %, промисловість оброблюча 9.0 %, поденна праця 4.8 %. В Галичині відносини подібні: сільське господарство 77.9 %, промисел 8.3 %. Ці числа доказують, що населення України а найпаче її рідне автсхтонне дуже ще мало твориться до промислу. Дорога до індустріялізації України ще дуже далека, до повної індустріялізації неможлива.

LVII. ТОРГОВЛЯ УКРАЇНИ.

Торговля України як загалом торговля всеї східної Європи відносно мала. Як представляється цифрою торговля України годі обчислити. Коли в природнім господарстві, гірництві, промислі, все ^{можна} таки хоч в незначнім приближенню подати суму продукції, то подати суму торговельного обороту України, внутрішнього і внішнього є майже неможливо, навіть у грубому приближенні. Великі переміщення торгового добра в нутрі України, її торговельні відносини до останньої Росії й Австро-Угорщини, її участь у внішній торговлі цих довоєнних володарів України і тд. і тд. це все жде ще свого оброблення економістами й економічними Географами.

Український народ стоїть поки що доволі осторонь від торговлі, простолюдин уважає її навіть чимось негідним поважного хлібороба з діда-прадіда. Українського міщанства сливе немає - тим менше купецтва. Українська торговля і велика і дрібна

була дотепер майже цілком в руках чужинців: Москалів, Жидів, Бірмен, Греків.

Яка цьому причина? спитає неоден. Російські й польські "культуртрегери" звичайно звалюють її на неповоротність і заскорузлість Українців, їх натуру нерухаву і ворожу всяким ризикам. Однак хоч такий погляд розповсюднений не лишень між сусідніми народами - головно Поляками й Москалями, але й між самими Українцями, то він неправдивий. На доказ неправдивости наведу величезний розвиток староукраїнської торгівлі в старокиївській і галицькій державі. Татарське лихоліття цю торгівлю цілком зруйнувало а слідує по нім польське панованне у його ворожою містам і нешляхоцькій торгівлі економічною політикою, а його виїмковими законами проти Українців, адержало весь розвиток української торгівлі. Потім Україна прийшла під панованне Москалів, що всіли виробитися на першорядний купецький наряд, а це також не пособляло розвиткові торгівлі у нашого народа.

Крім цього недостача просвіти відбивається тут таксамо фатально як і на всіх инших ділянках українського економічного життя. Коли просвіта станула вище пр. в Галичині, зараз там зачала розвиватися торгівля. Галицькі Українці швидко оснували тисячі сільських спілкових і приватних крамниць, які обертали великими масами добра і сумами грошей, мали великі торговельні організації як Народна Торговля з кільканацятьма великими складами товарів і кількома сотками філіяльних крамниць, Союз торговельних спілок, Союз збуту худоби і т.д., всі з міліонними річними оборотами. Коли на Великій Україні народня освіта мис всіх перешкод піднялася в ХХ. віці на вищий ступінь, сеїчас почався безпримірно швидкий розвиток кооперативної торгівлі, який осяг свого апогея в часі короткої самостійности України. Побстали величезні кооперативні інституції: Централ, Дніпросоюз,

Українбанк, Кооперцентр, які об'єднували тисячі товариств, мільйони членів і мали мільярдові обороти. З усього того можна припускати, що зі зростом освіти й відродженням самостійності відродиться теж давня спосібність українського народу до торгівлі. Питома Українцеві солідність і ворожнеча до обману не зможуть ніколи надати українській торгівлі світозабірного характеру, та поставлять її на тривкій основі.

Загальний стан торгівлі на Україні був і до революції дуже примітивний. На це складався крім загально низького ступіня культури ще сумний і тоді стан лучби, про котрий буду пізніше говорити.

Першою ознакою низького ступіня торгівлі є ярмарки — середовічний пережиток в торгівлі, в культурних краях майже неіснуючий. Щорічна скількість ярмарків на Україні переходить 4000 ! Число величезне, хоч далеко йому до числа ярмарків в Московщині. Зате з 22 великих ярмарків давньої Росії припадало 11 на українську територію: чотири в Харкові, два в Ромнах, по одному в Полтаві, Курську, Кролевиці, Близько та Сумах. До того ще приходили славні колись київські контракти і другорядні ярмарки в Гомлі, Рівні, Дубні, Кобрині, Пружанях, в Бердичеві, Житомирі, Сумах, Переяславі, Кремінчуці, Близько, Білій Церкві, Катеринославі, Павлограді, Лубнях, Бахмуті, Ізюмі, Балті, Ярмолинцях, Винниці, Немирові, Вознесенську, Тирасполі і т.д. Найбільші обороти мали: ярмарок у Харкові на Йордан (15 міль. з.р.) і в Полтаві на Іллі. Загалом гуртовий товар обертався по українських ярмарках правильним круговоротом, котрий однак уже в останніх часах перед війною й революцією через вплив залізниць утратив багато зі своєї правильности. Великі й другорядні українські ярмарки були переважно універсальні, себто обіймали торгівлю різнородним добром. Та помітна була теж і спеціалізація. Київ-

ські контракти дотичили головню цукру, хліба, спіритусу, дерева, машин, Харківські мануфактури, худоби й коней, шкір, вовни, Гомельські дерева, Полтавські худоби, Білоцерківські шкір, Бахмутівські й Парлоградські вовни і т.д. і т.д.

Товари закуповували в гуртівників дрібні покупці т.н. офені (Москалі з Володимирської губернії) і Слобожане (розкольники з Чернигівщини), що потім розвозили їх по селах, головню лівобічних, та жидівські дрібні купці, що торгували головню на правобічній Україні. Характерним типом торговців були прасоли - Москалі-мінняли, що міняли щітину, вовну і т.п. на дрібничковий товар і потім зібраний матеріял продавали гуртівникам. В цілій тій системі торгівлі брали Українці до недавня велику участь як перевізники товару на запряжених волами мазах. Ці перевізники творили неначе окремий стан - чумаків - і вели давніше також самостійну торгівлю, їздячи в Крим по сіль а в Донщину по рибу, котру потім, прибувши на Україну, корисно продавали на ярмарках. Зелізниці дуже швидко й значно підорвали значінне чумацтва, однак рідкість їх сіти дозволила йому вдержатись бодай у характері звичайного перевізництва аж до найновіших часів. В 80-тих роках минулого століття раховано чумаків в Чернигівщині, Полтавщині та Харківщині на 210000; в 1897.р. перевізництво кормило в Херсонщині, Катеринославщині, Таврії та Донщині до 100000 людей.

Ярмаркова система торгівлі держалася на Україні не тільки великим й другорядними ярмарками, які з року на рік підупадали, але ще більше може дрібними ярмарками і торгами по місточках ба й селах. На австрійській Україні задля значного розвитку задіянної сіти ярмарки й торги підупали вже в 80-тих роках цілком (прим. славні колись ярмарки в Тернополі, Улашківцях, Чернівцях і т.д.).

Велика світова торгівля до недавних часів майже не займала української території. Це й дозволило вдержатись на Україні

первісним формам торгівлі. Однак світова торгівля поволи та неминучо готовила цим формам кінець. До недавня світова торгівля бачила в Україні місце продукції та вивозу сирих плодів і пощала заспокоєння потреб України місцевим старим формам торгівлі. Тим більше, що приналежність 9/10 частей України до Росії значно утруднювала доступ чужих капіталів на Україну. А російська торгівля взагалі європеїзувалась тільки поволи.

Всетаки в останніх роках до війни модерна організація світової торгівлі поволи починала обіймати й Україну. Біржі й банки в Одесі, Київі, Кременчузі, Ростові, Харкові, Миколаєві, Маріуполі, Новоросійську, Таганрозі, Вороніжі і т.д. організували і щораз сильніше централізували торгівлю. В Галичині робили те саме віденські банки й торговельні палати ві Львові та Бродах. Заграничний міжнародний капітал щораз інтензивніше починав ввозити з України її сирі плоди і заливати її продуктами свого промислу, загрожуючи розвитком молодого промислу України й немилосерно висисуючи її хліборобське населення.

Торговельний білянс внішньої торгівлі України був аж до революційного розвалу України визначно активний. Вивіз значно переважав привіз і вартістю і ще більше масою. Загальний торговельний білянс Соборної України можна (гляди вище!) тільки в дуже грубому прблизенні оцінити. Вивіз усеї України (середні річні числа для останнього п'ятиліття перед війною) оціню на 1060 мільонів золотих рублів привіз на 780 мільонів зол.руб., разом 1840 міль.зол.руб.обороту, 280.міль.зол.руб. надвишки вивозу.

Внішня торгівля України творила супроти цього тільки 2.35 % світової торгівлі й стояла що до загального обороту на восьмому зглядно дев'ятому місці (після В.Британії, Німеччини, П.А.Унії, Франції, Нідерландів, Бельгії, Росії (імперії), Австро-Угорщини, Італії; Російська імперія з Україною мала 1909 - 1913 загального

річного обороту 2889 мільонів зол.рублів.

Докладніші обчислення (і то досить непевні) маємо тільки з черенної України (9 губерній). По даним Феденка Чопівського Україна вивозила щорік (останні роки до війни):

Продуктів хліборобства	за	372.0	міл.з.р.	
Цукру	"	160.0	" "	
Металю й металевих виробів	"	67.2	" "	
Птахівницьких продуктів	"	30.0	" "	
Скотарських	"	23.9	" "	
Залізного і марганцевого круку	"	8.5	" "	
Вугля	"	1.2	" "	
Іншого добра	"	10.2	" "	
Разом вивозила		за	673.1	міл.з.р.

Україна ^П привозила:

Мануфактури	за	250.0	міл.з.р.	
Рибних продуктів	"	32.6	" "	
Пряжі	"	24.6	" "	
Шкір оброблених	"	22.3	" "	
Нафти і нафтових продуктів	"	21.9	" "	
Кольоніального товару	"	21.0	" "	
Вина	"	20.5	" "	
Машин і металевих виробів	"	13.5	" "	
Лісових продуктів	"	11.3	" "	
Ростинного масла	"	11.0	" "	
Хемічних виробів	"	6.5	" "	
Іншого добра	"	49.3	" "	
Разом привозила		за	484.5	міл.з.р.

Головними вивозовими землями черенної України були останні землі російської імперії, в першу чергу Польща, Білорусь, Донщина, Півкавказзє й московський Центр. Сюди вивозила черенна Україна пшеничну муку й жито (45 мільонів пудів річно), чавун і залізо (64 м.п.), цукор (45 м.п.), інші збіжжя і висівки (9 м.п.), рогату худобу (200000 г.), свині (90000 г.), м'ясо (1 м.п.), сало, руду (47.5 м.п.) глину, цеглу, соду (5 м.п.). За кордони імперії вивозила черенна Україна збіжжя (340 м.п.), вичавки (4 м.п.), насіння (3 м.п.), рогату худобу (11000 г.), свині (22000 г.), яйця (4 м.п.), цукор (10 м.п.), лісові продукти (17 м.п.), руду (30 м.п.). Привіз із Росії обіймав головню шкіри, вівці, олій, рибу, нафту, смази, мануфактуру, ліс, цемент, камінь. Привіз за кордону становили: машини, металеві вироби, фарби, хемічні вироби, пряжа й інші текстильні вироби, риба, кольоніяльні товари й інші ріжні фабричні дрібязок.

Ці числа навіть у приближенні не можуть дати нам не то дійсного образу вивозу й привозу України але не дають нам навіть оснєв до аналогій для оцінки відносно Соборної України. З особна дуже багато всіячнини привозила черенна Україна зі сусідних суто українських земель так давньої Росії як теж і давної Австро-Угорщини. І вивозить теж тамтуди не мало.

Вивіз Соборної України обіймав передусім всіякі хлібні продукти в першу чергу пшеницю (60 % вивозу збіж) й ячмінь (40 %).

Черенна Україна з Кубанщиною давали до війни пересічно 60 % збіжєвого вивозу російської імперії, а иншими українськими окраїними землями багато вище 70 %. Ячмінь вивозено головню в Середню й Західну Європу, пшеницю в Росію, Польщу й південну Європу. Австрійська Україна вивозила теж багато пшениці й вівса (продукувала 1/3 цілої австрійської продукції), крім цього теж багато картоплі в західно австрійські землі (давала до 50 % австрій-

ської картопляної продукції). Дальшими головними предметами вивозу були скотарські і птахівницькі продукти. Крім цих загальних продуктів, що йшли з кожного закутка України важну роль відгравали спеціальні продукти деяких частей України. В першу чергу йшов цукор Середньої України (до Росії, Центр. Азії, Англії), спирітус (до Німеччини й на Схід), бурякове насіння, руди, метали й вугле Південної України, нафта Галичини (9.5 міл. річно м.с. до війни) і Підкавказзя, дерево з Карпат, Полісся й Кавказу (головно в Німеччину, Туреччину, Єгипет). Через митниці давньої західної границі Росії, положені на українській території (на суші й у пристанях) йшло до війни 33 % російського вивозу й 11 % привозу.

Україна вивозила ледви 1/3 часть добра в формі готового продукту, 2/3 її вивозу становили ріжнородні сирівці. Це безсумнівна ознака дуже примітивного ступня народного господарства України.

Війна й революція цілком зруйнували внішню торговлю України й перевернули коміть головор її торговельний біланс. Він став пасивним. В грудні 1921.р. вивіз творив 3.9 % привозу, себто був 25 раз менчий від него й обмежувався головно на руди й звіринні продукти. Натомість привіз становили головно харчі...

Нутрішню торгівлю України може ще тяжче засувати як внішня. Крім ярмаркової й торгової дуже швидко розвинулася по цілій Україні нутрішня торгівля на звичайний європейський лад. Що рік переміщувались величезні маси хліба, худоби, вугля, дерева, цукру, мануфактури, кольоніального добра і т.д. по залізницях, взових і водяних шляхах України. В цім поспільнім обміні земель України першу роль грали збіжєві й скотарські продукти, в другу чергу фабрикати й кольоніальне добро. На черенній Україні було до війни поверх 200000 торговельних підприємств, по всій Україні могло

їх бути до 300000. Що до числа підприємців стояли на першому місці дрібні торгівлі засобами поживи й колоніального добра. Сума промислових податків, які платили торговельники черенної України вносила до війни 15.6 мільйонів золотих рублів річно.

Війна не принесла великої шкоди внутрішній торгівлі України. Натомість революція знищила її сльозе до нащадку. Що гірше вона викликала божевільне спекулянтство, яке мимо всяких заходів різних урядів пишню розцвітає й не дозволяє торгівлі України прийти не то вже до давнього стану але й до якої такої рівноваги.

Відсоток населення України, яке займається торгівлею вносив до війни середню для черенної України 5.3 %, для Галичини 7.9 %). Для самого українського населення це відсоткове число було значно менше. Воно вносило в Росії лише не цілих 0.8 %, в Галичині 0.4 %. Головні центри так зовнішньої як і внутрішньої торгівлі України були: Київ, Одеса, Харків, Львів, Катеринослав, Миколаїв, Маріупіль, Таганрог, Ростов, Новоросійськ.

LVIII. ЛУЧБА.

Лучба мало розвита на Україні. Хоч природні умовини були для неї все дуже вигідні, то історичні судьби України пішли такою дорогою, що нинішньому сумному становищу лучби на Україні нема що дивуватись. Україна була довгі століття під панованнем Польщі, яка ніколи не дбала про дороги, а потім пішла під панованне Росії, яка й до війни що до комунікації стояла дуже низько. Найбільше і найліпших доріг було на колишній австрійській Україні. В Галичині, де майже всі сухопутні шляхи з виїмкою залізниць були під управою автономічних властей, стан доріг був не дуже добрий. Властиво тільки на Буковині й на Закарпатті були сухо-

Найбільше розповсюджені по всій Україні немощені дороги. До них може відноситися дослівно це, що сказав про російські дороги взагалі російський географ Краснов. Вони належать до найстрашніших доріг світа, в літі це глибокі нашіпи пороку, що хмарою закриває подорожника, на весну, в осени і загалом в сло-ту це смуги бездонного болота, по котрим чотири коні ледви во-лочуть легкий віз. Коли лише можна, скручують фіри на поле і їдуть попри дорогу. Томуто шляхи України широченні, на десят-ки ба й сотні метрів. Кілько то гарної землі тим робом марнуєть-ся! Найгірше болото і пил панує по дорогах серед сіл і малих містечок. Водостечних ровів ні мостів звичайно нема а як є то радше театральні як здатні до ужитку. Цей рід доріг носить на широких просторах України назву польських доріг (хоч московські правду сказавши нічим не краді).

Ще гірші мабуть є поліські дороги. Задля бездонного болота мостять їх фашином або поперек кладеними кругляками. Колова їз-да по такій дорозі це прямо тортюра.

До цього первісного типу немоцених доріг належать також гір-ські дороги. Цей характер мають властиво лише гуцульські плаї в Галичині, на Буковині й Закарпатті, себто широкі стежки, по котрих ^{не}їздиться возом а добро перевозиться на вичних конях.

Немощені дороги України годяться до комунікації хибань у зимі, коли сніг витворить санну дорогу. Тоді нерас на пару мі-сяців перевіз по немоцених дорогах стає дуже легкий і скорий. Користають з того тисячі навантажених саней, головно на ліво-бічній Україні.

Немощені дороги лучать в Галичині, на Буковині і Закарпат-ті лише села та присілки, хоч і такі дороги тут звичайно сяк так мостять. На колишній російській Україні такі дороги лучать між собор навіть більші міста. До таких міст як Полтава, Кре-

мінчук, Катеринослав, Ростів, Харсон і т.д. не веде ніяка добра, мощена дорога. Що така недбайливість уряду приносила і приносить необчислимі шкоди населенню, перепиняючи торгівлю і руйнуючи тяглу худобу, зрозуміє кождий.

Загальна довжина немощених шляхів України дуже велика, поверх 200000 кілометрів, себто 200 км. на 1000 км.кв. Під оглядом багатства немощених шляхів перевищала Україну в Європі хибань тільки Росія і деякі балканські краї.

Мощених доріг на Україні дуже мало, з виїмком її колишньої австроугорської частини. Галичина, Буковина й Закарпатте, хоч їх битим шляхам і що до скількості і що до якості дуже далеко до доріг ділено культурних країв Європи, хоч їх дороги були з особна в часі світової війни ославлені в цілім культурнім світі, мали прецінь двічі більше битих шляхів як тринадцять разів більша колишня російська Україна. Воі міста і місточка австрійської України получені мощеними шляхами - "гостинцями". У Львові сходилося їх вісім, в Чернівцях сім, в Перемишлі, Тернополі, Коломиї, Ужгороді, Бучачи, Городенці по шість і т.д. Натомість на колишній російській Україні заслугували на назву битих шляхів тільки: київо-петербурське шоссе, що приходить в Київ через Гомель і Чернігів, шоссе з Київа до Берестя на Житомир, Новгород Волинський, Рівне (вітка до Дубна і Кремянця), Луцьк, Ковель, шоссе з Томашева до Люблина, шоссе зі Староконстантинова до Камянця, шоссе з Курська до Харкова і гірське кримське шоссе зі Симферополя й Севастополя на південний беріг півострова. Інші "більші тракти" і "почтові дороги", хоч називалися нерав биті, були в таким стані, що навіть у більших містах виглядали скорше ни леднякові морени як на дороги чи вулиці культурного міста.

Загальна довжина мощених доріг вносила до війни в Галичині 7,300 км., на Буковині 2000 км., на Закарпатті до 3000 км.,

на черенній Україні тільки 6500 км. (по Воблону тільки 2800 км.!). Загальну довжину мощених шляхів Соборної України можна супроти цього оцінити на нецілих 19000 км., себто 0.02 км. на 1 км. кв. і 35 сантиметрів на голову населення. Ці числа були б смішні, коли б не були страшні. В Данії, таким самим селянсько хліборобським краєм як Україна, випадає на 1 км. кв. поверхні 1 км. мощеного шляху, на голову населення 16 метрів (50 разів більше як на Україні)!

Війна й революція знищили возові шляхи України страшенно. Треба буде довгих десятиліть плянної праці, щоби їх довести до сякого такого стану...

Зівсім аналогічні відносини як при битих дорогах панують також у залізничній лущбі України. І тут колишня австрійськоугорська Україна, хоч і як їй далеко до культурних країв Європи, куди перевищала колишню російську. Що правда лише густотою залізничної сіти а не загальною довжиною ліній. Галичина мала 5.5 км. залізниці на 100 км. кв. простору, російська Україна ледви 1.9 км. Загальну довжину залізниць України до війни мож обчислити на 23400 км. себто на 2.3 км. на 100 км. кв. простору. Що до загальної довжини залізниць стоїть Україна в Європі на шестому місці, по Німеччині (63.7 т. км.), Росії (62.2), Франції (51.2), давній Австро-Угорщині (47.2), Англії (38.2). Що до поглядної простоти залізниць, яка є пр. в Бельгії 29.9 а навіть у гористій Швейцарії 11.7, стоїть Україна на однім із найпослідніших місць Європи. Тільки Сербія (2.1), Болгарія (2), Росія й європейська Турція (1.2) й Норвегія (1) оставали поза нею (1913.р.). На голову населення України припадає ледви 0.42 м. залізниці - мало що більше як битого шляху! Гірше України стояли тільки Сербія (0.36) і європейська Турція (0.32). Европ. Росія стояла краще (0.48), так само і азійська Росія (0.44).

Крім рідкості залізнична сіть України має ще другу лиху прикмету. Її лінії стремлять до чужих центрів і мало узгляднують потреби місцевої української лучби. Це дотичить у головній мірі давньої російської України, бо Галичина, відмежена природною границею Карпат від решти Австро-Угорщини, мусіла дістати географічно самостійну залізничу сіть з осередком у Львові. На Великій Україні всі головні магістральні лінії були переведені тільки для вигоди московського центра і балтійських пристаней. Для того пр. нема прямої залізниці з Київа до Одеси, Миколаєва або Харкова, натомість є окреме пряме полуценне між Ромнами а надбалтійською Лібавою, Севастополя і Харкова з Москвою.

Третою лихою прикметою українських залізниць ~~дешевий~~ колишньої російської України були їх тарифи, так уложені, щоби як найбільший рух сконцентрувати на залізницях московського осередка держави і тим робом приспорити йому доходів. Через таку тарифову політику московського уряду виходило дешевше і коротше везти добро з України залізницями до далеких балтійських пристаней як до сусідних чорноморських. Таксамо довіз донецького вугля був лекший і дешевший до балтійських пристаней як до чорноморських. На тім розуміється терпіло у першу чергу чорноморське мореплавство а головно лучба й торгівля України взагалі.

Наслідком прямовання до чужих центрів а також через рідкість сіти залізниць взагалі, нема на Україні важніших залізничних узлів майже зовсім. Одинокий залізничий узел в європейським змислі це Львів, де сходяться девять головних і льокальних ліній. Стрий, Станиславів, Коломия, Тернопіль це поменчі узли з п'ятьма лініями. На Великій Україні заслугоють на назву залізничних узлів лише Бересть Литовське, Бахмач, Ковель, Коростень і Харків, в котрих сходяться по п'ять ліній. Навіть Київ є стисло беручи, лиш перехрестем двох важних ліній, таксамо

Полтава, Олександрівськ і т.д. Зависимість українських залізниць від чужих центрів є причиною, що часто дуже важні перехрестя залізничних ліній лежать у чистім полі коло якогось ніччяного села пр.Сарни, Коростень, Крути, Ворожба, Вахмач, Козятин, Дмеринка і т.д. Одиноке більше загущенне залізничних ліній з численними льокальними вузлами находится в Донецькім краї.

Вчисляти головних залізничних ліній України не будемо, однак годиться згадати про деякі, що мають для залізничної лучби першорядне значінне. З Чорним морем лучить Україну десять головних ліній: Львів - Одеса, Змименка - Миколаїв, Харків - Севастополь з відногом до Керчи, Катеринослав - Бердянськ, Донецький край - Маріупіль, Донецький край - Таганрог, Катеринодар - Новоросійськ, Катеринодар - Ахтари, Павлівська - Бйськ, Армавір - Туапсе.

До Румунії ведуть шляхи на Тираспіль в Ясси і зі Львова на Чернівці до Букарешту. З Угорщиною лучать Україну карпатські залізниці: Станіславів - Сигіт, Львів - Мукачів, Львів - Ужгород, Перемишль - Угель. До польської часті Галичини і западних країв Австрії ведуть лінії Львів - Краків і Станіславів - Новий Санч, до колишньої російської Польщі лінії Львів - Варшава, Ковель - Люблин - Варшава і Бересте - Сідлець - Варшава. На північ в Білорусь, Литву та до Балтійського моря ведуть залізниці з Берестя на Білосток, з Рівного на Барановичі і Вильну, з Коростеня на Оршу, з Ромна на Мінськ і Лібаву. На північ і північний схід, в Московщину ведуть лінії з Київa на Курськ, з Харкова в Москву на Брянськ і Архангел, з Купянська на Блєць, Пензу і Самару, з Донецького краї на Вороніж. На схід ведуть залізниці з Донецького краї і Катеринодару до коліна Волги і з Ростова здовж Кавказу до Баку.

На самій Україні головні природні напрями залізниць йдуть

переважно з западу і північного западу на схід і південний схід та в напрямі поперечнім. Головні артерії залізничної лучби для України будуть отже: Чернівці - Одеса, Львів - Одеса, Бересте - Рівне - Бердичів - Умань, Ковель - Київ - Полтава - Донецький край - Ростов - Баку, Фастів - Катеринослав, Новомиргів - Суми - Харків - Донецький край і т.д. До нині ці лінії, що переважно лише лучать магістралі, прямуєчі з Московщини над Чорне море, не мали такого значіння, як повинні були мати як сполука України з Западом. Дотепер значно сильніший рух був на поперечних лініях, що безпосередно або посередно прямуєть до московських центрів отже: Бересте - Мінськ - Москва, Львів - Рівне - Вільно, Новоселиця - Київ - Курськ, Вапнярка - Черкаси - Пирятин, Миколаїв - Кременчук - Ромни, Балта - Кременчук - Харків - Курськ і т.д. Дуже важні теж промислові лінії, що лучать залізні поля Кривого Рога через Катеринослав з угляними полями Донецького краю, на котрім залізничні лінії творять сіть найгустішу на Україні.

На прикінці ще декілька чисел про залізничні відносини черенної України. Вона мала до революції 14200 км. залізниць, себто 26 км. на 1000 км. кв. поверхні. З поодиноких земель мала Волинь до 2000 км. (29 на 1000), Катеринославщина до 2600 (42), Київщина на поверх 1200 (26), Поділля 1450 (37), Полтавщина 1300 (30), Таврія 870 (16), Харківщина 1800 (36), Херсонщина 1800 (27), Чернігівщина 1150 (24). Залізничні черенної України належали в 70 % державі. З приватних найважнічі були: Північно донецька (580 км.), Московсько - Київсько - Вороніжська (1100 км.), Подільська, Житомирська, Новомиргівська, вузькоколіїні залізничні і т.д. В стані будовання було 1500 км. залізниць (головні: Гришино - Рівне, Мерфе - Херсон, Київ - Чернігів - Гомель, Цвітково - Погребище).

Рух вантажів по залізницях черенної України був як на східно європейські відносини дуже значний. В 1911.р. самих хлібних

вантажів перевезено 718 мільйонів пудів, з чого 303 мільйонів привезено, 415 вивезено. Найбільше перевезено пшениці (208 мільйонів пудів), ячменю (151 мільйон пудів), жита багато менше (57 м.п.). Муки перевезено 108 м.п. Рафінованого цукру вивезено до 24 м.п., піску 22 м.п., цукрових буряків перевезено 237 м.п. Дальший об'єкт перевезу, дуже важкий, давали вугіль і руда, потім худоба й скотарські продукти, спиртус і т.д.

Револуція страшенно зруйнувала залізничну лужбу України. Не тільки занепав сливе весь руховий матеріал але й деякі ділянки шляхів, мости і т.д. просто щезли з лиця землі. В 1919 і 20 р. розвал залізничного транспорту на Україні був просто фатальний. Це може найбільше причинилося до голодової катастрофи 1921 і 1922. р.

Водяні дороги України були колись головними шляхами лужби і торгівлі. Велика культурна місія українських вод звісна з історії; вони були протягом довгих століть одинокими вигідними дорогами серед тяжко проходимих лісів і бездорожних степів України. Комунікація по українських водах була в старину куди живіше як тепер і то не лише задля браку сухопутних доріг чи залізниць але також задля більшої тоді довжини водних шляхів. Вирубання лісів спричинило обміління рік та річок, греблі млинів попергороджували річки, колись сплавні. Штучних водних доріг на Україні майже нема - одинокі канали: Огінського (Ясьолда - Виголівське озеро - Щара, 54 км. каналу, 124 каналізованих рік) і Дніпровсько - Бужський (Пина - Мухавець, 81 км. каналу, 134 км. каналізованих рік) побудовано ще за польських часів, вони перестарілої будови, мілкі і занедбані, можуть служити хібаць до перевезу дерева сплавами.

Довжина всіх водних шляхів України переходить 8000 км., враз із деякими мало сплавними ріками, на яких легко завести

плавбу 11000 км. Зараз по Україні слідуєть: Вел.Британія (7500) й давня Австро-Угорщина. З огляду довжини водняних шляхів Україна стоїть на шестому місці, по російській імперії (180000 км), Бразилії (65000 км.), Півн.Амер.Унії (42000), Німеччині (14700), Франції (11400). Колиб українські ріки були в такім пошамівку й піклуванні уряду й громади як в німецькі й французькі, малиб ми на Україні може й у двох більше водняних дешевих шляхів і що найважніще великий рух по них всілякого добра.

Найважніштов водняноу дорсгов України є Дніпро. Він судоходний для більших річних кораблів на цілій своїй українській течві. Однак простір порогів завдяки давній недбайливості ^{дотепер} уряду й доступний лише для менчих суден і сплавів, що плывуть за водоу. Споруджені урядом 1843 - 56 в порогах канали нікуди не годяться і плавба мусить й дотепер часто вживати давних природних "козацьких ходів". А прецінь Американці ще в першій половині минулого століття обходили досконалыми каналами куди тяжчі перепони річної плавби. В рр.1893 - 5 знов їздили на пороги інженірські комісії. Вони сконстатували, що легко і без великих коштів можна буде проторити через пороги вигідний водняний шлях доли й гори, однак справа знов застрягла. В початках теперішного століття англійські інженіри виробили плян цілковитої регуляції порогів і сполучення Чорного моря з Балтійським через Дніпро і Двину одним довжезним водняним шляхом, доступним і для морських кораблів. В 1914.р.мав плян сполуки двох морей увійти в дійсність бодай для річних суден. По Двині й Дніпру мали бути проведені регуляційні роботи й межі ріками мав бути прекопаний канал. Тим робом мав повстати на 2450 км. довгий і всудь мінімально 1.9 м. глибокий водняний шлях доступний для кораблів з 900 тон вантажу. Вантажні судна мали цей шлях проходити з середною скорістю 8 км. на годину, себто з Риги доходити до Одеси в 12 днях, підчас коли морська плавба довкола

Європи вимагалаб 6 неділь. Кости обчислено на 290 міл. зол. руб. Покрити їх мала оплата від кожного судна й використання водних сил Дніпрових порогів. Однак навіть цей обмежений план, що дає величезні будучі користи не лише для України, але й Сходу Європи взагалі, тепер, по воєнним і революційним розвалі мабуть не скоро здійсниться. На ще дальшу мету треба відложити план межморського суднохідного шляху 3 - 4 м. глибокого, який даєби доступ середнім морським кораблям.

По Дніпровій системі велись до війни тільки дрібніщі регуляційні роботи, головно коло поглиблення русла. Черпакові машини вичерпали 1911-го - 47000, 1912-го - 49000 куб.сяжнів піску й намулу.

Пороги сприяють отже плавбу і дотепер, ба навіть з року на рік щораз менше суден по них переходило, бо асекураційні товариства не хотіли убезпечувати суден на просторі порогів. З тої причини фльота річних суден на Дніпрі все була поділена на дві часті: вище порогів і нище порогів. Повище порогів було 1900.р. 208 пароходів і 1002 непарових суден, в 1912.р. 265 і 1447, понизше порогів разом з устями Бога 148 пароходів і 1203 непарових суден, в 1912.р. 141 і 1119. Скількість пароходів на Дніпрі зросла в послідних 16-и літах минулого століття в трос повище порогів, в двос понизше. Скількість парових сил виносила 1900 р. звиш 16000.

В 1916.р. було на Дніпрі й його притоках повище порогів: 156 товарно пасажирських пароплавів, які піднімали 11660 тон вантажу, 107 буксирних пароплавів і 1490 непарових суден з 435500 тон вантажу. Понизше порогів було 31 товарно пасажирних пароплавів з вантажом 1910 тон вантажу, 70 буксирів і 874 непарових суден з 263000 тон вантажу. Як бачимо ще була тенденція звижки. В 1918.р. було на Дніпрі 430 пароплавів і 3000 непарових

суден (з 210000 кінських сил і 1500000тон вантажної спосібності). Щорічний перевіз виносив до 10 мільйонів тон. Та вистарчило трох років революції й плавба по Дніпрі цілком зішла на нівець.

Непарові судна на Дніпрі мають різні типи. Найбільші є гончаки, що підймають до 1400 тон (по 1000 ки), (часом і поверх 1650 – тоді вони бувають до 70 м. довгі, 12 м. широкі й сидять до 2.8 м. глибоко в воді), потім йдуть баржі та барки (900 – 1300 тон), берліни (найчисленніші, 800 – 1400 тон), байдаки (650 тон), трембаки, лайби, дуби (130 – 160 тон), лодки (80 тон), галяри (50 тон), чайки (30 тон). Містимість всіх непарових суден на Дніпрі була 1900.р. близька 500000 тон, себто мало що менча як містимість усеї морської торговельної фльоти тодішньої Австро-Угорщини. В 1916. році вона числила 698500 тон.

Крім цього ходило по Дніпрі та його притоках множество сплавів (плотів), переєічно звиш 15 тисячів річно. В 1910.р. – 15676. Ще в початках 90-их років переходило через пороги звиш 600 плотів річно, в початках ХХ. віку лише 400.

На річних суднах Дніпра перевозиться крім великих скількостей дерева ще камінь, збіже, овочі й інші дорожчі товари.

Рух вантажів у пристанях Дніпрової річної системи був (1909) ось який (тисяч метричних тон): Річиця 26, Київ 548, Ржиців 36, Черкаси 147, Кременчук 252, Кроків 46, Нові Кайдаки 67, Катеринослав 251, Нижньодніпровськ 180, Кичкас 36, Царська 25, Олександрівськ 327, Нікопіль 125, Лепетиха 67, Кахівка 107, Берислав 53, Херсон 910. На Припяти мали: Переруб 36, Балажєвичі 41, Скригалів 60, Багримовичі 41, Збинеж 29, Наровля 171, Чернобиль 39. На Случі правій Тишне 34, на Случі лівій Вильча 38, на Пині Пинськ 75, на Уборті Мойсеовичі 54, на Славечні Тішкове 25, на Бузулуку Н.Воронцівка 84, на Інгульци Смигирівка 36, на Сожі

Гомель 70, на Десні Чернігів 38, на Бозі Вознесенськ 311, Нова Одеса 61, Николаїв 393 тис.тон.

На Дону, хоч нема порогів, плавба була значно менша, задля його маловодности. Скількість пароходів 1900.р. була 189 зі звиш 10000 парових сил, (1906 - 382), скількість непарових суден була 488, зі звиш 200000 тон містимости (1906-471). В 1916.р. було на Дону 14 товаро пасажирських пароплавів, 37 буксирів і 305 непарових суден, які піднимали 210000 тон вантажу. Головною причиною пристанню був Ростів з 750000 тон вантажного руху. Найменший розмір мала плавба на Дністрі. Скількість пароходів (1900) виносила лише 9 зі звиш 200 паровими силами, непарових суден, головню галярів 187, з містимістю 22000 тон. В 1906.р. було на Дністрі пароплавів 16, непарових суден 277. В 1916.р. було: товарно пасажирських пароплавів 14, буксирів 7 і непарових суден 159 з 15100 тон вантажу. Головні пристані на Дністрі були Бендери 70, Варниця 49, Маяки 36 т.тон.

По останній великій ріці України, по Кубані ходило 1906.року 69 пароплавів і 131 непарових суден (з Куров).

Загалом плавба по ріках України находилася ще на дуже низьким ступіні. Вина сему крім недбайливості ^{давних} чужих урядів ще й загальний низький стан культури та й економічного розвитку на Україні. Через виправлення Дніпрових порогів, належите полученне Дніпра і Дністра з ріками балтійської системи, отже і середньоевропейською каналовою сіттю моглиби водянні дороги України дійти колись до величезного значіння. Розуміється першою і головною умовою будучого розцвіту внутрішньої плавби мусить бути загальна модерна регуляція всіх рік і річок України.

З майбутніх плянів дотичних внутрішньої плавби на Україні в першу чергу важний плян сполуки Дніпра через Самару з Донцем і Доном. Цей шлях дозволивиби дешево перевозити донецький вугіль

у серце України. На дальшу будучину дуже важним пляном було проведення мореплавного шляху між Озівським та Каспійським морем крізь маничську борозну. Цей водяний шлях давби Україні й Європі догідний доступ у серце Азії.

Мореплаводство України находилося в останніх роках до війни й революції теж у невеселому стані. Правда, Чорне море має для мореплаводства багато лихих прикмет, про котрі я в цій книжці часто згадував: замкненість, оурхливість, брак добрих пристаней і т.д. Однак щож значать ці лихі прикмети для сучасної техніки? Спитати вину на низький рівень промисловости Росії, як це робили російські учені й пуоліцисти, не ялося. Вина лежала в загальнім низьким стані культури пануючої нації та в цілковитій неспосібности уряду, що не то не підпомагав, а радше спинював ^{його} приватного мореплаводства як слід. Російські чорноморські кораблі славились своєю неточністю і нехарністю. Дрібне чорноморське мореплаводство, що зачало розвиватися в початках ХІХ-го віка і було переважно в руках надморських Українців, під рукою уряду зниділо. В початках ХХ-го віку відносини над Чорним морем були такі цікаві, що пр. перевіз добра з одної чорноморської пристані до другої коштував майже тільки само, що перевіз з такої пристані в Англію!

Скількість морських пароплавів, що плили під російською флягом на Чорнім морі була невелика: 316 кораблів з 187000 тон, себто 42 % числа і 52 % тонажу всеї російської парової фльоти (1901.р.). Число вітрильних кораблів виносило 635 з 47000 тон. В 1912.р. було на Чорнім морі 410 пароплавів з 223000 тон (42 % і 47 %) і 827 вітрильників з 53000 тонами. В 1914 р. було на Чорному морі пароплавів 416 з тоннажом повним 415395, чистим 240817, вітрильників ⁸⁸⁷ з тоннажом повним 57063, чистим 49681. До того 22 моторові судна з тоннажом 1611 згл. 991 тон. Між пароплавами було 311 гвинтових і 105 колесних. Залога числила 1850 офіцирів і

6774 моряків. Пароходи держали правильні лінії між найважливішими чорноморськими пристанями: Одесою, Миколаєвом, Херсоном, Севастополем, Ростовом, Новоросійськом і т.д. крім цього з Севастополя виходила пряма пароходна лінія до Царгорода /з Одеси до Александрії і Владивостка.

Мимо сумного (з європейської точки погляду) стану чорноморського мореплавства, воно стояло значно вище як мореплавство на інших морях Росії. 70 % ваги всего набору і 60 % вартости всего російського вивозу йшло з чорноморських пристаней. Але відвортна сторона цих гарних чисел? 92.5 % кораблів, що заходили пр. 1896 р. в чорноморські пристані, були чужі, лиш 7.5 % плило під російською флягою! В 1911.р. було мало що инакше. З відходячих кораблів було тільки 11.4 % під російською флягою, з приходячих тільки 13.9 %.

Між пристанями України займала перше місце Одеса. В 1911 її привіз виносив 19.2 мільонів м.сот., вивіз 26.2 м.м.с. Вже ці числа показують велику перевагу вивозу над привозом. Тесаме бачимо і в других пристанях України. Для Миколаєва були дотичні числа 2.3 і 22.8, для Таганрога 1.9 і 19.5, для Новоросійська 1.5 і 18.3, для Маріуполя 3.1 і 16.2, для Херсону 1.1 і 11.3, для Феодозії 0.6 і 4.8, для Ростова 2.1 і 2.4, для Бердянська 0.3 і 3.9, для Евпаторії 0.8 і 2.9, для Акерману 0.4 і 2.0 м.м.с.

Рух у пристанях черенної України зясууть нам понизші числа з 1912.р. В Одесі навантажено на далеку плаббу 66.8 мільонів пудів, розвантажено 20.1 міль.пудів, навантажено для прибережної плабби 27.3 м.п., розвантажено 80.0 м.п. Для Миколаєва ці числа виносили чергою 85.1, 0.9, 3.9, 11.4; для Херсону 28.3, 0.01, 10.4, 5.5; для Скадовська 1.3, 0.2, 0.8; для Хорлів 2.3, 0, 0.1, 1.4; для Севастополя 0.6, 0.6, 1.3, 10.9; для Феодозії 13.8, 0.2, 3.7, 3.5; для Бердянська 9.3, 0.2, 0.5, 1.8; для Маріуполя 24.8,

Ці числа, самі по собі ~~жизниці~~ великі для ляіка, показу-
ють, коли їх порівнаємо з числами дотичними інших земель Евро-
пи, цілу нічемність мореплавства України й убогість руху в її
пристанях. Одна велика світова пристань виказувала середно річ-
но значно більший вантажний рух як усі українські пристані до
війни разом...

Мореплавству України завдала величезні втрати світова вій-
на, яка на чотири роки зачинила Чорне море. Доконала сумного
діла знищення революція, зводячи мореплавство України сливе до
абсолютного нуля.

Розглянувши загально економічно географічні відносини Укра-
їни можемо їх ось як коротко¹ характеризувати: Україна це друга
по величині, перша по багатстві країна сирої продукції на всю
Европу. Вона є сутохліборобською країною² на всяку доступну на-
шим передбачуванням будуччину мусить нею остати. Мінеральні й
інші моторові її засоби за малі, щоби коли небудь³ могли зробити
з України суто промислову країну на лад Англії чи Німеччини.
стане ледви на витворення автаркічного промислу. Натомість то-
говельне значіння України, до нині невеличке, має перед собою в-
личезні можливості, головне наслідком дуже вигідного географіч-
ного положення України на порозі Європи й Азії, на найкоротшій
сухопутній шляху, що лучить західну Европу з монсунними краями
Азії. Европеїзація Сходу й Орієнту мусить іти через Україну і
з поміччю України. А за цю поміч судились Україні величезні еко-
номічні користи, головне на полі торгівлі. З ран завдяних від-

ною й революцією може Україна вичуняти швидче як інші європейські землі й незабаром мусить початися природописною кінечністю новий економічний розвиток з усіма його, сьогодні ледви чи обчислимими, позитивними наслідками.

ЛІХ. ОБЛАСТИ Й СЕЛИТЬБИ УКРАЇНИ.

Не маючи вже від віків самостійного державного життя, не добувши його й тепер, знаходиться ціла Україна тепер в стані животіння, не повного життя. Наслідки браку самостійності відбиваються на кожному полі матеріального й духового життя. З попередніх сторінок книжки виходить це мабуть доволі виразно.

Сучасний адміністративно-політичний поділ України є природним наслідком її політичної несамостійності. Як такий, він не числиться з природними та антропогеографічними умовами а узглядає лиш державні рації теперішніх володіючих чинників.

Вже самі державні границі ХІХ. і ХХ. віку потягнені на просторах України дуже неприродно. Колишня австрійська Галичина обіймала кусники Розточа, Волині, Поділля, Покуття, зівсім тотожні з сусідніми частинами цих природних областей, що лежали в колишній Росії. Природа і люде були однакові по обох боках кордону, лише державні власти інші. Карпатська границя між колишньою австрійською та колишньою угорською Україною, хоч сповидно виглядала на природну, булаби була нею доперва тоді, колиб ішла самою південною межею верховини Карпат. Бо при зглядно легкій перехідности Карпат, творить їх простір не лишень одноцільну природну але й одноцільну антропогеографічну область. Цілком тотожні Лемки, Бойки й Гуцули мешкають і по цім і по тім

боці австрійсько угорської границі.

Таксамо неприродні державні границі, проведені по великій війні. Одно Закарпатте (15000 кв.км., 569000 нас.) приналежне до Чеськословацької держави має добру природну основу. Румунська займанщина (22500 кв.км., 1480000 нас.) не має крім яру Дністра ніяких природних границь. Та найслабіше (а властиво зівсім не) обосновані природою є нинішні займанщини Польщі й Совітської федерації на українських землях. Встановлена поміж ними межа немов на сміх крає безоглядно всі природні й антропо-географічні землі України цілком довільно. Вона йде "по глазо-міру" любенько впоперек Поділля, Волині й Полісся. В польській займанщині знаходиться нині над 130000 кв.км. суцільної етнографічної української території з 9450000 населення, з того 6670000 (71.1 %) Українців. В межах російської Совітської федерації залишається 890000 кв.км. з 43400000 населення (1914) з того 30900000 Українців. Та польсько-совітська межа гордить не тільки поменшими природними й антропогеографічними одиницями, вона суверенно нехтує навіть прележану границю між Середною та Східною Європою!

Ще яркіше виступить неприродність теперішнього поділу України, коли будемо розглядати адміністраційні одиниці в кожній з чотирох держав, до котрих нині належить українська територія. На Закарпатті, що було до 1918.р. звязане в одну величезну цілість зі Словацькою, Семигородом, Альфельдом, Банатом і т.д. цупко зцентралізовану в Будапешті; де навіть границі автономних округів (комітатів) переведені були без огляду на природні та етнографічні критерії з ціллю, щоби угорські Українці не мали ніякого політичного значіння, відносини дещо поправились. Натомість безмежно погіршились у колишній австрійській часті України. Заселена Українцями дійсна Галичина, що приро-

дов належить зівсім до східної Європи, була за австрійських часів получена з великим князівством Краківським, що заселене виключно Поляками і належить по своїй природі до середньої Європи, в одну адміністративно-політичну цілість. Наслідком цієї неприродної сполуки була постійна заваята боротьба між Українцями а Поляками, що тривала кількадесять літ без вигляду на мир і поки що завершилась отвертою визвольною боротьбою 1918/19 р. Українці боролися за рівноправність і проти польонізації, потім за державність і злуку з Великою Україною, Поляки, в імя традицій своєї державности давньої й нової, за гегемонію й асиміляцію Українців. Останні рішення міродатних чинників світової політики, які прилучили Галичину, Холмщину, Підляше, Західне Полісся й Волинь нарешті до польської держави, змінили тільки характер а не щораз кріпшаючу натугу цієї політичної боротьби.

Таксамо Буковина була зіплена властиво з окраїн галицького Покуття, Верховини й Підгіря з окраїнами румунського Підкарпаття. Це знов спричинювало українсько-румунську політичну борбу.

Також подрібний поділ колишньої австрійської України на повіти не узгляднював ні природних ні етнографічних відносин, що теж спричинювало багато недогідностей. Нова Польща вдержала їх слізе без зміни, таксамо переважно вдержала повітові поділи на Володимирських землях, скасувавши тільки нові повіти Холмщини. Натомість завела польська влада нові більші адміністративні одиниці - воєводства. Вони таксамо як і давні австрійські одиниці не уисляться ні з природними ні з антропогеографічними відносинами дотичних частин української національної території. Головні воєводства на українських землях це воєводства: Львівське 27000 кв.км. 2720000 нас., Станиславівське

18400 кв.км., 1350000, Тернопільське 16200 кв.км. 1430000, Волинське 30000 кв.км., 1450000, Поліське 41500 кв.км., 880000 нас. (1921.р.).

Найбільша частина України - російська, теж терпіла від неприродного політичного поділу. Українська тутешня територія розірвана була до 1918.р. між слідуєчі групи губерній: привіслинську, западну, югозападну, малоросійську, новоросійську і кавказьку. Саміж губерніяльні й уїздні границі були проведені майже всюди без огляду на природні й етнографічні відносини. Ся обставина при дуже слабім розвитку конституційного життя в Росії не мала ще тоді більшого значіння, та фатально відбилася в часи революції й будування української державности, родячи смішний партикуляризм. Новий розділ українських земель в рамках Совітської федерації теж не пішов за географічними принципами. Радянську Україну обмежено до 408000 кв.верст = 465000 кв.км. з 25800000 населення, відлучаючи від неї Поліссє (до Білоруської С.Р.), північну Чернигівщину, Курщину, Вороніжщину, части Донщини (до Російської С.Р.), останок Донщини й всю підкавказьку Україну та Крим як самостійну республіку.

Простір Радянської України поділено на 12 губерній: Донецьку 54259 кв.верст, 3121 тис.нас., Київську 42048 і 3477, Харківську 37039 і 2467, Миколаївську 32983 і 1372, Одеську 32898 і 1951, Чернигівську 32841 і 1861, Катеринославську 32264 і 1910, Полтавську 30438 і 2225, Волинську 30282 і 1538, Подільську 30097 і 2725, Запоріжську 28143 і 1288, Кременчуцьку 24757 кв.верст і 1905 тис.населення.

Нинішня антропогеографія при описи краю звичайно не узгляднює адміністратійних поділів, хиба в якихсь спеціальних випадках. Тим менче потреба нам держатись адміністратійних поділів, коли вони до того ще не мають ніякої географічної вартости.

Таксамо годі нам буде держатись "поділів Росії по природним і економічним признакам" Арсенєва, Семейнова, Ріхтера, Фортунатова і т.д. бо й вони не мають географічної вартости. На найбільшу ще увагу заслугує поділ Ріхтера, котрий признає українським землям Росії загалом беручи, окреме становище. Дуже гарний поділ подає також Драгоманів у "Вільній Спілці", однак він теж не надається для географічного опису.

З тих усіх причин описувати буду нашу країну після її головних природних областей, зазначених у першій частині цієї книжки. Хоч і цей поділ не всюди відповідає потребам антропогеографії, то все таки він є може одиноко вказаний для території, яка не становить одної державної цілости.

LX. ПРАВОБІЧНА УКРАЇНА.*

Карпати творять першу від заходу природну область України. Вона заселена трома українськими племенами: Лемками (від Попраду по Ославу), Бойками й Тухольцями (від Ослави по Лімницю) і Гуцулами (аж по етнографічну румунську границу). Населення всюди дуже рідке, найрідше в бойківських горах. Хліборобство ніде не в силі викормити навіть цього рідкого населення. Лемки і Бойки більше його пробують (овес, картоплі), Гуцули менше тай то лише при березі верховини. Головну основу буття творить скотарство хатне й полонинське, лісовий і деревляний промисел. Щорічно великий процент населення виходить на далекі зарібки.

---

* Усі числа населення відносяться до рр. 1910 - 14, крім там ні, де це виразно зазначене. Тепер усі міста Великої України дуже значно обезлюднені, наслідком революції й її консеквенцій.

Селитьби в українських Карпатах мають майже виключно характер сіл. Лемківські та бойківські села творять звичайно довгі ряди поодиноких господарств, досить густо розміщених здовж долини і потока, гуцульські складаються з поодиноких дворощ "оседків", порозкиданих по збочах долини, виступах гір, узгір'ях ба навіть одинцем по хребтах і під верхами. Хати всюди деревляні, криті драницею та гонтом, у Бойків часто й соломом.

Більших міст у Карпатах зівсім нема, є лише місточка, заселені переважно Жидами, дуже брудні й нехарні. Лемківщина заспокоє свої торговельні потреби в сусідних містах і місточках польських як Новий Санч, Горличі, Грибів чи Ясло або словацьких як Любовля чи Бардиїв. З лемківських місцевостей заслугоють на увагу по закарпатським боці місточка Свидник і Струпків, по галицьким купелеві місця Криниця, Жегестів, Висова, Івонич і Риманів, та торговельні місточка Мушина, Буківсько, Дукля (при важнім провалі крізь Карпати). Одинокє більше тутешне місточко є Сянік з фабриками залізничих возів (11 т.м.). По цілій галицькій Лемківщині розсіяні численні копальні нафти.

На Бойківщині осідками дрібної торгівлі і деревляного промислу є місточка: Лісько над Сяном, Устріки над Стривігром, Старий Самбір над Дністром, Ворня і Турка над Стрим (11 т.м.) і Сколе над Опором з фабриками сірників. Село Сморже звісне своїми ярмарками на худобу, Синевідсько, торговлею овочами. Багато сіл Бойківщини й Тухольщини має значні копальні нафти. Здовж долини Опору лежать численні літніська (Тухля, Славсько), над Лимницею Підлюте з мінеральними джерелами. На Гуцульщині теж дуже багато кліматичних місцевостей (Дора, Яремче, Микуличин, Татарів, Ворохта, всі в долині Пруту, Виженка над Черемошем, Лопушна над Серетом). Торговельні потреби залагоджують Гуцули в славній тартаками Надвірній, звісним своїми солеварнями Делятині,

в гарно положенім Косові, що славиться своїм лагідним кліматом, садами, домашнім промислом і солеварнями, в Кутах над Черемошем, де гарно розвинулось гарбарство і в сусідній по тім боці ріки буковинській Вишниці з великими тартаками і столярською школою. Осередками буковинської Гуцульщини є крім цього Усте Путилів і Селстин. В центрі галицької Гуцульщини лежить величезне село Жабс. Звісні мінеральні джерела є в Буркуті галицьким і угорським та в Пістині й Лопушній.

На закарпатській Бойківщині й Гуцульщині зустрічаємо в горах теж тільки незначні місточки. В долині Ужа бачимо купелі: місцевість Ужок, Велике Березне і Перечин, в долині Ляториці Сваляву, в долині Бержави Білки, над Великим Бстрим Лолове і Горинчово, над Тисою Ясіне (9 т.м.) й Рахів. Щойно на обнозі верховини уступає гірське господарство відразу хліборобству, плеканню садів і виноградників і з'являються більші місцевості. Українська територія висувається на Закарпатті лише немого на підгірські ровени. Усі важніші тутешні міста лежать на самих її межах. Всі вони положені в тих місцях, де важні залізничні й биті шляхи виходять з гір. І так при виході тарнівсько-лелюхівської залізниці уже поза межами нашої території лежить Пряшів (16 т.м.), осідок угроруського єпископства. При виході ріки Ужа й залізниці Львів - Самбір - Сянки на загірські доли лежить Ужгород (Унгвар 21 т.м.), теж єпископська столиця, тепер головне місто автономної Підкарпатської Русі й осередок новопробудженого національного життя. При виході залізниці Львів - Стрий лежить над Ляторицею Мукачєво (21 т.м.), колись столиця тутешньої "Країни" з недалеким замком Коріятовичів. Над бічним раменем Бержави лежить Берегове (14 т.м.) серед садів і виноградниць. Найбільше місточок положених над Тисою. Горі рікою йдучи зустрічаємо Севлюш (9 т.м.), Густ (12 т.м.) славний садами,

Вишково, Тячево, вкінці-ж Мармароський Сигіт (21 т.м.), тепер у румунській заїманщині. Усі ті міста мають важне торговельне значіння як точки обміну гірських і долівських продуктів. Положена коло Сиготу Солотвина має величезні кладні камяної соли.

Галицько-буковинське Підкарпаття творить лагідний перехід між світом гір та рівнин. При значній кількості лісів та сіножатей і не дуже родючій ґрунті, хліборобство лише поволи в міру віддали від карпатського берега бере перевагу. Крім цього великі богацтва соли й нафти забирають багато робучих сил. Села всюди звичайно невеликі, хати деревляні уступають оподалік від гір місця ліпнякам соломом критим. Тут вперше заїзнаємося з непринадним типом галицьких місточок і міст. Головною їх ціхою є як до пори року болото чи порох по вулицях. Лише передмістя, замешкані міщанами-рільниками Українцями виглядають часом привітно зі своїми обійстями, садами й огородами коло чепурних хаток. Осередок міста займають звичайно Жида. Їх доми й каменіці правильно нехтують усі естетичні й гігієнічні поняття, бруд і нехарство мають там постійні гнізда, серед котрих кипить по нужденних крамах і склепиках дрібна торговля. Більшій торговлі на європейський взір та великого фабричного промислу галицькі міста з малими виїмками не мають; це радше центри експльоатації як культури. Християнське богацтво міщанство майже не існує, "інтелігентну" верству міста творять урядники, звичайно Поляки, в малім лише проценті Українці.

На западних межах українського Підкарпаття зустрічаємо над Сяном престарий княжий город Ярослав (29 т.м.), на залізничім узлі, в важнім стратегічнім положенні. Він славився колись своїми ярмарками. Горі Сяном лежить Радимно, звісне мотузяним промислом. Найважнішим надсяновим містом є одначе Перемишль (59 т.м.), заразом найстарше місто галицької України, колись княжа

столиця Ростиславичів. Своє значіння завдячує Перемишль положенню при переході через сплавний Сян, на головних шляхах, що ведуть з заходу і північного заходу на схід і південь. Перемишль лежить на важнім залізничім узлі, утворенім головною східно-західною галицькою лінією і лупківською залізницею, що є найліпшим полученням з Угорщиною. Перемишль був до 1915.р. перворядною твердиною, що заслонювала вхід до долини Сяну та до лупківського провалу, і вів значну торговлю. Є тут осідок уніятського єпископства і багатьох українських культурних та економічних товариств. На південь від Перемишля старинний Добромиль і Ляцьке з солеварнею.

На наддністрянськім Підкарпатті, перерізанім вздовж трансверсальною залізницею, простягся цілий ряд більших міст. Над Стривігром бачимо залізничний вузол Хирів. Над Дністром лежить Самбір (21 т.м.) з деяким деревляним промислом. Зі Самбірщини походив Сагайдачний. Над Тисьменицею лежить Борислав (15 т.м.), недавно ще нужденне бойківське сільце, тепер разом зі сусідніми Тустановичами (12 т.м.) і Східницею осередок галицької продукції нафти і земного воску. Цілий ліс вертикальних веж, фабричних димарів, величезних нафтових збірників, підноситься зі славного "бориславського болота", споміж нужденних, брудних домиків, що криють тільки мільйонерів і муждарів, бідн і щастя, злочину і розпусти. Головні рафінерії нафти знаходяться в близькім Дрогобичи (39 т.м.) осідку нафтових богатирів і спекулянтів. Великі солеварні знаходяться тут і в поблизькім Стебнику, де відкрито величезні, до тепер однак не використовувані поклади кам'яної соли. Недалекий Трускавець має мінеральні джерела.

Над Стриєм лежить важний залізничний вузол Стрий (31 т.м.), де перетинаються лінії підкарпатська з львівсько-мукачівською та виходить лінія на Поділля. Стрий є осідком молочарського

українського союзу і різних інших українських товариств, мельницького, деревляного і сірничкового промислу. Недалеко устя Стрия старинне містечко Жидачів. При підкарпатській залізниці лежать далі на сході: купелева місцевість Моршин, Болахів з солеварнями і фабриками сірників, Долина з солеварнею і тартарками, Калущ з великими копальнями потасових солей та солеварнями. При спливі двох Бистриць положений Станиславів (60 т.м.) є важним залізничним вузлом, що лучить підкарпатську лінію з львівсько-черновецькою, угорською та південно-подільською. Місто має значну торгівлю і промисл і є осідком уніятського єпископства. Станиславів перейняв в значній мірі колишнє значіння Галича, що є нині нужденним містечком, хоч положений над Дністром на межах Підкарпаття в дуже гарнім і комунікаційно важнім і догіднім місці. В XII. столітті був Галич столицею галицько-володимирської держави й перевищав своєю сотнею тисяч мешканців, своєю великою торгівлею і багатством тодішній Париж чи Лондон. Довговічне польське панованнє довело його до нищого стану, з якого не може піднятися ні завдяки залізничному роздорю ні завдяки сьогочасним недавнім пребам оживлення плавби по Дністрі, котра тут і в Журавні, положенім при усті Свічі, має свій початок. Недалеко Станиславова зустрічаємо Тисьменицю (10 т.м.) з гарбарським промислом, Товмач і Отинію з фабрикою машин.

В столиці Прута є найважнішим містом Коломия (45 т.м.), на залізничім вузлі підкарпатських і покутських локальних залізниць, з великою торгівлею (торговий осередок для Гуцулів) і визначним гончарським промислом. Даліше долі Прутом лежить Заболотів з фабрикою тютюну і важною торгівлею Снятин (12 т.м.). Мишим, Рожнів, Джурів і Новоселиця мають кладні бурого вугля. На буковинських Підкарпаття лежать над Прутом Чернівці (93 т.м.), столиця Буковини, що висилає лінії в Бессарабію і Румунію, визначний живим тор-

гевлен. Чернівці є осідком колись німецького тепер румунського університету, православної митрополії і багатьох українських товариств. Недалеко звісна ярмарками Садагора. На буковинських Підкарпаття замітні ще торговельні міста і містечка: Сторожинець (10 т.м.), Радівці (17 т.м.) з великою стадниною і Сучава (12 т.м.), вже на волоській території, пам'ятна смерть Тимоша Хмельницького, звісна великими відпустами. Качика має великі поклади соли і солеварні.

Розточе майже цілим своїм простором належить до етнографічної України, обіймаючи часті Галичини і Холмщини. Розточе вже переважно хліборобська країна, хоч досить великі ліси удержали ще дещо лісного та деревляного промислу. Села тутешні звичайно великі і широко розкинені, мераз складаються з великої кількості далеких від себе присілків та розкинених дворщ. Міст на Розтечі не багато, зате розлежалося на його південній межі одно з найважливіших міст України, староруський княжий город Львів (230 т.м.).

Положення Львова в широкій китловині верхівій Полтви, окруженій ерозійним горбами і виступами плит Поділля і Розточа є доволі живописне, хоч краввидови бракує ріки. Нужденний потічок Полтви в цілім місті засклеплений. Географічне значіння положення Львова є тим важне, що він лежить на місці найлегшого переходу з надбужанських низів і Волині в Підкарпаття і на захід крізь українську височинну систему, що в тім місці найвузша й найперехідніша. Тому панує Львів над усіма важливіми шляхами південно західньої України і злучивши їх переводить на захід. У Львові є найбільший залізничний узол цілої України, дев'ять головних і льокальних залізничних і вісім гостинців сходиться тут з усіх сторін світа. До зросту Львова причинювалося в головній мірі його становище як столиці Галичини, найбільшої австрійської провін-

ції. Заложений в половині XIII.віка галицькими князями Данилом і Львом не мав великого значіння. Під польським пануванням цвив торговлев і промислом лише в XV. і XVI.віці, завдяки німецьким міщанам, потім постійно підупадав і прийшов під австрійське панування маленьким, бідним містечком. Головною підмогою теперішнього розвитку Львова були і є залізниця. Львів є осередком торгівлі української Галичини і має деякий фабричний промисел та значно розвите ремесло (цегольні, бровари, фабрики спирітусу, залізничі варстати, кравецтво і т.д.). Скорий розвиток Львова в найновіших часах надав йому характер модерного міста - скількість історичних памиток не велика. Львів є осідком трох митрополій, польського університету(до 1918 з десятком українських катедр), політехніки, торговельної академії і багатьох середних та фахових шкіл. Львів є також головним центром культурного і політичного життя на західній Україні, осідком дуже многих і важних українських товариств та інституцій. Прилучення Львова до Польщі звело його зі становища столиці великого краю на становище головного міста не великого воєводства і обмежило в великім ступіні його торговлю зі сходом. Українське життя значно підупало, хоч основано тут приватний український університет і політехніку.

На галицькім Розточі лежать крім Львова лише не великі місточки: Жовква, Яворів (10 т.м.) з деревляним промислом, торговельна Рава Руська (11 т.м.) на залізничім узлі, Немирів з мінеральними джерелами, Потилич зі славним гончарством, Белз, колись староруське княже місто, Мости Великі, величезне село Камінка Волоська (10 т.м.). Над Бугом лежать: стародавній Буськ, Камінка Струмилева, ~~Везаль~~, початок живіщої плавби на Бузі.

На холмськім Розточі головним містом є Холм (20 т.м.), оснований князем Данилом як твердиня і столиця, тепер переважно живіцьке місто, що веде торговлю хліборобськими продуктами урожай-

ної околиці і столиця утвореної 1912.р., тепер скасованої губернії. В околиці дві славні вежі, дуже старинні. Попри Холм бачимо тут лише дрібні містечка: Тарногород і Томашів, колишні гнізда пограничного пацарства, Білгорай, звісний виробом сит (до одного мільона штук річно), торговельний Грубешів в родючій околиці, звісний сусідством Городла, де була заключена польсько-литовська унія 1413.р. Недалеко Чермно на місці старинного города Червеня. Замость (12 т.м.) з деякою торгівлею, колись сильна твердиня і осідок академії, оснований при кінці XVI.віку Замойськими на взір італійських міст, звісний облогою Хмельницького 1648.р.

Зівсім подібний антропогеографічний характер як Розточе, лише низинний має сусідне від півночі Підляшє. Воно обіймає північну частину холмської і південну городненської губернії. Дуже родючі околиці з великими селами чергуються тут з великими лісами (біловежська пуца) та багнами. Найважливіше місто Підляшя це твердиня Бересть (57 т.м.) над Мухавцем, східний наконечник привіслянського чотирикутника фортець і важний залізничний узол, де сходиться п'ять важних ліній з виходом дніпровсько-буського каналу. Крім дуже визначної торгівлі (213000 тон вантажного руху у пристані) має Бересть великі історичні спомини старо княжої величі й церковної унії, заключеної 1596.р. Лівобіч Буга торговельні містечка Володава і Біла (13 т.м.). Над Мухавцем лежить торговельний Кобрин (10 т.м.), недалеко біловежської пуці старинний Камянець литовський, по другій стороні Більськ.

Слідуюча до сходу область України це українське Полісся. Воно обіймає південну полосу ~~на південно-західній частині~~ Минської губернії обобіч Прип'яти і північну низинну полосу Волині й Київщини. В виду лісистого і багнистого характеру країни, мусить хліборобство зійти на другий плян і обмежитись до нечисленних вищих і

більше родючих місць. Менше перешкод зустрічає скотарство та найважливішу роль відіграють лісові промисли і сплавлення дерева. Головний город Полісся Пинськ (37 т.м.) положений над сплавом Пінор на важнім водянім узлі, де лучаються дніпровсько-буський і дніпровсько-німанський канал з Прип'яттю. Тут зачинається правильне пароходство по Прип'яти, працюють великі гарбарні (вхт), великі тартаки, фабрики сірників, корабельні верстати, бровари, медоситні і тютюнні фабрики та ведеться велика торгівля і сплав дерева. Дальшою важною пристанню є Давидгородок при устьї Горині, його населення займається будовою річних суден і рікоплавством, також виробом вуджениць і сирів. В Дунинці є важний залізничний узол. Низше по Прип'яти слідує старинний Турів, колишня княжа столиця, тепер нужденне містечко, котрого мешканці хлібороби і сплавники. Більше значіння задержав таксамо старинний Мозир (12 т. м.) з важною пристанню, будівлею суден - навіть пароходів і фабрикою сірників. Остання важніша пристань на Прип'яти є Чорнобиль. На Дніпрі пристані Річиця й Лоїв.

На волинськїм Поліссї замітні городи: Жовель (26 т.м.) над сплавом Турею, на важнім залізничнім узлі, веде значну торгівлю хліборобськими продуктами і деревом. Важний залізничний узол є теж у Сарнах над Случею. Старинний Овруч над Норинем багатий в багонний залізник і гончарську глину.

Волинь в тіснійшій значінню обіймає лише височинний простір волинської височини, враз із широкими низинними долинами тутешних рік, що глибоко сягають в черен височини. Належить тут отже південна часть теперішньої волинської губернії з малим окрайчиком фф Галичини й Київщини лівобіч Тетерева. Хліборобство стає ит головний круг занятя населення, лісовий промисел ураз з иншими сходиться на другий плян. Села загалом невеликі, міст і містечок доволі, однак майже всі невеликі, всі заселені пере-

важно Жидами, брудні і нехарні, перевищують під тим зглядом навіть типові галицькі міста й місточка. По галицькій стороні помітне лише одно місто Броди (19 т.м.), що вело значну торговлю хліборобськими і скотарськими продуктами а також пачкарським добром. По колишній російській стороні слідує по собі від заходу на схід: Володимир (10 т.м.), колись певна й гарно збудована княжа столиця, потім знищена татарським лихоліттям, тепер підупале жидівське місточко, осідок деякої лісової й збіжової торгівлі. Луцьк, Дубно і Рівне творили трикутний сильних фортець звернених проти Австрії. Луцьк (32 т.м.) це давня княжа столиця на узлі гостинців, що переходять у тім місці через сплавний Стир, мав значну торговлю, суконний і гарбарський промисел, Дубно (14 т.м.) при гарнім проломі Ікви кризь живописну горбовину, мав деяку торговлю і колись славні ярмарки, Рівне (39 т.м.) вело значну торговлю хлібом, худобою, спіритусом то що. Здовж давньої австрійської границі лежать: Берестечко над багнетим Стиром, памятна нещасливою битвою Хмельницького з Поляками 1651. року, Радивилів напротів Бродів, колись головний осідок пачкарства, Почаїв зі звісною лаврою, паломництвом і пачкарством. Кремянець (418 т.м.) над Іквою був ще за княжих часів неадобутою твердинею, потім славився польським лицем, тепер веде визначну торговлю збіжжєм. В сусідстві великі кладні бурого вугля. Вишневець є родожищем давного роду Вишневецьких, що видав поспільно великих діячів для України й завзятих її ворогів. Над Горинню, там, де вона починає бути сплавна, лежить Острог (15 т.м.) повний руїн, що нагадують про колишню резиденцію князів Острожських, які заснували тут академію і друкарню і зробили з Острога важний духовий осередок тодішньої України. Заслав (13 т.м.) теж положений над Горинню, був колись столицею князів Заславських. Оба міста ведуть незначну торговлю хліборобськими продуктами. Над Слу-

чем лежать міста: Староконстантинів (32 т.м.), оснований також князем Острозьким, що веде значну вивозову торговлю збіжжям і худобою і Новгород волинський (Звягель 17 т.м.) в околиці багатих багонних рудом і гончарських глин. Таксамо в околиці Корця (10 т.м.) знаходиться гончарська і порцелянова глина. Пепівка, Коростень мають важні залізничні вузли, Полонне (33 т.м.). На самій східній межі Волині лежить її адміністративний осередок Житомир (93 т.м.). Старинний цей город лежить на границі лісових і хліборобських околиць, веде значну торговлю збіжжям і деревом, солом і цукром, має значний гарбарський, рукавичничий, тютюний і конфекційний промисел. Пониче, теж над Тетеревом, лежить торговельне містечко Радомшель (11 т.м.).

Поділля обіймає свою довгую полосу часті Галичини і майже цілу подільську губернію Росії враз із північною окраїною Херсонщини. Поділля це перша майже виключно хліборобська область України, промисел обмежується на домашнім ремеслі, фабричний промисел на млинах, горальнях і цукроварнях. Подільські села звичайно великі, часто лежать рядами по днах ярів, шукаючи там захисту перед степовими вітрами, на височині лежать звичайно лише відосібнані пасіки, хутори, або поменчі присідки. Міст на Поділля мало і всі вони невеликі, торговельні хліборобських продуктів. На самих західних окраїнах галицького Поділля лежить Городок (13 т.м.) з великим ставом, звісний побідою Хмельницького над Поляками, в сусідстві Лубинь з сірчаними купелями, над Гнилом Липов старинний Рогатки, над Золотом Липом Верезани (13 т.м.) з великим ставом, над Коропцем Підгайці і Монастирська з фабрикою тютюну, над Стрипом Зборів, пам'ятний побідою Хмельницького і злагодою з Поляками 1649.р., пониче торговельний Бучач (14 т.м.). На північній рубці Поділля, вже в сточищі Буга лежать містечка Золочів (13 т.м.) і Сасів, з фабрикою папе-

ру і гончарством. Над Серетом і в його сточищі лежить Збараж, пам'ятний облогою Хмельницького 1648.р., Тернопіль (35 т.м.), найважливіший залізничний вузол і торговельне місто галицького Поділля, торгує збіжжям, еспіритусом і худобою і є осідком багатьох українських товариств, Тарабевля, колишній княжа столиця лежить на давньому шляху з Києва до Галича. Чортків має важний залізничний вузол. Над Збручем серед декількох містечок важна тільки колишня погранична залізнична станція - Підволочиська-Волочиська. В малолюднім ярі Дністра лежать тільки одна важлива місцевість - Заліщики, славна своїм садівництвом. Усі містечка галицького Поділля мають характер мостових міст - себто лежать при вигідних переходах через лівобічні притоки Дністра. Ці всі переходи були колись хоронені замками і коло них угрупувалися з часом містечка.

На колишнім російським Поділлі скількіс^{міст}тв і містечок ще менше. Столиця губернії Кам'янець подільський (50 т.м.) лежить над Смотричем і був колишній головним забором польської держави проти Турків. Останки цієї скельної фортеці представляють нині дуже живописний вид. Місто щойно недавно дістало залізницю, тому його торгівля, давними віками велика, тепер зовсім підупала а цвело (до війни) хлібань пачкарство. В часі існування української держави дістав Кам'янець український університет і був навіть якийсь час столицею Української Народної Республіки. Недалеко Кам'янця село Іванець, пам'ятне з часів Хмельниччини (1653.р.), оподалік Дунаївці, знані з сукняного промислу. Над Дністром, кетрого весь яр зайнятий садами і виноградниками, лежать: важна річна пристань Могилів (51 т.м.) з визначеною торгівлею деревом, збіжжям, овочами, Стара і Нова Ушиця з садівничою і огородничою торгівлею, вкінці пристань Ямполь, над порогом Дністра. В сточищі і в самій долині пограничного Бога лежать: Проскурів (42 тепер 28 т.м.)

з назначеною торгівлею, недалеко Плявці звісні погромом Поляків 1648.р., Межибож, колись важна стратегічна збірна точка російського війська проти австрійської границі, Летичів, важний у козацьких часах і кілька разів руйнований, торговельний Хмільник (11 т.м.), окружений садами, над Згаром Літинь (10 т.м.), над Ровом славний колієць Вар (26 т.м.), тепер нужденне містечко, дальше над Вугом Винниця (52 т.м.), колись козацький полковий город, славний побідою Богуна над Поляками, який до війни мав доволі розвитку торгівлю. Колишня столиця воеводства і полку Брацлав, тепер зівсім без значіння, таксамо новіший Ольгополь над Савранкою, Бершадь, Браїлів. Недалеко важні залізничні вузли Імеринка й Валнярка, що відіграли величезну роль в війнах української революції. Значіння Брацлава перебрав подекуди Тульчин (28 т.м.). Одиноким значнішим торговельним містом південного Поділля є болотниста Балта (28 т.м.), що торгувала на своїх славних ярмарках збіжжям, худобою, салом і шкірами а зосібна гарбузами і кавунами та мала деякий промисел, головно виріб мила і свічок. Сусідній Ананіїв (17 т.м.) має також значну торгівлю хліборобськими продуктами.

Покутсько-бесарабська височина займає вузьку полосу Галичини й Буковини між Дністром та Прутом. Українська часть бесарабської височини обмежується теж до вузької придністрянської полоси. Характер селяцьб в децим подібний до подільського з великими селами і нужденними містечками. Рільництво wraz із садівництвом займають найважливіше місце у заняттях населення, чим дальше на південь тим змагається значіння скотарства. Домашній промисел незначний, фабричний майже ніякий. Міст дуже небагато. На галицькім Покутті заслуговує на увагу Городенка (11 т.м.) в дуже родючій околиці і торговельний старинний Снятин (12 т.м.), на буковинськім Покутті торговельне містечко Кіцмань. За давним

кордоном зустрічаємо над Дністром Хотин (18 т.ч.), пам'ятний турецькими битвами 1621. і 1673.р., колись Генуезька факторія, потім важка твердина, нині має деяке значіння як пристань на Дністрі й осідок торгівлі збіжжям і овочами та пачкарське гніздо. Друга дністрова пристань Бессарабії Сороки (15 т.ч.) вивозить головню збіжжя. Оподалік від Дністра лежать болотяні Більці (19 т.ч.), звісні з великої торгівлі хлібом і худобою та Оргіїв (13 т.ч.) з невеликою торгівлею. Столиця Бессарабії Кишинів (125 т.ч.) лежить вже поза межами етнографічної України.

Правобічна височина багата не тільки своїм хліборобством, скотарством і садівництвом, але також значною управою торговельних рослин, домашнім і фабричним промислом та торгівлею. Це одна з областей, що творять немале черен України. Тут лежить серце України і природна її столиця, колишня "мати руських городів" Київ (до війни 506000, в 1918.р. близько 1000000, тепер 366000 мешканців). Велика його історична минувнина висловлена множеством будівельних пам'яток, головню церков і монастирів (1124.р. згоріло в Києві 600 церков!), з котрими вяжуться безчисленні спомини з української історії. (Лавра печерська, церков св.Софії, десятинна, св.Андрея, золоті ворота і т.д.). Київ був столицею староукраїнської великокняжої держави і центром староукраїнської культури і залишився по їх упадку осередком церковним. До нині Київ зовуть українським (і російським) Єрусалимом задля його церковей, монастирів і безлічи паломників, що щорічно приходять сюди на прощу. Культурний і політичний рух України в XVII. столітті мав таж тут свій осередок. В XIX. столітті відроджене українство нарешті сконцентрувалося таж в Києві, тут зібралася Центральна Рада й проголошена була 1918.р. самостійність України а 1919. року з'єднання всіх українських земель. Однак Київ має крім історичного таж величезне географічне значіння. Його живописне

положення на високім правім березі Дніпра, що порізаний в гарні ерозійні горби, має велике значіння для цілої східноєвропейської лучби. Тут, на протилеж устя Десни є місце, де Дніпро, доставши обі свої найбільші сплавні притоки, кінчить свою переміну у велику судоходну ріку. Водні шляхи Прип'яті, горішнього Дніпра і Десни лучаються тут в узол, котрого значіння збільшає узол залізниць і битих шляхів, що здавна мають у Києві вигідний перехід через Дніпро в західні українські землі. Цей узол шляхів посилює щораз то більшому розвитку торгівлі Київ. Вона була майже вся в руках Жидів і концентрувалася на Подолі, положенім над самою рікою, де є величезна пристань річних суден і плотів. Київ положеній як не мож вигідніше для виміни лісових продуктів на збіжжя, худобу і є важним центром цукроварства. В останніх часах до війни розвинувся в Києві дуже значний фабричний промисел (122 великих фабрик з продукцією 1910 до 22 міл. золот. руб.) обіймаючи майже всі можливі галузі (головно: млини, горальні, бровари, рафінерії, фабрики тютюну, цегольні, миловарні, тартаки). Київ мав до війни російський університет і політехніку і багато середніх шкіл. Українське умове життя нашло тут по 1905. році умовини значного розвитку і видало в революційних часах український університет, політехніку, академії наук і мистецтва та величезну масу періодичних і неперіодичних публікацій.

Географічне положення Київ, хоч само по собі догідне, не кваліфікує Київ на столицю Соборної України. Для цього Київ положеній надто близько північної межі України (ледви 300 км.) і надто далеко від східних її границь (поверх 1300 км.). Положення його є ексцентричне також супроти головних продукційних (так сировинних як і фабричних) осередків України. Ця обставина відіграла фатальну роль в недавнім нашій державній будівництві.

Недалеко Київ лежать місцевості, багаті історичними спс-

міними, між ними Вишгород, Видубицький і Межигірський монастирі. Ржищів є важна пристань для торгівлі збіжжям. Над Стугном лежить Васильків (18 т.м.), теж старинне місто, в незначно тепер торгівлею. При границі Київщини, Волині і Поділля лежить Бердичів (79 т.м., в 3/4 Жидів), по Києві головний осередок гуртової та подрібної торгівлі головно збіжжям і худобою. Продукти місцевого промислу Галантерійного та косметичного розносять жидівські крамарі по всія правобережній Україні. Крім цього цвіте тут і тютюний промисел. В сточищі Ірпені лежить старе козацьке місто Фастів з залізничним узлом. Сточище Стугни це одно поле битви між давними Українцями та кочівниками, засіяне, головно між Стугном та Росю сотнями могил, перерізане давними валами. В сточищі Росі зустрічаємо старі козацькі міста Погребище й Павлоч, залізничні вузли Козятин і Попельню а далі кілька мість та містечок, коло котрих групується цукроварняний і горівчаний фабричний промисел. Це: Сквиря (29 т.м.), в околиці повній могил та останків давних валів, з гончарським і шапкарським промислом, старе козацьке місто Біла Церков (61 т.м.), памятниє договором Хмельницького з Польщев 1652.р. тепер визначне торговельне місто з виробом цукру і хліборобських машин, Тараща (11 т.м.) осідок шевського, кравецького, тесельського, колодійського і стельмаського промислу (тарантаси), Корсунь, памятниє побідом Хмельницького над Поляками 1648. року. Недалеко лежать села Кирилівка й Моринці - родинні сторони Тараса Шевченка.

Загалом уся височинна полоса здовж правого берега Дніпра повна історичних споминів з української бувальщини від найдавніших до найновіших часів: валів, городищ, руїн, могил. Здовж Дніпра лежать чергом старі козацькі городи: Трипілля, Трехтимирів, Канів, Черкаси, колись перші осередки козацької організації. Коло Канева здіймається на високім ~~набережнім~~ горбі Тарасова моги-

ла, хоч і недавна, та вже овіяна чаром народних переказів. Канів тепер мале місточко з невеликою пристанню. Натомість Черкаси (40 т.м.) завдяки зеліаници, що тут переходить через Дніпро і великій річній пристані розвинулися в оживлене місто. Розвився тут промисел трачковий і цукровий, торгівля деревом, залізом, сіллю, цукром. Примір Черкасів чи Кременчука показує, як значно моглиби розвинутися убогі "понаддніпрянські невеселі" села і місточка при відповідній зрості культури. Чудовим приміром такого убогого місточка є Сміль, ще кращим Чигирин (10 т.м.), над Тясмином, колишня гетьманська столиця Хмельницького. Положений він немов дивним випадком майже в середоточці нинішньої української території, в місці дуже корисній для лучби, оточений від сходу багнами, представляється як велике село з кривими болотяними вулицями, слабенькою торгівлею збіжжєм і лісом, останками чумацтва і малим промислом каменярським (жорнові камені). Недалекий Суботів мав колись гріб Хмельницького, швидко потім знищений Поляками. При устї Тясмина лежить пристань Крилів (12 т.м.), торгуюча деревом і худобою, далше долі рікою пристань Верхнедніпровськ з залізним промислом. У верхівях Інгульця замітні: місто Александрія (14 т.м.) з деяким мельничним промислом, місточко Нова Прага і залізничний вузол Знаменка.

Південно західна і полуднева окраїна правобічної височини належить до сточища Бога. Ї тут кілька поменчих місточок пр.Липовець, Гайсин, Новомиргород (колись столиця Нової Сербії) і тд. з незначною торгівлею збіжжєм та худобою. Більше значінне має Звенигородка (17 т.м.). Недалеко Катеринополь з копальними бурого вугля. Умань (56 т.м.), памятна з гайдамацьких часів, тепер славиться гарним парком і великою збіжжевою торгівлею. Найважливіше місто на окраїні височини, Єлисавет (86 т.м.), на верхівях Інгула, оснований 1754, веде велику торгівлю збіжжєм і вовною і

має деякий фабричний промисел завдяки сусіднім копальням бурого вугля. Город новий, зріс дуже швидко і визначаєть^{ся} супроти інших городів рівної величини гарним забудованнє^м і чистотом.

LXI. ЛІВОБІЧНА УКРАЇНА.

Лівобічна низина має в своїй північній частині ще зівсім поліський характер. Однак вже тут слідна відмінна антропогеографічна прикмета: високо розвинення домашний промисел і значніше чим на Поліссі хліборобство. Лівобіч Десни зчезають поволи лісові промисли а на перший плян виходить хліборобство, підпиранє значним ~~життєвими~~^{домашнім} промислом. Села поліського типу уступають тут згодом типовим українським селам, зложеннєм в біленьких, ліплених з глини, соломом критих хаток, живописно розкинених серед садів. Тутешні містечка і передмістя міст мають таксамо впрочім як і по всій лівобічній Україні, цілком сільський вигляд. Міста мають вже ціхи московського впливу: широкі вулиці і площі звичайно нехарні, будинки різноманітні, безладно порозкидані. Лівобічна низина займає більшу часть Чернігівської губернії, майже всю Полтавську і по кусничкови Могилівської й Катеринославської.

Головне місто північної частини області є Чернігів (48 т.м.), старинний город може й ровесник Київа, при переправі шляху, що веде в Московщину через судоходну Десну. В місті й околиці багато історичних памяток: храмів, валів, курганів, урочищ; теперішнє торговельне значіннє города невелике. В сточищі Сожі лежить важне пограничне місто України Гомель (105 т.м.) над сплавною Сожою й неважнім залізничним вузлі. Він веде дуже значну й різнорядну торговлю, головне лісом. В сточищі Десни замітний Ко-

вотоп (20 т.м.) колись сильна твердиня серед багниць, славний побідою Виговського над Москалями 1659.р., тепер має деяку торговлю завдяки залізничному вузлові і багаті торфища. Недалеко залізничний вузол Бахмач.

Над Сеймом лежить торговельне містечко Батурин, колись гетьманська резиденція з руїнами палат, славна різнею, яку тут виправив Меншиков 1709.р. серед українського населення. При устї Сейма в Десну торговельне містечко Сосниця, колись власність Дорошенка. Борзна (12 т.м.) і Березна (10 т.м.) ведуть незначну торговлю. Над сплавним Остром, що пливе до Десни, лежить Ніжин (52 т.м.), старинне місто з княжих часів, в XVII.віці колонія Греків, дуже торговельна, пстім осідок великих ярмарків. Тепер торговля міста (головно хлібом), незначна, зате Ніжин з головним осередком вивозу тютюну в Чернігівщині. Існує тут ще (підупавний упрочім) фільольогічний інститут ім. Безбородка. Недалеко залізничний вузол Крути, обагрений кровю української молоді в останній визвольній війні. Долі Остром зустрічаємо старинні містечка: Козелець, осідок мандрівних ремісників і Остер з пристанню сїтним промислом.

Над Трубайлом і Алтою лежить старинний Переяслав (15 т.м.), оснований ще Володимиром Великим, памятник Тарасовою ночів 1630.р. і сумною угодою 1654.р., що віддала Україну під московську зверхність. Колись судоходний Трубайло обмілів, залізниця пішла стороною і Переясла^в естратив всяке значіння. Таксамо без значіння є містечко Золотоноша.

В сточищі Сули лежить на самих окраїнах низу Ромен (33 т.м.) зі славними й дотепер великими ярмарками, вихідна точка лібавсько-роменської залізниці, що вивозить багацтва України до далеких балтійських пристаней. Ромен має фабрики мила й тютюну, важне є теж тутешнє садівництво і тютюництво, розвите також у

недалекій Лохвици. Осередок тютюництва Полтавщини є в Прилуках (31 т.м.) над Удаєм, що ведуть найбільшу в цілій східній Європі торговлю тютюном і вивозять його річно поверх пів мільона пудів. Над Удаєм лежить також старий козацький город Пирятин, тепер значний залізничний вузол. Пониже устя Удаю в Сулу старинні Лубні (10 т.м.) з великим садами і гарбарнями.

В області Псла зустрічаємо над Хоролом осьпіваний Гоголем козацький Миргород (10 т.м.), з деяким промислом і славними мінеральними джерелами, колись осідок чумацтва. Недалеко залізничний вузол Ромодан і старинне містечко Хороль осідок чумацтва. Недалеко Псла Гадяч, пам'ятний угодою Виговського з Поляками 1658 р., Веприк, Зіньків (10 т.м.), колись значний центр чумацтва, Рахівка, осередок прасольських артелів, Сорочинці, рідне місце Гоголя з ярмарками, Решетилівка, слава вівцями. Пониже устя Псла в Дніпро лежить головна пристань області Кременчук (99 т.м.), мостове місто над Дніпром, де зі сплавом рікою перехрещуються шляхи і залізниці. Кременчук вів велику торговлю деревом і збіжжям, мав великі склади ліса, соли, вугля, фабрики машин, повозів, тютюну, тартаки, гарбарні і т.д. Місто підлягає частим повеням і пожарам та зростає постійно. Половину населення творять кидівські кунці і промисловці, з деяков населення міста зросло майже в двое. По другім боці Дніпра пристань Круків (10 т.м.), менше передмісте Кременчука. В сточищі Ворекли лежить на самій межі низу Опішля, звісна гончарством. Пониже над самою рікою лежить Полтава (88 т.м.), згадувана вже в XII.віці, головне місто південної части лівобічного низу, пам'ятне нещасливим битвам 1709.р., що знищила наміри великого Мазепи зробити Україну самостійною державою. До війни Полтава була визначна своїми ярмарками, головно на вовну і коні та залізничним вузлом. В останних часах підносився фабричний промисел, за часів української держа-

ви тут повстав університет. Положені нище над Ворсклою Кобеляки (12 т.м.), мають суконний промисел, таксамо околиця Константинограда в сточищі Орелі. На південно-східній межі низу, там де він переходить в чорноморський низ, лежить у сточищі Самари на місци давних запорожських паланок: Самарчик (Новомосковськ 13 т.м.) зі значною торгівлею, гарбарським і восковим промислом та Павлоград (41 т.м.), з великими млинами і збіжевою торгівлею.

Лівобічна височина представляє майже повну антропогеографічну аналогію до попередньої області з поліським характером північних окраїн а хліборобським усеї останньої області. Домашній промисел таксамо сильно розвятий, лучба трудніша, бо судоходний Дніпро далекий. Лівобічна височина обіймає часть Чернігівщини, окраїну Полтавщини, цілу майже Харківщину і змежні частини Курщини, Вороніжчини й Донщини.

Найдалше на північ висунене місточко України Мглин, з оживленими ярмарками, починає ряд міст лівобічної височини. Недалеко лежить Почеп над Судостив з великим фабричним текстильним промислом і клинці (12 т.м.) "Манчестер Чернігівщини" з суконними, прядильними, металевими і гарбарськими фабриками. Роскольники сусіднього Ардона виробляють повози і трудняться похатним крамарством (Коробейники) по всій наддніпрянській Україні. Доволі значний промисел і торгівля має також Новозибків (16 т.м.) і недалекий Климів, дуже незначну старий козацький Стародуб (13 т.м.), багатий зате історичними споминами. Прастарий Новгород Сіверський нідещо нище положений Короп, не мають нині ніякого значіння. З яких міст сточища Десни Глухів (15 т.м.), веде значну торгівлю збіжем. Недалеко Шостка з фабрикою пороху, котра постачала салітру всім військовим фабрикам в Росії. Кролевець (10 т.м.), має славі ярмарки, старинний Путивай, торгівлю збіжем і льня-

ним ярмарком. Вілопілля (15 т.м.), мало значні ярмарки і велику торговлю збіжжям. На верхівях Сули лежить Недригайлів, на верхівях Пела: Суджа (13 т.м.), важна торговля збіжжям, медом і овочами й Миропілля (11 т.м.) з великим шевським промислом. Суми (58 т.м.) на залізничім вузлі, мали значний фабричний (головно цукроварський) промисел і немалу торговлю на своїх ярмарках. Козацький Лебедин (14 т.м.), славний хорстокостями Меншикова 1708 р., тепер важний осередок торгівлі хлібом.

На верхівях Ворскли лежить незначне містечко Грайворон, значно зще по ріці Охтирка (32 т.м.), відпустове місце з визначним садівництвом та деревляним, кушнірським, шевським, гончарським і мельничним промислом, на стороні Краснокутськ і Богодухів (12 т.м.) окружений багатими садами.

Дальша частина лівобічної височини лежить уже в сточищі Дону. Тут над річками Харковом і Лопанию розложивсь головний город усеї області Харків (248, в 1921 271 т.м.). Заложений щойно в XVII.віці, зростав Харків дуже швидко завдяки своему географічному положенню, на місці вигідної торговельної виміни між сточищами Дніпра та Дону, між нутром а морем, де перехрещувались колись головні чумацькі шляхи а тепер є важний залізничий вузол. Томуто головне значіння Харкова лежить у торгівлі. Чотири величезні ярмарки, котрих обороти доходили до недавна середно до 80 мільонів рублів річно, купувть і продають головно збіжжя, худобу, коні, вуголь, мануфактуру і вовну. Крім цього має Харків значну фабричну промисловість (полотно, сукно, мило, свічки, цукор, спіритус, тютюн, цегла, гончарство й дахівкарство, великі фабрики машин, китлів, дзвонів і т.д.). Харків має російський університет і був одним з головніщих огнищ українського життя. В революції став Харків осередком большевизму й комунізму на Україні й є нині столицей Радянської України.

Лівобіч Донця зустрічаємо кілька поменчих місточок як Золочів, з незначними ярмарками й Валки, зі значним садівництвом, в околиці дуже розвятий домашній промисел, головно гончарство. На верхівях Донця на самій межі України лежить Нілгород (28 т.м.), зі значною торгівлею і вовняним промислом. Доли Донцем положені: Вовчанськ (11 т.м.), Чугуїв (13 т.м.) і Зміїв мають незначну торгівлю. Короча (14 т.м.), торгує на своїх ярмарках збіжжям, худобою, овочами та має деякий промисел (оліярні, альбумінові заводи, горальні). Над Осколом лежать: Старий Оскол (17 т.м.), зі значною торгівлею та шкіряним, медовим, восковим і тютюнным промислом, незначний Новий Оскол, Валуйки, залізничий роз'їзд з подібною торгівлею і промислом як Оскол, лиш меншою, Уразова (13 т.м.), село з великим вивозом збіжжя, гарбарським і мотузязним промислом, Купянськ, на залізничім вузлі. Над Тихою Сосною лежить Бирюч (13 т.м.), з деякою торгівлею і ярмарками та олійним промислом, Олексіївка, славна з сонічників і малярських артілів, і Острогожськ (22 т.м.), дуже торговельний на хліб, худобу, сало, колись центр рибної торгівлі, з м'якими, восковими і тютюнними фабриками, над Айдаром Старобільськ (13 т.м.), з оживленими ярмарками.

Сам Дон не має в обсягу лівобічної височини більших міст над своєю течвою. Коротояк (10 т.м.), на межах України, має деяку торгівлю, Павловськ має м'який, салотопний, олійний промисел і є важною пристанню, від котрої починається правильна пароходна плавба по Дону. Недалеко устя Богучара в Дон лежить місто Богучар з деякою торгівлею. Взагалі близько східних меж України, що проходять недалеко відсіля, в східній Вороніжчині і западній Донщині більших міст а навіть місточок нема. Лише деякі села та слободи завдяки місцевим обставинам чи прикметам населення вибиваються наперед і доходять до більшого значіння.

Також є пр. слобода Бутурлинівка (Петровське, 38 т.м.), одна з найбільших сільського типу селитьб Росії, а також найбільша на Україні. Бутурлинівка має оживлені ярмарки і багато склепів, цегольні, горальні і великі гарбарні та дуже значний домашній промисел, головню кушнірський і шевський.

Донецький кряж є одною з найменших але заразом і одною з найважливіших областей України. З антропогеографічного огляду це дуже цікава область, що знаходить аналогів хибань у північно-американських гірничих околицях. Во тільки вузька північна полоса Донецького кряжа над самим Донцем має характер зближений до сусідньої Харківщини з великими типовими українськими селами та не дуже від них відмінними місточками. Зате ціла решта Донецького кряжа представляється переважно як голий степ, серед котрого тут і там торчать фабричні комини і будинки, окружені домиками робітників. Селитьби повстають нагло і ростуть з американською швидкістю.

До останніх чат типових українських селитьб належить Ізюм (23 т.м.) над Донцем, оден з головних осередків гончарства. Славянськ (колись Тор, 20 т.м.), над Торцем, має великі копальні соли і солоні озера з купелевими заведеннями, що стягають в літі велику скількість гостей, великі солеварні а також мельницький, порцеляново-фаянсовий і механічний промисел. Крім цього в Славянську є значні ярмарки на коні. Недалеко славний святогорський монастир на крейдяних скалах над Донцем. Лисичанськ має великий скляний промисел. Недалеко східних меж української території замітне ще Каменське (51 т.м.), пристань над Донцем, з великою торгівлею збіжжєм і скляними гутами.

В гірнячо-фабричному черені Донецького кряжа є попри безліч дрібніших промислових місцевостей декілька визначних центрів. Луганськ (60 т.м.), є, осередком металургічного промислу з гв-

тами, ліярнями, фабриками машин і металевого знаряддя а також численними фабриками спірїтусу, мила, черепиці, броварами і гарбарнями. Вахут (36 т.м.), має великі копальні соли, солеварні та значну торговлю. Недалеко Микитівка, з копальнями ртуті і вугля. Дзівка (49 т.м.), є найбільшим центром вугляних копалень, залізних і сталевих заводів, Грушівка (46 т.м.), головним осередком копалень антраціту.

LXII. ПІВДЕННА УКРАЇНА.

Чорноморська низина уявляє антропогеографічний образ зівсім відмінний від образу попередно нами пізнаних областей України. Правда, вже на південних окраїнах Поділля, Правобічної височини і Лівобіччя так низового як височинного починає питомиий характер українських селитьб затрачуватись. На свіжо заселенім ниву він стає зівсім иншим і тільки в деяких пригідних місцях може український хлібороб розжитись по свому. Великі тутешні села побудувались не там де гарно, а там де є вода, важна дорога, копальня, чи якась инша практична причина, що стягає більшу скількість людей. Хати, то неначе тимчасово побудовані, криті очеретом (трапляються й землянки), то під впливом сусідніх німецьких колоністів, культурніші як деінде на Україні. В останніх літах до війни дуже швидко зростало число цегляних будинків критих черепицею чи бляхом. Екстензивне степове хліборобство і скотарство на велику скалю є головним заняттям тутешнього населення. Над морем прилучається до них мореплаводство, рибальство, торгівля, в багатих мінералами місцях гірництво і промисел. Типових українських малих місточок майже нема, зате вирости на дикім колись ниву великі торговельні та промислові городи, що між містами Схід-

ної Європи визначаються ще доволі європейським виглядом. Майже всі ті міста зібрані на морським прибережжі і при устях рік, де мореплавання, та довання соли займають визначний процент населення.

Над київським рукавом дельти Дунаю лежать важні пристані Ізмаїл (36 т.м.) з Тучковом і Кілія (12 т.м.), що разом з Вилковом є важними осередками рибальства. Аккерман (40 т.м.), над лиманом Дністра, багатий історичними споминами, важна пристань для поменчих суден, веде значну торгівлю солом, рибом, салом, вовною. Над течвою Дністра, там де його долина значно розширюється, лежать річні пристані: Дубосари (13 т.м.), серед виноградів і тютюних піль, зі значною торгівлею тютюном, вином, худобом і збіжжям, далі Григоріопіль, опісля Бендери (60 т.м.), колись звісна в козацьких часах Тегиня, памятна побутом Карла і Мазепи по Полтавській невдачі, опісля кріпка твердиня, окружена огородами, садами, виноградями і баштами, зі значною торгівлею, Тираспіль (32 т.м.), з великою збіжевою торгівлею; тут переладовується добро з дністрових суден на залізницю, щоби його перевезти в Одесу.

Одеса (620 т.м., тепер 485 т.м.), найбільше місто і найбільша пристань України, положена 32 км. на північ від устя Дністра, напротів гирла дніпрового лиману, над досить глибоким, хоч отвертим заливом. Штучними греблями поліпшено одеську пристань значно й утворено шість захищених басейнів для приставання кораблів. Пристань замерзає пересічно на 31 - 67 днів (тоді ломлять лід ледоколами), часами зівсім ні. Само місто положене на голій степовій плиті, де тільки з великим трудом можна було розвести і плекати плянтації дерев. Місто має зівсім європейський характер з широкими рівними вулицями і великими гарними каменицями. Історичних пам'яток Одеса не має, бо заложена ледви 1794.

року. Росла вона дуже скоро головню завдяки вільній пристані, що була тут 1817 - 1859. До війни була Одеса найбільшою пристанню Росії, лише Петербург переважав її і то тільки ввозом. Вивозять Одеса головню збіжжя, в меншій мірі худобу, дерево, цукор, рибу, товщі, спірітус 1903.р. ^{за} авиш 127 міл.рублів (в р. 1888 - 162 міл.руб.), иде він головню в Англію, Німеччину, Францію, Італію, Голяндію, Бельгію і на Далекій Схід. Ввозять Одеса значно менше - 1903.р. за 46 міл.рублів, головню вугля, рижу, південних овочів, чаю і т.д., що идуть по найбільше у столиці та чужі великі міста Росії.

Крі^Мцеї величезної торгівлі, котрою орудує біржа та численні банки, має Одеса великий фабричний промисел: цукровий, мельницький, олійний, макаронний, консервовий, горівчаний, металевий, керамічний, хемічний і т.д. Вартість річної продукції (1900.р.) доходила до 70 міл. золотих рублів. Одеса є також осідком університету і різних вишніх шкіл, тож розвиток умового життя значний. Значінне Одеси останніми часами стало менчати. Є це вислідом розвитку залізниць, що допомогли до розвитку иншим чорноморським портам, а дальше наслідком щораз то меншої спромоги вислати ма-си збіжжя за море з України й Росії взагалі, коли у нутрі населенне терпіло хронічний голод.

Під самою Одесою находяться славні лимани Куяльницький і Хаджибейський з лічничими заведеннями.

Над Богом, там де ріка стає сплавна для річних суден, лежить Вознесенськ (16 т.м.), пароходна пристань, що має деякий промисел і значну торгівлю, головню збіжжям і деревом, повище Ольвіопіль. Над глибоким лиманом Бога, при устї Інгула розложився Миколаїв (106 т.м.), дуже значна воєнна і торгова пристань, що по Одесі і Новоросійську вивозить найбільше збіжжя і має верстати, відливарні, фабрики машин, кїтлів, повозів і т.д.

Від 1788. року був Миколаїв головною пристанню російської чорноморської воєнної фльоти. Недалеко в околиці "ста могили" лежала старогрецька цвітуча колонія Ольбія. Кривий Ріг (23 т.м.), над Інгульцем, має 35 копалень залізних руд і є осередком українського залізного гірництва. Залізничний вузол.

Над Дніпром, на самій межі запорізьського та лівобічного низу, при вході в область порогів, лежить Січеслав (Катеринослав, 218 згл.164 т.м.). Його велике торговельне значіння виходить з положення над Дніпром, там де переривається пароходна плавба перед порогами, і важна залізнична лінія переходить через ріку. Положення міста поміж Криворізьськими копальнями заліза та багатим в уголь Донецьким краєм пособило дуже сильно зростови фабричного промислу. Катеринослав веде найбільшу на Україні торговлю деревом, на своїй величезній пристані, крім цього збіжжям і вуглем. Фабричний промисел дуже розвятий, головню металевий (ліярні, фабрики машин). При самому вході в пороги лежав у польські часи славний Кодак, нині там важне село Лоцманська Камінка, осідок дніпровських лоцманів. Понище порогів, на Запорозжі, повнім святих споминів для кожного Українця, лежить Олександрівський Запорозьськ (58 т.м.), пристань і залізничний вузол з металевим і мельницьким промислом. Олександрівська пристань перебирає вантажі з залізниці й вивозить їх річними суднами до Херсону (1911 - 15 міл.пудів збіжжя). Далі понище лежить Никопіль (17 т.м.), з копальнями мангану і фабриками. Тут переходили з давен давня головні чумацькі шляхи в Крим через Дніпро ("Микитин перевіз") і лежали Стара й Нова Січ (коло Покрівського й Капулівки). Тут, недалеко останків січової слави, майже в рівній віддалі від східних і південних меж України, близько моря, цієї одинокої доброї природної границі України й її головної опори, далеко від північної, найбільше загроженої рубіжі, над Дні-

пром, який тут легко зробити доступним для морських кораблів, є найбільш надійне місце для майбутньої столиці Соборної України. Вона лежалаб посеред найбагатіших хліборобських і скотарських областей і заразом поміж обома головними гірничими центрами України. Поменчі морські кораблі доходять часом до Никополя, але звичайно лише до Берислава (12 т.м.), де звичайно збіжжя переладовують з річних байдаків на морські барки. Коло Берислава лежав колишній Кизикермен, де турецька залога (XVII в.) зачиняла що ночі Дніпрове русло довезними ланцюгами, щоб захистити Чорне море від запоріжських чайок. Напротив Берислава лежить теж важна пристань і колишнє перевозове місце чумацьких валок Кахівка. Олешки коло Херсона ^{мають} визначне огородинцтво, садівництво, бантанництво, рибальство і лівлю раків.

Недалеко устя Дніпра в лиман лежить Херсон (92 згл. 82 т.м.), подібно Одесі, Миколаєву і Катеринославу, молоде місто з кінця XVIII. віка (1778). Його пристань по поглибленню лиману Дніпра в 1887.р. (Очаківський канал) стала доступна для більших морських кораблів і від цього часу город скоро зростав. Херсон веде велику торговлю збіжжєм і деревом, має великі тартаки, млини, фабрики мила, тютюну і т.д. Входу в лиман Дніпра охороняють дві твердині: Очаків (12 т.м.), колишній Каракерман, оснований Туркотатарами 1492.р., 1788. добутий Росією, в гарнім торговельно лучбовім і стратегічнім положенні (природний аванпорт Дніпра). Воно дотепер не було використане й Очаків мав тільки незначну пристань для прибережної ^{Напротив лежить} плавби. ✓ Кінбурн.

На запоріжському низу лівобіч Дніпра всі важніщі місцевости держаться безпосередного сусідства моря. Над Джарилгачською затокою зустрічаємо Скадовськ, над Каркінітською Хорли, дві нові многонадійні пристані, на жаль ще не получені з залізничною сіттю України. Дри вужині, що лучить Озівське море з Сивашем

Геншеськ (13 т.м.), з торгівлею соли. Недалеко північних берегів Сиваша знає ваїрцеве господарство Асканія Нова з акліматізаційним парком. Мелітопіль над Молочном (17 т.м.), мав визначну торгівлю збіжжєм, деревом, шкірами, яцями, маслом, вовном, мав великі млини, горальні і виріб хліборобських машин. В сусідстві багаті німецькі кольонії. Бердянськ (42 т.м.) над досить лихом пристанню, вивозив багато збіжжя (1910.р. 21 міл. пудів) і мав фабрики рільничих машин, млини, бровари та гарні сади і винниці. Колишнє більше значіннє Бердянська перебрав у части Маріупіль (Марнопіль, 75 згл.55 т.м.), з досить доброю пристанню при устї Калміуса, що вів до революції велику торгівлю, вивозив вуголь (1911 - 77 міл.пуд), кокс, руду, збіжжє і мав деякий фабричний промисел. Внутрі запоріжського низу лежать тільки незначні місцевости, як Оріхів, Великий Токмак, Чернигівка.

Долішнєдонецький низ, на загал рідко заселений не має ще виробленого антропогеографічного типу. При його східних окраїнах зустрічаємо ще на пів кочовий тип населення і селитьб. Більші міста скупчені над Таганріжською затокою при устях Дону. Навпроти дельти лежить Таганрог (75 т.м.), з великою торгівлею збіжжєм, рибою, мясом, олієм, салом, шкірами, овочами, а також з металевим і шкіряним промислом. При насаді дельти лежить Ростов (205 т.м.) залізничний вузол і головний ринок для всего південно-східного кута Росії, з величезним вивозом збіжжя (пшениці, ячменю, вівса) та інших рільничих продуктів, також вовни і льону, з великими млинами і славними фабриками тютюну, корабельними верстатами і фабриками машин. Вірменське місто Нахічевань (71 т.м.) творить неначе передмістє Ростова і бере визначну участь в його торгівлі і промислі. Славний колись Озів (31 т.м.), має також значну торгівлю збіжжєм і є важним осередком рибальства при у-

стях Дону і на Озівським морі. Більше в глибині суші лежить над Аксаєм Новочеркаськ (69 т.м.) столиця донського війська, звісна теж виробом шипучих вин. Поза тим на доліпнодонським низу не зустрічаємо більших міст. Зате деякі станції числять по 10 і більше тисяч населення.

Кримські гори, їх підгіррє й кримський низ були до недавна поза межами української території, хоч процент українського населення, що напливало сюди зі сусідніх сутоукраїнських областей вже від десятків літ був дуже значний і постійно зростав. В північній Крими форми господарства стали швидко тіж самі що й на цілій степовій чорноморській низині, зі сильно розвигтим скотарством. В полудневім, гористім Криму хліборобство і скотарство тратять переважачче значіння. Український тип господарювання це не закорінився й ледви чи швидко закоріниться супроти відмінних природних відносин. Натомість на перші місця виходять з давних часів: садівництво, виногра^дство, огоро^дництво і мореплавство. Крім цього на цілім плоскім кримськім побережжю добувають здавна у великих скількостях сіль. Головний центр її добування є коло Евпаторії (Козлів 30 т.м.), на тамотних солоних озерах, де нахо^дяться славні лічничі заведення. Евпаторія має теж незлу морську пристань. На північній підгіррє Яйли лежать: стара столиця ханів Бахчисарай (16 т.м.) цілком орієнтального характеру місто, "українська Гранада", зі старою ханською палатою, недалеко скельні міста й руїни Чуфут Кале, Тепекермен і Мангуп Кале. Нова столиця Криму Симферопіль (82 т.м.) є головним центром садівництва, виногра^дства, торгівлі овочами і винами а також фабрикації овочевих консервів. Карасу-базар (15 т.м.), має також велику торгівлю овочами. Ще далі на схід лежить на обнозі Яйли місточко Старий Крим.

Найважнічі місцеврсти півострова накопичені таки на півден-

нім гірським побережжю "Кримські Рівієрі". При вході в неї лежить славний і багатий пам'ятками з кримської війни Севастопіль (77 т.м.), велика морська твердиня і воєнна пристань з морськими купелями. Торговельне мореплавство від початку ХХ. століття цілком підупало. Севастопольська пристань найкраща за всі пристані Чорного моря. Це "ріє" до 7 1/2 км. довгий, 1 км. широкий, з достаточною глибиною, легкий до оборони. На захід від Севастополя руїни давнього Корсуня (Херсонезу), на схід Інкерман з цілим печерним містом і великими ломаними каменями.

З Севастополя виходить славний краєвидами кримський гостинець, що йде крізь Байдарські ворота на південний беріг Криму, полишарчи на боці живописну Балаклаву над гарною сагою, знану з рибальства і морських купелів.

На південній березі тягнуться рядом купелеві кліматичні місцевості: Сімеїз, Алушка, Орієнда, Лівадія, найгарніша кліматом Ялта (26 т.м.), над отвертою затокою з могилою Руданського, долина й горішня Массандра, Никита (з акліматизаційним садом), Гурзуф (під Ан Дагом), Алушта (вихідна точка туристів на Чатирдаг). Літом з'їжджала сюди всяка російська знать на морські купелі й відпочинок, щораз більше зростало теж значіння кримської Рівієри як зимово кліматичної області. Далі на схід над лихом пристанню старинний Судак з Генуезькими руїнами.

На східній вирістку Криму лежать два важні міста. Феодозія, у козаків Кафа (40 т.м.) найбільша торговельна пристань на Криму, вивозить збіжжя і овочі. Недалеко значні поклади залізної руди. Основана Мілезійцями в VI.віці до Христа, відновлена Генуезцями в XIII.віці Кафа, була в XIV.віці головним центром ~~морської торгівлі~~ генуезької чорноморської торгівлі й числила 100000 населення. Під татарським пануванням підупала, до чого не мало причинилися Запорозці. Керч (Філадель, 57 т.м.), має теж значну торговельну

пристань, головно для великих кораблів, що не можуть плавати по Озівським морі, однак більшу вагу має тутешнє рибальство, виріб консерв, мельництво, а в останніх часах металургічний промисел, що обрабляє залізний крух, якого великі кладні найдено біля міста. Керч це старинний мілетський Понтікапей(- V.ст.), оден з осередків боспоранської держави й культури, якої останки викопали новіші часи. Довкола численні могили, деякі з катакомбами (Мелек Чесманська м. Царський Курган). Недалеко Керчі славне Чокракське озеро й Булганакські болотяні вулькани.

Підкавказзе, скольонізоване в області Кубані потомками запорозьких козаків, представляє на значних просторах, головно правобіч Кубані зівсім той сам антропогеографічний тип, що Україна, з великими селами (станіці), хуторами, великим хліборобством та скотарством. Це нєначе кусень типової козацької України, перенєсенїй під Кавказ. Ціла решта тутешного східного пограничча України, себто Кавказ і прикаспійське Підгірє його представляється як край новозаселений Українцями серед азійських народів, зі зівсім неготовим антропогеографічним типом. Рибальство в морю та ріках і лісовий промисел відграваять важну роль. Садівництво й виноградарство головно в останніх часах до війни сильно зросло, таксамо дєє великі надії гірничий промисел.

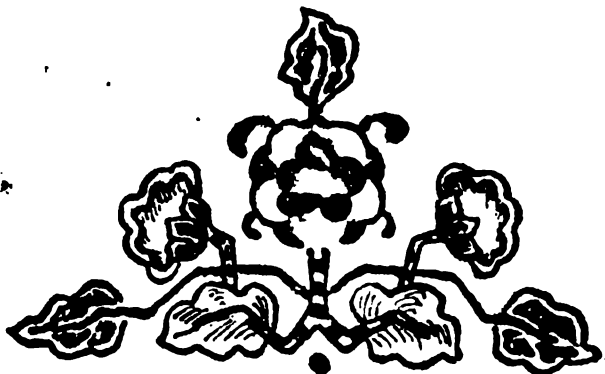
Осередком краю й українського життя Кубанцини є Катеринодар (тепер Краснодар, 107 т.м.), над Кубанню, основана 1794.р. столиця чорноморських козаків, з великою торгівлею господарськими продуктами. Головною пристанню Кубанцини над Озівським морем є Бйсек (52 т.м.), що вивозить багато пшєнці й ячменю. Багато менше значінєє як пристані мають: Ахтари (при вході в Ахтирський лиман) і Темрєк (15 т.м.) в дельті Кубані, що вивозить багато збіжжя. Над Чорним морем головною пристанню є Новоросійськ (66 т.м.), столиця чорноморського округа з великим вивозом збіжжя, сімен,

вовни і нафтових продуктів. Біля города великі цементарні й виноградники. Далі вздовж побережжя лежать малі пристані Анапа, Геленджик (Зеленчук) з добрими морськими купелями, Туапсе при виході на морський беріг залізниці з Майкопа, Сочі з великими садами й виноградниками.

Лівобіч Кубані заслугують на увагу: торговельний Майкоп (53 т.м.) над Білою з нафтовими полями, над Лабом Лабинськ, над Кубанню Баталпшинськ (17 т.м.) з копальнями бурого вугля й торговельний Армавір (26 т.м.), на залізничім вузлі. Інші залізничі вузли Кубанщини є в станицях Кавказькій, Тихоріцькій і Павлівській. Всі ці місцевості мають свою важність для виміни продуктів верховини й підгір'я та низу.

Головний город Ставропільщини Ставропіль (61 т.м.) має значну торговлю збіжжям і худобою. З інших тутешніх місцевостей важніші: Прасковія (11 т.м.) з великим виноградарством, Олександрівськ (10 т.м.), Медвеже...

В українській частині Терщини визначається Пятигорськ (47 т.м.)^{зі} значною торговлею й славними мінеральними джерелами, що знаходяться так у самім місті як і в сусідніх місцевостях: Кисловодську (11 т.м.), Зелізнаводську й Ессентуках. У східній Терщині малі місточки Княляр і Чорний ринок. -

Листъ работорговца Симеона

Г. Засави ибери. Служба на Сеопашки.

Августовъ. Физическая карта империи. Январь И. П. Музея. Омска 1895. 1899.

Опытъ земледельческой науки. Изд. И. П. Музея. Омска 1888.

Августовъ Опытъ земледельческой науки. Изд. И. П. Музея. Омска 1888.

Августовъ Географический очеркъ Кавказской области. Служба наместника в Кавказе. Т. III / 1897.

Атлас climatologique de l'empire de la Russie. Petersburg. 1900.

Атлас geologique Galicie. Krakow 1882 gg.

Бекетовъ. Географическая карта. Тб. 1896.

Beauplan. Description de l'Ukraine. Rouen 1860. Карты в Кавказе с Мундштуком. Т. II. Ктб 1897.

Buer, Helmersen etc. Beiträge zur Kenntnis des Russischen Reiches. (per.)

Bonmariage. La Russie d'Europe. Bruxelles 1903.

Борисовъ. Die Tektonik des Doner Höhenzuges. Zentralblatt für Mineralogie. 1891.

Борисовъ-Борисовъ. Географический очеркъ. Тб. Тб. 1890 gg. II. 6 1912 gg.

Carte géologique internationale de l'Europe. Berlin 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27.

Carte géologique de la Russie d'Europe éd. par le Comité Géologique. P. 1882. 6 карт.

Carte géologique générale. 1 лист. Тб. 1897.

Chlebowski etc. Słownik geograficzny Królestwa polskiego. 1-14 t. Warszawa 1880 gg.

Докучаевъ. The Russian Steppes. I. P. 1893.

Докучаевъ. Наука о степяхъ и степяхъ. Тб. 1897.

richwald. Lethaea rossica. P. 1860.

* Про раба торговца Симеона и раба торговца Симеона. Симеонъ Симеонъ раба, кто и кто раба торговца, и не кто кто раба торговца. Про раба торговца Симеона, кто и кто раба торговца, и не кто кто раба торговца. Про раба торговца Симеона, кто и кто раба торговца, и не кто кто раба торговца. Про раба торговца Симеона, кто и кто раба торговца, и не кто кто раба торговца.

- Dübenau. *Leowozia apenayusombaso borosumonia* Pomin Th. 1846.
encyklopedia polska. T. I. Kraków 1912.
Friedrichsen. *Die Grenzmarken des europäischen Rußlands*. Hamburg 1875.
Friedrichsen. *Methodischer Atlas zur vergleichenden Länderkunde von Europa*. L. 1. Hannover 1914.
Spanurs. *Tranoma etronickoi Poccii*. Th. 1898.
Fütterer. *Ural und Kaukasus*. Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. 1894.
Guide des excursions du 17. Congrès géologique international. SP. 1897.
Grybowski. *Przeładowa mapa geologiczna ziem polskich*. Warszawa 1912.
Hann. *Handbuch der Klimatologie*. Th. 1. 2. Bd. Stuttgart. 1911.
H. Haas. *Grundzüge der Länderkunde*. I. Europa. Lpz. 1907.
Zybo. *Leowia noronubekoi zyboia*. Kuib 1888.
Hilber. *Geologische Studien in den ostgalizischen Niedrängeln*.
Jahrbuch der k.k. geol. Reichsanstalt. Wien 1882.
Neostarych. *Leowia*. Th. 6. Th. 1893. Th. 7. Th. 1905.
Kapanski. *Obzhorie fiz. reop. naimenoi E. Pomin*. Januaku Th. Hagerain
Hayks. Th. 55. 1887. *Trudy Duitrige zur Kenntnis des russ. Reiches* 1887.
zambroia a kapakryt gacotawin ropage be 10. P. Zopani Hayks 1883.
Karpinsky. *Sur les mouvements de l'écorce terrestre dans la Russie de l'Europe*.
Annales de géographie. N. 5. 1896. T. 1. 6 Hayks. M. Hayks. 1894. Part. I.
Kapina Korchef. *Pomin wostahosa dokynabekoi skoteguzici*.
Kohnert und Habrecht. *Karte von Rußland 1:3700000*. *Nichols Landatlas*
N. 46, 47, 48, 49.
Konow. *Obzhorie astroparoin*. Th. 1. Ojsooa 1916.
Kohl. *Reisen in Südrussland*. Berlin 1841.
Koponuchii. *Obzhorie zpausa xepayee om enoi odnacta I. E. Kizari* 1881.
1891.
Konobur. *Kpachii Kypca norbaltgair*. 1916
Krasnow-Bojzkow. *Russland*. *Kirchhoffs Länderkunde von Europa*. Bd. 11. Th. 1897.
Krasow. *Kpachii etoi obzhorie naryuafie*. Moskwa 1894.
Krause. *Die Steppenfrage*. Globus 1894.
Lackaw. *Leowia schie nyatgobawie be obzhorie kowar u zyboia*

- Agg. Uzb. Zool. Kausimoma. Td. 1900. r. 22.
- Ashafab. Tekimouka R. P. Myltalik Zool. Kausimoma Td. 1905. r. 24.
- Abakibekii. Myatigobanis uzg. o'fagobaniam Talpuruchant uzg. Kapokob 1881.
- Acszadi. Kpambii uzg. rounpafiu Poonia. Lad. 1911.
- Akennabur. Botika u no Sanaior. Kich. 1901.
- Miklanowski. Gleby ziem polokich. Warszawa 1906.
- Murchison. De Verneuil, Kaysersling. Geology of Russia. L. 1846.
- Myakob. fyuzurochka reanna. Td. 1899-1901.
- Milkowski. Terytoryam Poloki. Warszawa 1912.
- Materyaty do geografii ziem dawnaj Poloki I. Warszawa 1916.
- Hukanukii. Geopafii pubrana. Kapokob. 1909.
- Österreichisch Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Wien 1887. ff.
- Aborrichtsband. Gabria. Bukewins. Ungarn.
- Onokob. Prona zannu karzabekii uzg. Td. 1901.
- Orepe padota zanagpau ekacagyniu no nyuzain Sanais. 1873-1898.
- Karabekii. Oerobour repa payfaria propu. R. J. Cocia. Kepca 1910.
- Pax. Grundzüge der Pflanzenverbreitung in den Karpaten.
Lpe. I. 1898. I. 1908.
- Ponot. Die Albaina. Zeitschrift der Ges. f. Erdkunde. Berlin 1916.
- Philippson. Geographische Reisestimmen aus Russland. Zeitschrift der Ges. für Erdkunde. Berlin 1898.
- Philippson. Karipa. Lpe. 1906.
- Philippson. Landeskunde des eur. Russlands. Lpe. 1908.
- Philippson. Uer Morphologie des eur. Russlands. Petermanns Mitteilungen. 1899.
- Poloka. Obrary i opisy. I. I. Lewin 1904-1909.
- Tygapetckii. Myuckanik ptku Dona. Kamcipinuu gud oinuaria fyocbuan ptk. r. XVI.
- Réclus. Nouvelle Géographie Universelle. r. III. Paris 1878. r. V. Paris 1880. r. VI. Paris 1881. Por. u'epchany zoinokmaramu. Td. 1884.
u. z. Januk u uzg.
- Rehmann. Ziomic dawnaj Poloki. Lewin I. 1895, 1904.

Pocin. ee nactomuce, u nponucmce. Jbipaua raa; arakuc-
neji Tpkraha u Eppca. Td. 1900.

Pymuckui. Jragoda go koppaucaii cmounga Dricmpa. Jbipauk aam.
rup. ceajii H. T. i. Mlebrocka bi Lebobi 1905, 1907, 1913.

- Kopotka Despadia Ykpaia. I. Kuit 1910. II. Subil 1914.

- Ukraina Land und Volk. Wien 1916. Ann. Verh. d. G. 1918.

- Einige Bemerkungen über die landeskundliche Literatur
Russlands. Mitteilungen der k. k. geogr. Gesellschaft in Wien. 1916.

- Ykpaia, nam figuui kpa. I. b. Prigen 1917. II. b. Subil 1921.

- Die Länder Osturopas. Kartographische Zeitschrift. Wien 1918.

- Tmima obywna Kapma Ykpaia 1:1000000. Subil Prigen 1915.

- Tpodreku Despadia Ykpaia. I. Jbipauk aam. rup. ceajii
H. T. i. Mlebrocka bi Lebobi 1919.

Leninob. Teopadurecko-ciauctureckii acobap pocinckoi Mon-
nepia. Td. I-V. 1863-1885.

- Kabanucna Pocin. r. I. Td. 1897.

- Pocin. Tacec Teopadureckoe omearie namo omearie.
Td. 1899. r. II. Td. I, II, III.

Ludupuek. Tobeuac Kapma cpon. Pocin. 1:2520000. Td. 1901.

Siemiradzki i Dunikowski. Szkic geologiczny Królestwa Polskiego, Galic-
yi i krajów przyległych. Warszawa 1891.

Siemiradzki. Geologia ziem polskich. Lwów I. 1903. II. 1909.

Smoleński. Krajowa Polska. Warszawa 1912.

- Ungleichseitigkeit der meridionalen Fluctilos. Pet. Mitt. 1909.

- O powstaniu jeta. krawędzi Podola. Rozpr. Akad. Um. Kraków 1910.

Lokacze. Teopadurecka Kapma Pocin. s. 48. Tpygu ceac. Kancueta II. 1. Td. 1899.

- Tuxac, cturalka omearie Td. Tpygu ceac. Kancueta II. 1. Td. 1893.

- O nponucopgenia sumanob. Td. Tpygu ceac. Kancueta Td. 1895.

- Tuzpocanourckie. ugetogobania bi kopceckoi ryb. Tpygu ceac.
Kancueta XIV. 2. Td. 1896.

- Migeckii suman u op. Janucka umn. pyoc. Andop. Odz. Td. 1902.

Suess. Anltitz der Erde. B. I. - III. Wien - Leipzig 1883 - 1909.

Münzger u. Brannas. *Matpeira no ruzporenia Nepoco u Azobchero no-
pa. Janueku no ruzporenia. Tpus. XII. 1899.*

Albey. *Opayra nokpakckaro uzbecimurka. Td. 1913.*

Maqueseb. *Tpogim stebv na Tot Poccin. Td. 1894.*

— *Opuzukoreopapureckie odnacu efp. Poccin Td. 1897.*

Teisseyre. *Versuch einer Tektonik des Vorlandes der Karpathen. Ver-
handlungen der k. k. geol. Reichsanstalt. Wien 1903.*

— *Der paläozoische Horst von Padolin. Beiträge zur Paläontologie und
Geologie Österreich-Ungarns. Wien 1903.*

Tetiueff. *Les grandes lignes de la géologie et de la tectonique des terrains
primaires de la Russie d'Europe. Annales Soc. Géol. de Belgique
1911/2.*

Mauro. *Luncaempureckai Kupina efp. Poccin. Td. 1884. 1:2520000.*

— *Luncaempureckai Kapina N. J. racim efp. Poccin. Td. 1896. 1:1630000.*

— *Opopapira efp. Poccin. Mybotia H. O. Leop. C. Smecta 1849.*

— *Matpeira no opopapira efp. Poccin 1895.*

— *Tpovakumiz na opepa Kupinim is efp. Poccin? Myb. Uen. Ak.
Hayk 1895. II.*

Tchernychev et Loutouguine. *Le bassin de ... Guide des excursions. Pl. 1897.*

Toula. *Geologische Reise in die südliche Karpatengebirge der türkischen
Halbinsel. Zeitschrift der deutsch. Geol. Ges. 1902.*

Mytkobekiu. *Kozogagneu Kpañ. Kiebs I. 1893. II. 1895.*

— *Leon. uzobzobaria ... Kiebs - Kobess. Myb. Leon. Kounarova. Td. 1902. r. 21.*

— *Mypyge Kiebs, som. vii. XII. 1898.*

Mhlig. *Bau und Bild der Karpathen. Wien 1903.*

— *Über die Tektonik der Karpathen. Sitzungsberichte der k. k.
Akademie der Wissenschaften in Wien. 1907. Bd. 116. I.*

— *Über die geol. Beschaffenheit... der ost- und mittelgabräischen
Klone. Jahrbuch der k. k. Geol. Reichsanstalt. Wien 1884.*

Vild. *Die Temperaturverhältnisse des russischen Reiches. Pl. 1887.*

— *Die Regenverhältnisse des russischen Reiches. Pl. 1887.*

— *Repertorium für Meteorologie. (Zep)*

Матеріалу про народів Росії.
Етнографію до антропології у народів Росії.
Жанетт-Бювіє.
Торталі-Бювіє.
Beiträge zur Kenntniss des russischen Reiches.
Метеорологічний біографію
Міжнародна таблиця фізичної оцінки рослин.
Жанетта до антропології.
Матеріалу про народів російських гір

Kosmos. Lwów. 1895. sq.
Sprawozdanie Komisji fizyograficznej. Kraków 1876. sq.
Pamiętnik fizyograficzny. Warszawa.
Liemia. Warszawa. 1910-13.

Збірник нар. нрп. селіт Росії. Моб. ін. Мексика. Ліббіг 1897.

II. Антропогеографія і народи світу.

- Апарачевський Успенський. Тютюжна в Росії. Тис. 1863.
Айтофф. Carte de l'extension du peuple ukrainien Paris 1908.
Андрее. Die Ruthenen. Globus 1870.
Андрее, Хейдеріх, Сігер. Geographie des Welt Handels. I-III. Frankfurt-
Wien 1910-1921.
Антонович. Матеріалу до антропології у народів Росії. Київ 1885.
- Типу навігаторів світу. Прага 1878. Укр. Рандольф. Я. І.
- Арагонська Капіта Київ. видання. Москва 1895.
- у Дарманові. Методичні нотки антропогеографії. Київ. І. Б. 1874/5.

- Baedeker. Russland. Th. A. Leipzig 1912.
- Baxlin'ski i Lipiński. Starożytna Polska I. B. Warszawa 1844, 1846.
- Balogh. A népfajok Magyarországon. Budapest 1902.
- Burtholomew. Atlas of the World's commerce. London 1907.
- Вагровскіе и Петрухъ. Атласъ Европейскаго края. Харьковъ. 1864.
- Bedwin Sands. The Ukraine. London 1919.
- Börsch. Bessarabien. Th. 1918.
- Bidermann. Die Ungarischen Rattenen. I. Innsbruck 1862.
- Bodonstedt. Die poetische Ukraine. Frankfurt a. M. 1845.
- Brunhes. Géographie humaine. 5. éd. Paris 1912.
- Bujak. Galicya. I. B. Warszawa - Kraków 1908, 1910.
- Chisholm. Handbook of Commercial Geography. 2. ed. London 1910.
- Chmelar. Klima, Böden, Bodkarpatská' Rus. Praha 1923.
- Wörz. Ethnographie der österreichischen Monarchie. I-II. Wien 1855-57.
- Ethnographische Karte der österreichischen Monarchie. Wien 1855.
- Кудачкин. Труды вѣд. общ. екон. географіи въ связи съ географіей Украины. Th. 1872.
3 частю.
- Доповска. Указатель торговыхъ и т. п. Th. 1904.
- Dubois et Kerguelan. Grécs de géographie économique. 11. éd. Paris 1909.
- Engelbrecht. Die Landwirtschaften der außertropischen Länder. I. B. Atlas.
Berlin 1898/9.
- Landwirtschaftlicher Atlas des russischen Reiches. Berlin 1904.
- Заболотский. Методъ записокъ казаковъ I-IV. Th. 1892-97.
- Exposition Poccie (Annuaire de la Russie). Th. 612 1904.
- Генералъ-Коллекторъ. Экспедиція въ западн. Кавказъ. Кавказск. вѣст. 1862.
- Ficker. Die Völkerstämme der slav. Monarchie. Wien 1863.
- Finkel. Bibliografia historii Polski. Kraków 1893, sq.
- Григорьевъ. Учебное руководство. Киевъ 1907.
- Friedrich. Geographie des Welthandels und Weltverkehrs. Jena 1914.
- Gloger. Geografia historyczna ziem dawnej Polski. Kraków 1900.
- Gubel. Russische Industrie. Berlin 1913.
- Grabowski. Ukraina dawniejsza i terańszajsza. Kijów 1850.

- Haxthausen, Studien über die inneren Zustände Russlands. I-III. Berlin 1857-2
- Hettner, Das europäische Russland. Lpz. 1905.
- Russland. Leipzig 1916.
- Koebes, Russland. Berlin 1913. F. A. Berlin 1917.
- Lopoga Poccia, Td. 1904.
- Звартко, Землепользование на территории. Кемерово 1895-99.
- Личностная укл. работа. Кемерово 1900.
- Угличевский, Землепользование в России. I-III. Севит-Куиб 1897-1919.
- Geschichte des Ukrainischen Volkes. I. Leipzig 1906.
- Опыт земледелия украинского народа. Т. II. 6, 1911.
- Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung. Wien 1905.
- Кривобок, Опыт географического исследования. I. II. Киев 1891-1905.
- Красовский, Общественно-экономическое развитие России. Труды
агр. о-ва. 1891. Изд. 2-е. М. 1900.
- Развитие земледелия в России. Труды. Т. CXXI, (XII). Москва 1911.
- Яблоновский, Atlas historyczny D. I. Warszawa - Wiedeń 1889-1904.
- Демидов, Материалы ст. Одесса 1892.
- К. Die Hauptstämme der Russen. Festschriften Mitteilungen
1878. Mit Karte. 1:3700000.
- Красовский, Опыт географического исследования. I-III. Москва 1906.
- Корзуна, Землепользование и население Украины. Одесса 1918. Киевский
универс. библиотека 1915.
- Топографическое описание Украины. Одесса 1917.
- Котляковский, Общественное хозяйство населения. Т. 1883.
- Географическое развитие. Т. 1903-6. I-III.
- Корзунов, Опыт географического исследования Украины. А. Н. Симонид 1890.
- Корзунов, Развитие земледелия на территории Украины. Киев. Харьковский
универс. Севит 1907.
- Ковалевский, Die Produktionskräfte Russlands. Leipzig 1898.
- L'agriculture en Russie. Paris 1897.
- Le régime économique de la Russie. Paris 1898.
- La Russie à la fin du XIX. siècle. Paris 1900.

- Kraus. Landbau und Landbesitzer in Russland. Prag 1899.
- Korwianowski i Kumaniecki. Statystyka Polaki. Kraków 1915.
- Kuznezov. Pribor i ybpaoua spacoou Pociu. T. 1898.
- Langhans. Nationalitätenkarte von Galizien. Pol. Mitteilungen 1919.
- Karte der Umgangssprache der Bevölkerung von Bukowina.
Ibidem. 1915.
- Sprachenkarte von Russisch Polen. Ibidem 1914.
- Lazarevskii. Ykazaniu uctoouakobu gub. vydvoru. Kasopyekou tyar.
Kiev 1858.
- Oñcaouie ctapeu Macopocou I-II. Kiev. 1889-1901.
- Lehmann and Parous. Das hungernde Russland. Stuttgart 1900.
- Pessimation Pol. Mitteilungen 1916.
- Lemonnier. Sprachenkarte von Österreich-Ungarn. Wien 1888.
- Leroy - Beauhien. L'empire des tsars. I-II. Paris 1881-9. 2. Ed. P. 1898.
- Machat. Le developpement économique de la Russie. Paris 1912.
- Matthäi. Die wirtschaftlichen Hilfsquellen Russlands. Dresden I. 5. 1885.
- Melnik. Russen über Ausland. Frankfurt a./M. 1906.
- Meyer. Nurepatypa pyckoii ceouapau, ctouapau, ctatocouu. T. 2. 190-
sib.
- Miljakov. Skizzen russischer Kulturgeschichte. I. B. Leipzig 1898-1901.
II. T. 2. 3. Klassikazaua u oduooukou uobouie. T. 1913.
- Herzli-Nebeuekoi. Die Anzahl der Ruthenen. Ruthenische Revue 1905.
- Kielce. Obytyie colpenouou uctouou. Dyakouuegii uctouou
kououou I. 2. T. 1909. 3 kapou.
- Slovaue ctouueitnou I. B. Praha 1912. 1906.
- Oberoukoti. Uoup. ouepu u Kapouu Macopocou. T. 1880.
- Pouzi chye no uauiepiu pouuueuobu pouuueuou uepou bououueu
uepeuou uacouue. T. 1905gg. (Réconserment général de
l'empire).
- Österreichisches statistisches Handbuch. Wien. Per.
- Österreichische Statistik. Wien. Per.
- Pabol. Der Ausbau der russischen Seehandelschiffen. Weltverkehr und

Weltwirtschaft. 1914/5.

Нашур. *Населеніа Россіи. Т. 5. А.*

Podzanski *statystyki Galicyi. Lwów. Per.*

Präsent. *Bevölkerungsgeographie des Cholmlandes. Pet. Mit. 1916.*

Танан. *Исторія русской европализ. II. Т. 1891.*

Палобески. *Пасобиє Україні. збірник нар. справ. ч. 1. Т. 1. в. 1. 1891.*

Rambaud. *L'Ukraine, Reoue des deux mondes. Paris 1875.*

- *La Petite Russie etc. La Russie épique. Revue politique et littéraire. Paris 1876.*

- *Histoire de la Russie. Paris 1878. 5 ed. 1900.*

Ratzel. *Anthropogeographie. I. B. Stuttgart. I. A. 1882, 1881. II. A. 1899, 1912.*

- *Politische Geographie. München 1897. I. A. 1903.*

- *Das russische Reich. Geographische Zeitschrift. 1898.*

Puttner. *Европеизація Росіи европеизація Россіи. 1: 252 000. Т. 1875.*

- *Etnographie des russischen Reiches. Petermanns Mitteilungen E. H. 54. 1878.*

- *Українці айр. Папуаба 1885.*

Richtshofen. *Vorlesungen über allgemeine Siedlungs und Verkehrsgeographie. Berlin 1908.*

Romer. *Atlas Polski. Warszawa - Kraków 1916.*

- *i Weinfeld. Statistisches Jahrbuch Polens. Kraków 1917.*

Rudnyckij. *Ukraine und die Ukrainer. Wien 1914. I. A. Berlin 1915.*

(*наз., географ., істор., асоц. історія 1915.*)

- *Der östliche Kriegsschauplatz. Jena 1915.*

- *Zur politischen Geographie der Ukraine. Wien 1916.*

- *Огляд національної репродукції України. Трест 1923.*

Рыков. *Оцінка населення України. I. B. Петроград 1918/9.*

- *Сональні дані про стан України в Росії. Рухомі Ревю 1905.*

- *Карты населения Украины. Гл. Петербург 1900.*

- Руска иероглифа Сидниѣка, I-III. Асбл 1886-1904.
Schnitzler. L'empire des Tsars. I-III. Paris 1858-69.
Schalze-Sawernitz. Volkswissenschaftliche Studien aus Russland.
Leipzig 1899.
Semenov. La Russie Extracropienne et Polaire. Paris 1900.
- Gewerbe und Handelskarte von Russland. Pet. Mit. 1913.
Млобескиб. Поглядъ зоологическа на Україну. Нова Україна 1922.
Spruner-Menke. Historischer Handatlas. Gotha 1880.
Українсько-руські екскурсуи. Тб. 1912.
Українсько-руські екскурсуи по Нову Россію. Таврета 1919.
Суровъ. Оглядъ економічнїхъ географіи. Київъ 1896.
Суровъ. Курсъ економічнїхъ географіи. Одеса 1921/2.
- Економічна географія України. Одеса 1923.
Шанамітскій. Етнографічна карта російскої Руси. з картою в 30000.
Тб. 1900.
- Jahresberichte der Geschichtswissenschaft 1912.
Турьинъ. Иссл. о стар. етногенезіи въ западной русской краі. I. II. III. IV. Тб. 1872-78.
Українскій краіе въ есо історіахъ и географіахъ. I. II. Москва 1914, 1915.
The Ukraine, Handbooks... of the Foreign Office. № 52. London 1920.
Уваровъ. Аpreciation Россіи. Москва 1884.
Українскій вопросъ. Тб. 1915.
Volkov. Rites et usages en Ukraine. Anthropologie. Paris 1893.
Wallace. Russia I. II. London 1913.
Бенурко. Географічна карта українського краіе. 1: 3700000.
Асбл 1896.
Боданъ. Економічна географія України. Київъ 1922.
Болк. Антропологічні гоніи українського населення. г.
Асбл 1908.
Закруцкій. Географія абстїнційскої Руси. Асбл 1887.
Zepelin. Die Küsten und Häfen des russischen Reiches. Berlin
1896.

Касо́ўні і нашы періодыкі.

Археологічная этнолія Рускай Родчы.

Зрэччосту-Прыжыц мош. адр. одуецтва.

Докерса до історыі Украіны. Лёбів біг 1895.

Експерогнак адр. одуецтва. Тд.

Етнографічны збірнік. Лёбів біг 1895.

Этнографічнае абдуцаіе. Мошва біг 1889.

Кіеўская Імапіна. Кіеў. біг 1882.

Літэратурно-наукітні вестнік. Лёбів-Кіібі біг 1898.
Луд.

Матеріалы до украіньскай этналіі. Лёбів біг 1899.

Матеріалы антропалогічна археалогічна.

Основа. Тд. 1881/2.

Права. Лёбів біг 1875.

Рускіі этноліаграфічны збірнік.

Authentische Revue. Віен 1903-5.

Імугіі з наук етнолііаграфіі і этналііаграфіі. Лёбів біг 1909.

Прыжыц Рускай Родчы. одуецтва.

- адр. одуецтва. Мошва.

- археалогічнае одуцаіе. біг 1869.

- одуецтва етн. і рускай археалогіі.

Ukrainische Rundschau. Віен біг 1906.

Украіньскае Жыццё. Мошва біг 1912.

Віста.

Запіскы н. Р. адр. одуецтва. Тд.

Запіскы Украіньскага Наукітнага Таварыства іа. Мабрэчка. Лёбів біг 1891.

Запіскы Одескага одуецтва етн. і археалогіі.

Запіскы Украіньскага Наукітнага Таварыства ў Кіібі. біг 1909.

Zbiór wiadomości do antropologii krajowej.

Źródła dziejowe. Варшава.

Жыццё Імапіны. Тд.

З М І С Т .

	сторона:
Передне слово	I.
<u>Перша книга. Фізична географія України.</u>	IV.
I. Україна як географічна одиниця.	1.
II. Географічне положення і простір України.	13.
III. Українські моря.	17.
IV. Загальний огляд і історія української землі.	27.
V. Карпати.	37.
VI. Низький Бескид і Спизсько-земплинська верховина.	45.
VII. Високий Бескид і Вигорлят.	48.
VIII. Горгани і Великий Діл	50.
IX. Чорногори й мармаросько буковинська верховина	53.
X. Карпатське Підгір'я й Загір'я	57.
XI. Кримська верховина	61.
XII. Верховина Кавказу	65.
XIII. Поділля.	72.
XIV. Покутсько бессарабська височина	82.
XV. Розточчя.	85.
XVI. Волинь.	87.
XVII. Правобічна височина Подніпря.	91.
XVIII. Донецький кряж.	97.
XIX. Підляшся.	101.
XX. Полісся.	104.
XXI. Лівобічна низовина Задніпря.	109.
XXII. Обноги Центральної височини.	112.
XXIII. Донецький і донський низ.	117.
XXIV. Чорноморський низ.	119.

	сторона:
XXV. Запорізький нмз.	122.
XXVI. Кримський нмз.	124.
XXVII. Долішньодонський нмз.	125.
XXVIII. Кубанський нмз.	128.
XXIX. Каспійський нмз і депресія.	129.
XXX. Українські ріки.	130.
XXXI. Клімат України.	157.
XXXII. Ротинний світ України.	175.
XXXIII. Звіринний світ України.	192.

<u>Друга книга. Антропогеографія України.</u>	200.
XXXIV. Українські землі як антропогеографічна одиниця. . .	201.
XXXV. Етнографічні межі України.	205.
XXXVI. Українці поза межами України.	216.
XXXVII. Скількість Українців і їх розміщення по Україні. .	220.
XXXVIII. Густина населення України.	241.
XXXIX. Український нарід як антропогеографічна одиниця.	
Вступні замітки.	245.
XL. Антропологічні знамена українського народу.	257.
XLI. Українська мова.	273.
XLII. Історична традиція й політичні змагання українського народу.	282.
XLIII. Культурногеографічне обличчє українського народу. .	298.
XLIV. Чужі народи на Україні.	323.
XLV. Український нарід а українська земля. Загальні за- мітки. Географічне положення.	327.
XLVI. Український нарід а українська земля. Прямова будова.	339.
XLVII. Гідрографія і клімат у взаєминах з чоловіком. . . .	348.
XLVIII. Антропогеографічні впливи рістні й звірні.	360.

XLIX. Економічно географічні відносини України. Польованне	
	й рибальство. . . . . 366.
L. Лісове господарство України.	374.
LI. Хліборобство України.	380.
LII. Інші галузі землеробства.	399.
LIII. Скотарство.	408.
LIV. Мінеральні багатства України.	416.
LV. Домашній промисел і ремесло.	428.
LVI. Фабричний промисел.	437.
LVII. Торговля України.	447.
LVIII. Лучба.	455.
LIX. Области й селитьба України.	470.
LX. Правобічна Україна.	474.
LXI. Лівобічна Україна.	492.
LXII. Південна Україна.	499.
Спис найважливішої літератури.	509.
Зміст.	523.
Спис похибок.	526.

Найважливіші помилки друку.

<u>Сторінка:</u>	<u>Стрічка в Гори:</u>	<u>Замість:</u>	<u>Має бути:</u>
79.	5.	слова: поверха портленд і кімерідж треба перенести в попередню стрічку після слова: дольомітами.	
130.	9.	бараханами	барханами
151.	30.	67000	6700
155.	15,	Леб'язного	Леб'язого.
165.	3.	Благовіщинськ	Благовіщенськ
190.	30.	варті	ватрі
192.	2.	зоографії	зоогеографії
196.	2.	ховраки	ховрахи
236.	9.	Болгари і Греки по 1 %	Болгари 1:1 Греки 2:1 %
264.	5.	так	не дуже
293.	7.	на	на
294.	28.	слова: від традицій і змагань - треба пропустити	
311.	15.	купалених	купальних
407.	29.	Чернігівський	Черкаський
441.	9.	2:9	2:9 %
484.	20.	418	(18
496.	10.	вище	нище
502.	23.	повище	понище
507.	5.	Понтікапей	Пантікапей
507.	25.	Бйсек	Бйськ
507.	27.	Ахтирський	Ахтарський
